

Лойиҳа

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

ЎЗБЕКИСТОН ДАВЛАТ ЖАҲОН ТИЛЛАРИ УНИВЕРСИТЕТИ

ПЕДАГОГИКА ВА ПСИХОЛОГИЯ КАФЕДРАСИ

УМУМИЙ ПСИХОЛОГИЯ

фани бўйича

ЎҚУВ–УСЛУБИЙ МАЖМУА

ЎзДЖТУ - 2018

**Мазкур ўқув-услубий мажмуа Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2016 йил
6 апрелдаги 137-сонли буйруғи билан тасдиқланган ўқув режа ва дастур асосида
тайёрланди**

Тузувчи: Шамшетова А. К. - психология фанлари номзоди

Тақризчилар:

М У Н Д А Р И Ж А

I. Ўқув материаллари	5-270
II. Мустақил таълим машғулоти	271
III. Глоссарий	272-274
IV. Иловалар	275-317

Сўз боши

Ҳар қандай давлат равнақини белгилаб берадиган асосий омиллардан бири кадрларнинг ўз соҳаси бўйича мукаммал таълим олганлиги ва руҳий жиҳатдан баркамоллиги, шахснинг маънавий етуқлиги, ўзлигини англаганлиги, ватанпарварлик ва фидойилик каби юксак хисларнинг ривожлантирилганлик даражасига боғлиқ. Айниқса, таълимда хорижий тилларни ўқитишнинг ўзига хос жиҳатларини ҳисобга олган ҳолда, ушбу йўналишда психология фанларини ўқитиш алоҳида аҳамият касб этади.

Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида” ги Қонуни ва “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури”асосида изчил олиб борилаётган ислоҳатлар натижаси сифатида Давлат таълим стандартлари ва ўқув дастурлари асосида “Умумий психология” фани бўйича ўқув услубий мажмуаси такомиллаштирилди.

Ўзбекистон давлат жаҳон тиллар университети “Педагогика ва психология” кафедраси томонидан «Умумий психология» фанидан ўқув услубий мажмуа тайёрланди. Ушбу ўқув услубий мажмуа Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университетларининг талабаларига, шунингдек, профессор-ўқитувчиларга мўлжалланган. «Умумий психология» фани ўқув услубий мажмуаси олий ўқув юртларининг психология дастурида кўзда тутилган талабларга мослаб тузилган. Ажратилган ўқув соатларидан келиб чиқиб, “Умумий психология” ўқув услубий мажмуаси ўнта мавзуни қамраб олди. Умумий психология йўналишидаги мавзуларга хориж адабиётларидан янги илмий қарашлар, психолог олимларнинг назариялари киритилган. Ўқув услубий мажмуанинг назарий бўлимида сўнгги йилларда психология йўналишида олиб борилаётган илмий тадқиқот тажрибалари ва илмий ҳулосалар батафсил ёритиб берилган. Ўқув услубий мажмуадаги мавзуларнинг режаси қайта кўриб чиқилди ва бойитилди. Маърузалардаги психологик терминлар глоссарий сифатида шакллантирилди. Ушбу ўқув услубий мажмуада амалий машғулотларини олиб бориш жараёни такомиллаштирилди, яъни, ҳар бир мавзу учун талабалар гуруҳларига “Кейс-стади”, “Ассесмент” каби интерфаол методларда амалий топшириқлар тайёрланди. Амалий машғулотларнинг олиб борилиши босқичма-босқич тартибда кўрсатилди. Ўқув услубий мажмуаси замонавий талаб даражасида тайёрланди.

I. ЎҚУВ МАТЕРИАЛЛАРИ

1-МАВЗУ: ЁШ ДАВРЛАР ПСИХОЛОГИЯСИ ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

Р е ж а:

1. Ёш психологияси ва педагогик психологиянинг предмети.
2. Комил инсон тарбияси - Шарқ мутафаккирларининг талқинида.
3. Ёш даврлари психологияси ва педагогик психологиянинг вужудга келиши ва унинг ривожланиш тарихи ва ҳозирги ҳолати.

Таянч иборалар: Ёш психологияси, педагогик психология, таълим тарбия назариялари, ташкилий метод, эмпирик, натижаларни қайта тиклаш, шархлаш.

Ёш даврлари психологияси фани предмети тўғрисида фикр юритилаётганда инсон умрининг турли ёш босқичларида кечиши, ёш ўсишига ва психик тараққиётга таъсир кўрсатувчи омиллар, турли таъсирлар туфайли турлича тарзда рўй берадиган психик ривожланиш характеристикаси назарда тутилади. Демак, ёш даврлари психологияси фанининг мавзу баҳси турли ёшдаги одамларнинг (болалар, ўқувчилар, катталар, эркаклар, аёлларнинг (онтогенезда) туғилгандан умрининг охиригача) психик ривожланиш жараёнини, шахснинг шаклланиши ҳамда ўзаро муносабати қонуниятларини ўрганишдан иборатдир. Ёш даврлари психологияси инсонда турли психик жараёнлар ривожланишининг ўзига хос хусусиятларини, унинг ҳар хил фаолиятини, эр ва аёлнинг жинс тафовутларини, шунингдек инсон шахсининг таркиб топишини илмий жиҳатдан тадқиқ қилади.

Ёш даврлари психологияси турли ёшдаги инсонларнинг психик ривожланиши, психик хусусиятлари ва уларнинг ўзига хос омиллари, мезонлари ҳамда механизмлари ҳақидаги фандир. Шунингдек у муайян ёшдаги инсонларнинг ёш ўзгариши билан боғлиқ бўлган ўзига хос

хусусиятларини ҳам ўрганеди. Шунинг учун ижтимоий ҳаётда, таълим-тарбия жараёнида, гуруҳлар ҳамда жамоаларда, ишлаб чиқариш ва оилавий муносабатларда ёш даврлари психологияси алоҳида ўрин тутеди. Инсон шахсининг таркиб топиши ва билиш жараёнларининг ривожланиши муаммосини инсон психикасининг ривожланиши қонуниятларини ҳисобга олмай туриб оқилона ҳал этиб бўлмайди. Шунинг учун ҳозирги кунда «инсон омили» масаласи долзарб мавзуга айланди. Ёш даврлари психологияси инсон психикасининг ривожланиш қонуниятлари ва хусусиятлари ҳамда шу ривожланишнинг босқичларининазарий ва амалий жиҳатдан тадқиқ этади.

Ёш даврлари психологиясининг асосий вазифаси шахсининг камол топиши қонуниятлари ва турли ёш давридаги одамларда вужудга келадиган психик фаолият, ҳолат ва шарт шароитларнинг ўзаро таъсири хусусиятларини аниқлашдан иборатдир.

Ёш даврлари психологияси ана шу вазифаларни ҳал қилиш билан амалий мақсадларни руёбга чиқаради. Таълим-тарбия ишларини такомиллаштиришга ёрдам беради. Моддий неъматлар ишлаб чиқаришнинг самарадорлигини оширишга, миллатлараро муносабатларни яхшилашга, шахслараро мулоқотни тўғри йўналтиришга, жамоада ижобий психологик иқлим яратишга, узоқ умр кўриш сирларини очишга, оилавий муносабатларни мустаҳкамлашга ажралишларнинг олдини олишга хизмат қилади.

Марказий Осиё мутафаккирларидан Абу Наср Фаробий, Ибн Сино, Юсуф Хос Хожиб, А.Навоий ва бошқа бир қатор алломалар ёш даврлари психологияси мавзусига доир ўз қарашларини билдирганлар.

Абу Наср Фаробийнинг инсон психикаси ҳақидаги ахлоқий-фалсафий фикрлари “Ҳикмат маънолари”, “Фалсафий саволлар ва уларга жавоблар”, “Жисм ва акциденцияларнинг шаклларига қараб бўлиниши” каби асарларида ўз аксини топган.

Абу Райхон Беруний кишиларнинг жисмоний тузилиши, умрларининг узун-қисқалиги кабиларнинг умумий ҳаёт хусусиятларидаги аҳамияти ҳақида ўзининг “Ўтмиш ёдгорликлари” деб номланган асарида баён қилган. Алломанинг фикрича, инсон узоқ умр кўришининг сабаблари биологик ва ирсий омиллар билан боғлиқ бўлади.

Ибн Сино инсон умри ва ёш ўсиши билан боғлиқ ҳолда кечадиган психик тараққиёт масалалари хусусида ҳамда инсон шахсини шакллантириш муаммоларини “Одоб ҳақида” рисоласи орқали баён қилган. Шунингдек Ибн Сино “Тиб қонунлари” номли асарида инсон организмнинг тузилиши, ундаги нерв толалари ва нерв йўллари, физиологик жараёнлар билан боғлиқ психик жараёнлар хусусида бир қанча маълумотлар келтирган.

Илмий психологик адабиётларда қайд этилишига кўра ёш даврлари психологияси фани 19-асрнинг бошларида вужудга келган, лекин дастлабки илдизи қадимги Юнон маданиятига бориб тақалади. Унинг предмети ва қонуниятлари тўғрисида жаҳон психологияси оламида турли қарашлар ва назариялар мавжуд. Уларнинг жуда кенг тарқалганлари биогенетик

(В.Штерн), социогенетик (К.Левин) бихевиористик (Е.Торндайк) психоаналитик (З.Фрейд) назарияларидир. Шунингдек, мазкур фан методларга асосланиб тадқиқотлар олиб борган олимлар ҳам жуда кўп. Илмий психологик адабиётларда келтирилган эмперик маълумотлар асосида ёш давлари психологиясининг мустақил фан сифатида ажралиб чиқишига қатор омиллар ва ҳолатлар сабаб бўлган деган хулосага келиш мумкин. Қуйида ана шу омиллар ҳақида баён қиламиз:

1. Барча фанлар негизига кириб борган эволюция ғоясининг (Ч.Дарвин) инсон психикасининг ривожланиш жараёнида ўрганиш зарурлиги;

2. Умуминсоний, умумпсихик қонуниятлар турли ёшдаги одамлар хатти харақатини, психик хусусиятларини ва болаларнинг ўсишига бирор бир фаолиятнинг таъсирини аниқлаш учун етарли эмаслигини эътироф этиш;

3. Ёш давлари психологияси инсоннинг (туғилганидан умрининг охиригача) камолоти учун методологик ва назарий аҳамиятга эга эканлиги тан олинганлиги;

4. Турли ёшдаги одамлар (мактабгача ёшдаги болалар, мактаб ўқувчилари, ўрта ва олий ўқув юртларининг талабалари, ишчилар, ходимлар қариялар ҳар хил психологик хусусиятларга эга эканлиги сабабли тарбия, ишлаб чиқариш, ижтимоий таъминот муассасалари, етимхоналар, болалар уйлари, колониялар, махсус мактаблар, интернатлар, психоневрология диспансерлар, қариялар уйлари, шифохоналар, ва бошқалар)нинг эҳтиёжлари ортиб бораётганлиги;

5. Тиббиёт фани ва унинг тармоқлари ривожланиши психиатрия, психоневрология, психогигиена, нейрохирургия, болалар ва катталар потологияси, генетика, олий нерв фаолияти ва хокозолар бўйича комплекс тадқиқотларнинг вужудга келиши ҳамда психология биология, медицина, социология фанлари билан ҳамкорликда илмий тадқиқот ишлари олиб борилиши;

6. Юридик психология ва унинг соҳалари ижтимоий ҳаётимизда сезиларли ўрин эгаллаётганлиги ҳамда ёшлар ўртасида қонунбузарликнинг ортиб бораётганлиги (суд иши психологияси, криминал психология, вояга етмаган қонунбузарлар муаммоси ва жинойтнинг олдини олиш масаласи);

7. Амалий психологиянинг ижтимоий сиёсий тус олаётганлиги ва турмушнинг ҳар бир жабҳасига кириб бориши, шунингдек ўз ўрнини топаётганлиги (психологик консультациялар, маслаҳатлар ауто ва социал тренинглар, ишбилармонлик ўйинлари, профессиограмма, психодиагностика ва хокозоларга талабнинг ортиши);

8. Психология фани соҳаларининг инсон онтогенезидаги ўзгаришларига доир, билимларга эҳтиёжи ва талаби ортаётганлиги (ҳарбий, спорт, савдо, меҳнат, космик, инженерлик, ижод, авиация) психологияга аниқ маълумотларнинг зарурлиги;

9. Экология муаммолари, зоопсихология ва этология вазифалари, миллатлараро муносабатларни барқарорлаштириш, инсонпарварлик

ғояларини турмуш тарзига олиб кириш масалаларининг долзарблиги;

10. Моддий ишлаб чиқаришни кўпайтириш, саноатда ва қишлоқ хўжалигида кишиларнинг ҳақиқий хўжайинлик туйғусини уйғотиш, ақлий ва жисмоний имкониятларни қидириш, ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш, “инсон-инсон”, “инсон-техника”, “ер-инсон”, муносабатларини изчил ўрганиш зарурлиги;

11. Оилавий муносабатларни яхшилаш, ажралишларнинг олдини олиш. Иноқ оила яратиш, ёшларни оилавий турмушга тайёрлаш, ўз жонига қасд қилиш ҳолларини бартараф этиш, оилада тенг ҳуқуқлилиқни қарор топтириш ва болалар тарбиясини яхшилиш вазифалари;

12. Инсон узоқ умр кўришининг сирларини – геронтопсихологик қонуниятларни очиш ва тарғиб қилиш, давлат муассасаларида психологик билимлардан ўз ўрнида фойдаланиш, узоқ умр кўришга замин тайёрлаш, қариялар уйларида уларнинг руҳиятига мос муносабатда, одилана мулоқотда бўлиш кераклиги ёш даврлари психологияси фанини ривожлантиришни тақозо этмокда.

Ёш даврлари психологияси фанини ўрганиш назарий ва амалий жиҳатдан муҳим аҳамиятга эга. Ёш даврлар психологияси фани бошқа фанлар билан боғлиқ ҳолда ривожланди, бунда экспериментал биология ва генетика, медицина, социология каби фанларнинг хизмати катта бўлди. Ёш даврлари ва дифференциал психология фани диалектика принципларига, олий нерв фаолияти қонунларига, дифференциал психофизиология қонуниятларига, психологлар тўплаган материалларга таяниб, инсон психикасининг кечиши, ривожланиши, ўзгариши юзасидан баҳс юритади. Ижтимоий турмушнинг барча жабҳаларидаги амалий масалаларни ҳал қилишда фаол иштирок этади.

Мазкур фан соҳаси ўзининг предмети ҳамда вазифасини умумий психологиянинг асосий тамойиллари ва қоидаларига таянган ҳолда белгилайди. Ёш даврлар психологияси қуйидаги тамойилларга риоя қилади:

1. Психика юксак даражада ташкил топган материянинг хусусияти ва ёки миянинг маҳсулидир. Одатда психика ташқи дунёнинг сезги органлари орқали инсоннинг миясига бевосита таъсир этиши асосида вужудга келиб, сезги, идрок, тассавур, хотира тафаккур, нутқ хаёл каби билиш жараёнларида, шунингдек шахснинг хусусиятлари ва ҳолатларида диққати хис-туйғуси ва характер хислатларида, қизикиши ва эҳтиёжларида ўз ифодасини топади.

2. Психиканинг негизида миянинг рефлектор фаолияти ётади. Ташқи дунёдан кириб келадиган кўзғатувчиларга ички ёки ташқи биологик органлар жавоб реакциясини билдиради. Бош мия катта ярим шарларида вужудга келадиган муваққат нерв боғланишлари психик ходисаларнинг физиологик асослари ҳисобланади ва улар ташқи таъсирнинг натижасида ҳосил бўлади. Бош мия пўстлоғида вужудга келадиган муваққат нерв боғланишлари И.П.Павловнинг нерв жараёнларининг иррадиацияси, концентрацияси ҳамда ўзаро индукцияси қонунлари замирида руй беради. Бу қонунлар турли

йўсинда муваққат боғланишлар, ассоциациялар қандай юз бераётганини, қандай шарт-шароитда тормозланиш ва кўзгалиш содир бўлишини, муваққат нерв боғланишларининг йўқолаётгани ёки пайдо бўлаётганини тушунтириш имконини беради.

Психофизиологик қонуниятларга биноан миянинг функцияси муваққат нерв боғланишларининг бирлашиш механизми ҳамда анализаторлар фаолияти механизмлари таъсирида хосил бўлади. Юқоридаги таълимотга кўра ҳар иккала механизм хайвонларнинг ташқи оламга муносабатини акс эттиради. Шунинг учун психик фаолият воқеликни акс эттиришдан, олий нерв фаолиятининг ташқи оламини тимсоллар сифатида ифодаланишидан иборатдир.

3. Психикани тадқиқ этиш инсоннинг бутун онгли фаолиятини - унинг назарий ҳамда амалий ҳаёт фаолиятини ўрганишдан иборатдир. Одам зотининг онглилиги унинг турли туман фаолиятида, ҳатти-ҳаракатларида намоён бўлади. Инсон шахси ҳар хил шакл ва мазмунга эга бўлган назарий ва амалий фаолият жараёнида таркиб топа боради. Бунда муҳит, ирсий белгилар, тарбия асосий омиллар ҳисобланади.

Инсон ўзи яшаб турган даврни, моддий турмушни акс эттиради, ижтимоий-сиёсий муҳит таъсири остида билимларни ўзлаштириб боради, ижтимоийлашади, тарихан ўзгаради. Онтогенезда унинг ҳис-туйғулари, характери, қобилияти, иқтидори, тафаккури, эҳтиёжлари, эътиқодлари, уни фаолликка даъват қилувчи ҳаракат мотивлари, хохишлари, позицияси ҳам аста-секин ўзгариб боради.

4. Инсоннинг билиш фаолияти ривожланиши унга ўзини қуршаб турган борлиқни янада чуқурроқ, тўғрироқ, тўлароқ ва аниқроқ акс эттириш имкониятини яратади ва у борлиқнинг асл моҳиятини, турли йўсиндаги ўзаро боғланишлари, мураккаб муносабатлаир ва алоқаларини табора аниқроқ ёритади. Шу билан бирга мазкур жараёнларда шаклланиб келаётган инсоннинг борлиққа, воқеликка, жисмларга, кишиларга ва ўзига муносабати вужудга келади.

5. Инсон онгининг ривожланиши унинг ташқи оламини фаол акс эттиришда намоён бўлади. Тарихий материализм таълимотига кўра, инсоннинг моддий турмуши, у ҳаёт кечираётган тузумнинг моддий асосигина эмас, балки уни қуршаб олган одамларнинг турмуш тарзлари, умуминсоний қиёфалари, эҳтиқодлари, дунёқарашлари, ижтимоий воқеликка муносабатлари, интилишлари, фаолиятлари, ижод маҳсуллари ва ҳатти-ҳаракатларининг мажмуасидир.

6. Инсоннинг борлиқни акс эттириши фаол жараён дир. Маълумки, инсон зотининг ривожланиши объектив борлиққа ва ўзига фаол таъсир кўрсатишида содир бўлади. Боланинг катта ёшдаги кишилар ташкил қиладиган амалий фаолияти, масалан уйини, кузатиши, меҳнати, ўқиши, адабий асарни мутоала қилиши ҳамда қизиқишининг барқарорлашуви, иқтидорнинг такомиллашиши ва бошқалар унинг психик ривожланишини ифодалайди.

Психологияда психик тараққиёт инсон шахсининг таркиб топиши

жараёни сифатида қаралади. Психик тараққиёт бир-бири билан ўзаро узвий боғлиқ қатор босқичларда амалга ошади. Жумладан, бола ақл-заковатининг кўрсаткичи, сифати, характери унинг атрофдаги одамлар билан ўзаро кундалик муносабатлари ва у бажарадиган амалий фаолият жараёнида вужудга келади. Бундай ўзаро таъсирлар натижасида болада турли сифатлар таркиб топа боради. Масалан, савол-жавоб, бахс-мунозара таъсирида ақлнинг ижодий махсулдорлиги, тезлиги ва теранлиги орта боради. Кун сайин ривожланиб бораётган ҳозирги даврда шахс психик тараққиётини янада жадаллаштирувчи воситалар мавжуд. Шу туфайли болаларнинг ақлий ўсиш даражасини турли даражадаги мураккабликда тузилган тестлар билан аниқлаш мумкин.

Ёш давлари психологияси предмети таълим ва психик тараққиёт муаммосининг ўзаро муносабатини илмий асосда талқин этиб, бу икки жараён бир-бири билан узвий боғлиқ эканлигини эътироф этади. Мазкур муаммо юзасидан тадқиқотлар олиб борган олимларнинг фикрича, таълим боланинг психик тараққиётидан олдинда бориб, уни ўз ортидан эргаштириши лозим (Л.С.Выготский, Б.Г.Ананьев ва бошқалар). Аммо ҳозирги давр нуқтаи назаридан таҳлил қилганимизда таълимнинг юқори босқичларида ўқувчи ва талабаларнинг ўз билим ва кўникмаларини мустақил ривожлантириш имкониятларини ишга солиши муаммога нисбатан бошқача қарашларни ҳам вужудга келтирмоқда.

Онтогенез-(юнонча, ontos-мавжудот, жонзот; genesis-келиб чиқиш, пайдо бўлиш)-индивиднинг пайдо бўлишидан умрининг охиригача

Ёшнинг улғайиб бориши, психик жараёнларининг ривожланишидаги қонуниятлар, ундаги етакчи омиллар ҳамда инсон ҳаёт йўлининг турли босқичларида унинг шахсига хос хусусиятлар-ёш психология фанининг тадқиқот предмети ҳисобланади.

Маълумки шахс таркиб топиши жараёнининг психологик қонуниятларини, унинг илмий асосларини мукамал билмай туриб, таълим ва тарбиянинг назарий ҳамда амалий масалаларини муваффақиятли ҳал этиб бўлмайди. Ёш психологияси фани ҳам ўз навбатида ўзига тегишли масалаларни тор экспериментал равишда ўрганиш билангина чекланиб қолмай, балки ўз муаммоларини инсон ҳаёти ва фаолиятининг табиий шароитларида, болага бериладиган таълим ва тарбиянинг мазмун ва моҳиятидан келиб чиққан ҳолда ўрганилса янада муваффақиятли ривожланиши табиийдир.

Табиат ва жамиятнинг қонунлари сингари камол топаётган инсон

шахси ривожланишининг ҳам ўз қонунлари мавжуд. Бу қонунлар ёш психологияси фанининг турли тармоқларида ўрганилади. Булар: болалар психологияси, кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар психологияси, ўсмирлар психологияси, ўспиринлар психологияси, катта ёшдаги кишилар психологияси ва қариялар (геронтопсихология) психологиясидир.

Назарий вазифалари	Амалий вазифаларини
<p>Ёш психологияси фанининг вазифаларни мазмунига кўра икки гуруҳга ажратиш мумкин. Ёш психологияси фанининг <u>назарий вазифалари</u> ғоят муҳим ва мураккаб бўлиб, у шахснинг камол топиши қонуниятлари ва турли ёш давридаги одамларда вужудга келадиган психик фаолият, ҳолат ва шарт-шароитларининг ўзаро таъсири хусусиятларини ўрганишдан иборатдир.</p>	<p>Ёш психологияси фанининг <u>амалий вазифаларини</u> эса психик жараёнларнинг намоён бўлиши ва тараққий этиши ҳамда инсон шахси психологик хусусиятларининг таркиб топиши қонуниятларини ўрганишда қўлга киритилган илмий далилларни таълим-тарбия соҳаларига тадбиқ қилиш ташкил этади.</p>

Жамият аъзоси бўлган боланинг ривожланиши қонуниятларини, унинг психикасини, онгининг ривожланишини, умуман, боланинг туғилганидан бошлаб вояга етгунича бўлган психик ривожланишини психологиянинг алоҳида соҳаси бўлган болалар психологияси фани ўрганади.

Табиат ва жамият қонуниятлари ичида бола психикасининг ривожланиши қонуниятлари, ўсиб келаётган бола шахсининг ривожланиши қонуниятлари ҳам мавжуддир. Мана шу қонуниятлар умумий психологиянинг махсус тармоғи бўлган болалар психологиясининг предметини ташкил қилади. Ёш психологияси, боланинг психик хусусиятлари миқдор жиҳатидангина эмас, сифат жиҳатидан ҳам ривожланади ва ўзгаради, деган қоидага асосланади. шу туфайли ёш психологияси боланинг психик ривожланиши қонуниятлари ва психиканинг намоён бўлиши хусусиятларини тараққийётнинг турли ёш босқичларидаги ҳолатини тадқиқ этади.

Шундай қилиб, ёш психологиясининг асосий вазифаси шахснинг камол топиши қонунларини ва турли ёш босқичларидаги боланинг ривожланишида вужудга келадиган психик фаолият хусусиятларини аниқлашдан иборатдир.

Мамлакатимизда қабул қилинган «Таълим тўғрисидаги қонун» ва «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» ҳамда баркамол шахсни тарбиялаш хусусидаги давлат ҳужжатлари таълимнинг турли босқичларида таълим-тарбия жараёни самарадорлигини оширишга, баркамол шахсни камол топтиришга қаратилган. Бу долзарб вазифани амалга ошириш, таълим муассасаларида таълим-тарбия жараёнини тўғри, илмий асосда ташкил этишни талаб қилади. Бунинг учун эса талим жараёни ва бола шахси тараққиётининг ўзига хос психологик қонуниятларини яхши билиш керак бўлади.

Бола жамиятнинг аъзоси, мукаммал шахс сифатида муайян ижтимоий муҳитда камол топар экан, унинг бутун билиш жараёнлари ўзига хос хусусиятлари ва руҳий ҳолатлари, онги ҳам ривожланади. Ана шу ривожланиш натижасида унинг онги гўдакнинг дастлабки оддий акс эттириш (инъикос) тарздаги содда онгидан балоғатга етган инсонларга хос теварак-атрофни, борлиқни, одамларни аниқ, яққол тўла ва англаб акс эттириш даражасигача ривожланади.

Хулоса сифатида айтиш жоизки, агар умумий психология психика ҳақидаги, психиканинг зоҳир бўлиш ва тараққиёт қонуниятлари ҳақидаги фан бўлса, ёш даврлар ва дифференциал психология турли ёшдаги болаларнинг ўқиш фаолиятини, уларнинг психик тараққиёти ва психологик хусусиятлари ҳақидаги фан бўлиб, ёш психологияси ва дифференциал психология шахснинг камол топиши жараёнида психик фаолиятнинг индивидуал хусусиятлари тараққиёти, феъл-атворларини ва умуман шахсни камол топтирадиган шарт-шароитларини ҳам ўрганади десак муболаға бўлмайди.

Комил инсон тарбияси - Шарқ мутафаккирларининг талқинида

Ёш даврлар психологияси ва педагогик психология алоҳида предмет сифатида XIX асрнинг бошларида вужудга келган бўлишига қарамай, унинг мустақил фан сифатида ривожланиши ва қарор топиш йўли анча мураккаб кечгандир. Мазкур илмнинг ривожланишига турли дунёқарашлар ўртасида олиб борилган доимий кураш катта таъсир кўрсатган. Жамият тарихий тараққиётининг у ёки бу босқичида қандай дунёқараш устуворлигига қараб, текширишлар даражаси ва сифати, олинган натижаларни қандай изоҳлаш зарурлиги белгилаб берилган.

Ўтмишда аждодларимиз инсоннинг психологик қонуниятларини, муайян илмий йўналишда ўрганмаган бўлсалар-да, бироқ алломаларнинг қўлёмаларида мазкур ҳолатларнинг намоён бўлиш, инсон камолоти борасидаги қимматли фикрлари ҳозиргача юксак аҳамият касб этади.

Жумладан, Абу Наср Форобий педагогика масалаларини ва улар билан боғлиқ бўлган психологик, физиологик муаммоларни ижобий ҳал этишда инсонни ҳар томонлама яхлит ва узаро узвий боғлиқ бўлган қисмлардан иборат, деб айтади. Форобий мавжудотни билишда илм-фаннинг ролини ҳал этувчи омил деб билади, унингча инсон танаси, мияси, сезги органлари

тугилишда мавжуд, лекин ақлий билими, маънавийлиги, руҳи, интеллектуал ва ахлоқий хислатлари, характери, дини, урф-одатлари, маълумоги ташки муҳит, бошқа инсонлар ва шу қабилар билан мулоқотда вужудга келади, инсон ўз фаолияти ёрдамида уларни эгаллайди, уларга эришади. Унинг ақли, фикри, руҳий юксалишнинг энг етук маҳсули бўлади, деб таъкидлайди.

Абу Райҳон Беруний таълим ва тарбиянинг мақсади, вазифалари ва мавқеи, инсон, ёш авлоднинг ривожланиши ҳақидаги фикрлари чин маънода инсонпарварлик ва инсоншунослик замирида ярагилган. Билим ва тарбиянинг табиатга уйғунлик тамойилларини мутафаккирнинг барча асарларида кузатиш мумкин. У инсонни табиатнинг бир қисми деб таъкидлайди.

Беруний таълим жараёнининг табиатига чуқур кириб бориб, болаларнинг ёш хусусиятларини ҳисобга олиш асосида қурилган ўқитиш табиатга уйғунлигини уқтиради. Беруний педагогик ижодида инсон ва унинг бахт-саодати, таълим-тарбияси, камолоти бош масала булган.

Ўрта асрда яшаб, ижод этган донишманд, табобат илмининг доҳийси Абу Али ибн Сино инсон руҳияти, тана ва қалбнинг бирлиги, инсон организмнинг тузилиши, ундаги нерв фаолияти ва уларнинг тармоқланиши, ҳолатлари ҳақидаги қимматли маълумотлари ҳозирга қадар тиббиётнинг муҳим негизини ташкил этади.

Юсуф Хос Ҳожиб ижодининг бош масалаларидан бири - комил инсонни тарбиялашдир. Адиб ўз асарларида энг комил, жамиятнинг ўша даврдаги талабларига жавоб бера оладиган инсонни қандай тасаввур қилган бўлса, шу асосда у ўз тамойилларини изчил баён этади. «Қутадғу билиг» («Саодатга йўлловчи») асари таълим ва тарбия, маънавий камолотнинг йўл-йуриқларини, усулларини, чора тадбирларини ўзида мужассамлаштирган, ахлоқ ва одобга доир маънавий манбадир.

Абдурахмон Жомийнинг «Баҳористон», «Хиранномаи Искандари», «Тухфатул аҳрор» ва бошқа асарларида илм-маърифат. таълим-тарбия, касб-хунар ўрганиш, инсон ижобий фазилатлари ҳақидаги фикрлари ифодаланган.

Алишер Навоийнинг «Ҳазойинул маоний», «Маҳбубул қулуб» ва бошқа шу сингари асарларида етук, баркамол инсоннинг ахлоқи, маънавияти, узгаларга муносабати, истеъдоди ва қобилияти тўғрисида қимматли мулоҳазалар юритилган. Ана шу психологик мезонлар ижтимоий адолатнинг қарор топиши учун муҳим аҳамиятга эга экани таъкидланган. Шунингдек, Навоий асарларида ёш авлодни баркамол инсон сифатида шаклланишида ота-онанинг роли, аёлларнинг ифбатлилиги, кишиларнинг камтарлиги ҳақидаги фикрмулоҳазалари алоҳида урин эгаллайди.

Навоий «Хамса»сининг ҳар бир достонида букилмас ирода, қатъиятлилик, итоат, инсонпарварлик туйғулари, ижодий хаёлот, инсоннинг мураккаб ички кечинмалари моҳирона ёритилган. Шунингдек, бу борада Маҳмуд Қошгарий, Улугбек, Нақшбандий, Огаҳий сингари буюк шарқ мутафаккирларининг ёшлар тарбиясига, ўқитувчи, тарбиячининг жамиятдан урни, ахлоқ-одоб, феъл-атвор, оилавий ҳаёт, кишилараро муносабатларга доир қарашлари уларнинг асарларида равон ва ихчам баён этилганлигини

таъкидлаш мумкин.

Фан сифатида ёш даврлари психологияси ва педагогик психологиянинг вужудга келиши, унинг ривожланиш тарихи ва ҳозирги ҳолати

Ёш авлоднинг таълим ва тарбия билан боғлиқ психологик муаммолари йирик олимлар, файласуф ва ёзувчиларини ҳам мунтазам жалб этиб келган. Дастлабки педагогик-психологик мазмундаги асарлар XVII-XVIII диний-ахлоқий таълимотлар замирида ёритилгандир. Россияда психологик тадқиқот намуналари Шарқ ва ғарб маданияти таъсирида инсон руҳияти билан боғлиқ турли асарларда шаклланиб келган. В.Н.Татишев, А.Н.Радишев, Н.И.Новиков ва бошқаларнинг асарларидаги дастлабки қарашлари ҳам психик тараққиётнинг ўзига хос хусусиятлари, психик ривожланишдаги тафовутлар билан йўналгандир.

Рус тарихчиси В.Н.Татишевнинг «Фанлар ва билим юртларининг фойдаси тўғрисида суҳбат» китобида фанларнинг таснифи, билимларнинг аҳамияти, тил ва нутқнинг мавқеи, ёш даврларининг хусусиятлари билан боғлиқлиги кўрсатилган.

А.Н.Радишев биринчилар қатори бола психик тараққиётини табиий-илмий йўсинда асослаб беришга уринди. Унинг «Петербургдан Москвага саёҳат» китоби бу борада педагогикпсихологик асарлар сирасидан муносиб урин эгаллайди. Ёзувчининг фикрича, инсон ташқи муҳит ҳақидаги таассуротларини сезгилар орқали идрок этади, шу йўсинда унинг тафаккури, улгайиб шаклланади.

Н.И.Новиков башарият фаровонлигини кўзлаб, ёшлар ва болалар ўртасида фойдали билимларни кенг тарғибот этиш учун уларни ўзига хос йўсинда тарбияламоқ зарур деб айтади. Унинг асарларида инсоннинг камолоти учун тафаккур, хотира, ахлоқ, ҳис-туйғу ва тақлидчанлик алоҳида аҳамиятга эга эканлиги таъкидланади.

Россияда ёш даврлари психологияси ва педагогик психология фанининг ривожланиш тарихида К.Д.Ушинскийнинг ўрни алоҳида аҳамият касб этади. Унинг фикрича психология фанининг асосий вазифаси тарбиянинг мақсадини аниқлашга, таълим-тарбия натижакарини тўғри баҳолашга, шулар асосида янги метод ва усуллар яратишга, педагогик тажрибани Таҳлил қилиш ва умумлаштиришда муҳим [ўрин тутди деб айтади. К.Д.Ушинскийнинг «*Инсон тарбия предмети*дир» асарида педагогик таъсир жараёни ҳисобланган инсоннинг психологик хусусиятлари, унинг ўзига хос томонлари ўз аксини топган.

Шунингдек, Россияда илмий психологияни ривожлантиришда Н.Ф.Каптерев, Н.А.Сикорский, А.П.Нечаев, А.Ф.Лазурский, П.Ф.Лесгафт, И.М.Сеченов, И.П.Павлов, П.П.Блонский сингари олимлар бу борада узларининг муносиб ҳиссаларини қушганлар.

Таъкидлаш жоизки, айниқса, Л.С.Виготский, С.Л.Рубинштейн, А.Р.Лурия, А.Н.Леонтьев, М.Я.Басовлар томонидан яратилган янги илмий назариялар, чунончи психиканинг маданий-тарихий ривожланиш ва

таракқиётнинг ўзаро муносабат назарияси, психик таракқиётда фаолиятнинг мавқеи сингари илмий-казарий қарашлари ҳозирги кун ёш даврлар психологияси ва педагогик психология фанининг таянч тушунчаларидандир.

Ўтган асрнинг ўрталарида вужудга келган турли назариялар, қарашлар, ўқув фаолияти ва таълимнинг талқинлари (Д.Н.Богоявленский, Н.А.Менчинская, П.Я.Гальперин, З.И.Калмйкова, Н.Ф.Тализина, Д.Б.Эльконин В.В.Давидов, Л.В.Занков, Л.Н.Ланда, А.А.Люблинская, Н.В.Кузьмина ва бошқалар) нафақат педагогик тажрибани, балки психология фанининг бу тармоғини илмий-амалий бойитишга асос бўлди,

Айниқса, сўнгги йилларда ўқув материални ўзлаштиришнинг механизмлари (С.Л.Рубинштейн, Н.Кабанова-Меллер, Л.Б.Ительсон); *хотира* ҳақида (П.И.Зинченко, А.А.Смирнов, В.Я.Ляудис); *тафаккур* (Н.Ф.Шемякин, А.М.Матюшкин); *идрок* (Ю.Б.Гиппенрейтер); *болаларда нутқнинг ривожланиши* (М.И.Лисина, А.А.Венгер); *шахснинг ривожланиши* (Б.Г.Ананьев, Л.И.Божович, В.С.Мухина); *мулоқот ва нутқ* (В.А.Артемов, А.А.Леонтьев, В.А.Кан-Калик); *психик ривожланишнинг даврлари* (П.П.Блонский, А.С.Виготский, А.Н.Леонтьев, Д.Б.Эльконин, Б.Г.Ананьев, А.В.Петровский); *ўқувчиларнинг аҳлий фаолияти ва истеъдод муаммолари* (А.А.Бодалев, Н.С.Лейтес, Н.Д.Левитов, В.А.Крутецкий) га бағишланган катор илмий тадқиқотлар бу фаннинг янада ривожланишига ўзларининг муносиб ҳиссаларини кўшиб келмоқда.

XIX аср охири ва XX аср бошларида ғарбий Европа мамлакатлари ва АҚШда инсон психологик хусусиятлари билан боғлиқ тажрибаларга асосланган илмий назария ва йўналишлар вужудга келди. Одам психик табиатини турлича талқин қилинишига қарамай, бу назариялар маълум даражада ёш даврлар психологияси ва педагогик психологиянинг ривожланишига тўртки булдилар. Бу борада Э.Мейерман, С.Холл, К.Бюлер, Э.Клапаред, Э.Дюркгейм, П.Жане, Ж.Пиаже, А.Валлон, Дж.Брунер ва бошқаларнинг илмий тадқиқотларини эътироф этиш мумкин.

Олмон психологи Э.Мейерман боланинг мактаб даврида унинг руҳи ва танасида кечаётган узгаришларни тўлиқ билмай туриб, унга буйруқ ёки таъйиқ ўтказиб бўлмайди, деб таъкидлайди. Унинг фикрича экспериментал педагогиканинг мақсади айни шу муаммоларга қаратилмоғи даркор.

Америкалик психолог-олим С.Холл ҳар қандай бола ўзининг индивидуал таракқиётида филогенезни онтогенезда такрорлайди, шу боис болаларга ибтидоий инстинктларни огриксиз, енгил кечиши учун қулай имкониятлар яратиш зарур деб айтади. С.Холл уз тажрибалари асосида бой ашёвий далиллар тўплаб, бола ҳақида психологик, физиологик ҳамда педагогик билимларнинг комплекс дастурини яратиш ғоясини олға суради.

Филогенез-(юнонча, *phyle* - қабила, *generis* - келиб чиқиш, пайдо бўлиш)- муайян тирик мавжудот турининг ерда ҳаёт бошланганидан кейинги эволюцион таракқиёт жараёни.

Швейцариялик психолог Э.Клапаред «Бола психологияси ва экспериментал педагогика» асарида қизиқиш, мотив, эҳтиёжларнинг методологик асослари, болалар тафаккурининг хусусиятлари ва ривожланиш қонуниятлари, ухшашлик ва тафовутнинг бола онгида содир этилиши тугрисида мулоҳаза юритади.

Француз психологи Э.Дюркгейм, улғайиш - кишиларнинг ҳис-туйгуларни ўзлаштириши эканлигини, шу боис, идрок қилинган тасаввурлар боланинг руҳий фаолиятини ифодалашини, боланинг тажриба, анъана, урф-одатларни тақлид орқали эгаллашини, биологияда ирсият қанчалик аҳамиятлн бўлса, тақлид ҳам жамиятда шундай урин тутишини уқтиради,

Яна бир француз психологи П.Жаненинг фикрига кўра, инсон психикаси ижтимоий муносабатларга боғлиқ, зотан жамият ва табиат ўртасидаги турли алоқалар тазимининг шаклланиши, инсоннинг улғайишини белгилайди. У алоқа сифатида хатти-ҳаракатни тушунади, бу эса кишининг атроф-муҳитга шахсий муносабатидан бошқа нарса эмас, албатта. П.Жаненинг таъкидлашича, энг қимматли, аҳамиятли, ижтимоий ҳаракат ҳамкорлигидаги фаолиятда ўз ифодасини топади, шахслараро ташқи муносабатлар ривожланишнинг муҳим тамойили ҳисобланади.

Америкалик психолог Дж.Брунер шахснинг таркиб топиши билан таълим ўртасида ўзаро алоқа мавжудлигини таъкидлаб, инсоннинг камолот сари интилиши билим олиш самарадорлигини оширса, ўқиташнинг такомиллашуви унинг ижтимоийлашувини жадаллаштиради, деб уқтиради,

Шунингдек, Ж.Пиаже, Э.Торндайк, Дж.Уотсон, Ф.Галгтон, А.Бине, А.Анастаси, Т.Симонлар ҳам бола психик тараққиётида таълимнинг мавқеини, уларнинг ақлий хусусиятларини, дастурли таълим, кўникма ва малакаларнинг аҳамиятини, машқларнинг ўрнини илмийамалий асослаб беришда муҳим урин эгаллайдилар. Бу таълимотлар ҳозирги кунда ҳам узининг аҳамиятини сақлаб қолмоқда.

Фаннинг вужудга келиши ва ривожланиши жараёнида унга таъсир кўрсатиб келган барча назариялар, илмий ва амалий маълумотлар, йўналишлар ҳозирги кунга қадар ўзининг аҳамиятини сақлаб келмоқда ва фаннинг истиқболида муҳим илмий-назарий манба ҳисобланиб қолиши, табиийдир. Юқоридагилар фикрига кўра кўйида сизларнинг эътиборингизга

Келвин Сейферт авторлигидаги “Ta’lim Psixologiya” китобида (Copyright 2010 Kelvin Seifert ©) Ж.Пиаженинг “Ақлий ривожланиши” ҳақидаги фикрларига тухталамиз. Жан Пиаже назарияси билиш фикрлаш ва хотира жараёнлари ва ақлий ривожланиши узоқ муддатли ривожланиб боришини айтиб ўтган. Швейцария психолог Ж. Пиаже ўзининг назарияларида ақлий ривожланиш жараёнларидаги ўзгаришлар ёшга боғлиқ равишда эканлигини айтиб ўтган. Ж. Пиаже яратган назариясида таълим жараёнида тарбиячилар таъсирида болалар ва ёшлар аста-секин мантикий ва илмий фикрлашга қодир бўладилар. Албатта Ж. Пиаже узоқ муддатли ривожланиш ўзгариши унинг назариясини амалиётга тадбиқ этилишини белгилади, сабаби у болаларни яқиндан кузатиб сўнг, туғма хусусиятлар ҳам аниқ босқичлар орқали ривожланишини, яъни ўсмирлик даврининг охиригача эканлигини

билдирган. Психолог олим Ж. Пиаже, ақлий ривожланиш кетма-кетликда тўртта асосий босқичда аста-секинлик билан ўсишини айтиб ўтган. Демак: Ж. Пиаже, билим доирасининг шаклланиши ҳам тўрт асосий босқичларини ўз ичига олади – деган таклиф ишлаб чиқди, улар (3) преоперационал фикрлаш, (2) аниқ, (1) сенсомотор разведка, тезкор фикрлаш яъни (4) расмий операцион фикрлаш жараёнларига тухталган. Бу босқичлар “Зина” моделини ривожлантириш кейинчалик улар бир-бирини тўлдириб боради. (“Ta’lim Psixologiya” китоби. Copyright 2010 Kelvin Seifert © 46-47 бетлар)

Психолог олимлар ёшга боғлиқ равишда ахлоқий ривожланиш бўйича ҳам илмий изланишларни олиб борган. Улардан Эриксон, Выготский, Маслоу ва Кохлберглар. Улар илк гудаклик давридан ўсмирлик даври, талабалик давридаги ўзига хос психологик қийинчиликларга ҳам тухталган. Талабалар билан ишлашда ёки таълим беришда уларга хос психологик ёндашувларни бериши, агар талаба тест ечиши керак бўлса, тестнинг бир неча вариантларини таклиф этиб, уни фикрлашга ундаш аҳамиятли –деган фикрларни билдирганлар. (*Kelvin Seifert. Educational Psychology. Copyright 2010 © 254 p*)

Ҳозирги кунда мамлакатимизда ҳам ёш даврлар психологияси ва педагогик психология фанининг муҳим муаммоларига доир қатор илмий-амалий тадқиқотлар психолог олимлар томонидан олиб борилмоқда.

Республикаимиздаги етакчи олийгоҳларнинг кафедра ва лабораторияларида ёш даврлари ва таълим тарбиянинг психологик хусусиятлари билан боғлиқ жараёнларни тадқиқ этиш юқори малакали мутахассислар томонидан махсус техникалар билан жиҳозланган шароитларда илмий-тадқиқот ишлари самарали йўлга қўйилган.

Мазкур муаммоларнинг ечими ҳозирги замон фанининг методологик тамойиллари асосида, яқин ва узок хорижий мамлакатларида бу борада олиб борилаётган илмий тадқиқотларнинг ютуқлари ва гоёлари ҳақидаги маълумотларга эга бўлган ҳолда ўзининг муносиб ўрнини эгаллаб бормоқда. Бу борада Т.Қори-Ниёзий, С.Ражабов, П.И.Иванов, М.Воҳидов, М.Г.Давлетшин, Э.Гозиев, Р.Гайнутдинов, Б.Қодиров, Р.И.Суннатова, А.Жабборов ва бошқаларнинг илмий тадқиқотларини эътироф этиш мумкин. Жумладан, ўқувчиларнинг техник қобилиятлари, ўқув мотивлари, замонавий мактаб ўқувчисининг психологик қиёфаси М.Г.Давлетшин ва унинг издошлари А.Жабборов, Ф.Й.Ҳайдаров, М.М.Мавлоновлар томонидан, тафаккур ва таълимни бошқариш муаммоси Э.Г.Гозиевнинг ташаббусида, истеъдодли ўқувчилар ва касб танлаш муаммоси Б.Р.Қодиров раҳбарлигида, болаларнинг ақлий фаолият муаммоси Р.И.Суннатовалар томонидан самарали олиб борилмоқда.

1 мавзу бўйича амалий машғулотининг бориши:

1-босқич. Ўқитувчи талабаларни давомот қилади. Ўқитувчи дарснинг бошланишида талабаларни хоҳиши орқали гуруҳларга ажратади.(3 дақиқа)

2-босқич: «Ёш психологияси ва педагогик психологиянинг предмети» мавзуларининг асосий тушунчаларини ва калит сўзларини эслаб флипчартга ёзадилар. Психологияда илмий терминларни гуруҳларда муҳокама қилади. (7 дақиқа)

3-босқич: 1-иш: Гуруҳларда «Ёш психологияси ва педагогик психологиянинг предмети» мавзусини ўрганиш. Бунда ўқитувчи олдиндан режа асосида мавзуга тухталади. (ассесмент усулидан фойдаланиш мумкин) Талабаларга тарқатма материаллар берилади. Семинар дафтарига ёзадилар, саволлар тайёрлайдилар. (20 дақиқа)

Гуруҳларга топшириқлар:

1-гуруҳ: Ёш психологияси ва педагогик психологиянинг предмети нима?

2-гуруҳ: Комил инсон тарбияси - Шарқ мутафаккирларининг талқинида?

3-гуруҳ: Ёш даврлари психологияси ва педагогик психологиянинг вужудга келиши ва унинг ривожланиш тарихи ва ҳозирги ҳолати?

2-иш: Гуруҳларларнинг чиқишлари (ҳар бир тақдимотчига 4 мин)

3-босқич: Гуруҳлар ишларининг муҳокамаси (10 дақиқа)

4-босқич: Гуруҳлар ишининг хулосалари (10 дақиқа)

5-босқич: Мустақил бажариш учун топшириқлар (уйга вазифа) (10 дақиқа)

Дарсни яқунлаш, баҳоларни эълон қилиш ва уйга вазифани эълон қилиш (5 дақиқа)

“Ёш даврлар психологияси фанининг амалий вазифаларини эса психик жараёнларнинг намоён бўлиши ва ривожланиши” бўйича ҳар бир талаба идрок харитаси таҳлил асосида ишланмасини бажаради

Мавзу бўйича саволлар:

1. Ёш психологияси ва педагогик психологиянинг предмети ва вазифалари қандай?
2. Шарқ мутафаккирларнинг ёш даврлари ҳақида фикрлари
3. Ёш даврлари психологияси мавжуд муаммолар
4. Рус психологларининг ёш даврларни ўрганилиши бўйича илмий қарашлари қандай?

Мавзу бўйича топшириқлар

1. Ёш даврлари психологияси мавзусини идрок харитаси билан тушунтиринг
2. Ёш даврлари психологияси фанига оид блиц саволлар тузинг
3. Ёш даврлари психологиясида мавжуд муаммоларга оид балиқ склетини тузинг
4. Ёш даврлари табақаланиши бўйича концептуал жадвал тузинг

2-МАВЗУ: ЁШ ДАВРЛАР ПСИХОЛОГИЯСИНИНГ ИЛМИЙ ТАДҚИҚОТ МЕТОДЛАРИ

Р е ж а:

1. Ёш даврлар психологиясида қўлланиладиган методлар.
2. Қиёслаш ва лонгитюд метод.
3. Биография методи ва бошқа ёрдамчи методлар.

Таянч сўзлар: психологик методлар, психодиагностика, ёш даврлари табақаланиши, проектив методлар, тест, анкета, илмий тадқиқот методлари

Ёш даврлар психологияси ўрганадиган фактларни муайян психологик усуллар, методлар ҳамда қоидалар ёрдамида тадқиқ этади. Шахснинг онтогенетик тараққиётида рўй берадиган психик ўзгаришлар, янгиланишлар, уларнинг кечиши, шарт-шароитларини тадқиқ этишда умумий психология методларидан кенг фойдаланади. Шунингдек ёш даврлар психологияси ўзининг махсус методларига ҳам эгаки, улар орқали психик ўсиш жараёнини узлуксиз, комплекс ўрганиш имкониятига эга бўлади.

Ёш даврлар психологиясида умумий психологиянинг кузатиш, эксперимент, анкета, тест, сўров каби методлари ҳамда комплекс, биографик метод, лонгитюд метод, эгизаклар методи, фаолият махсуллари таҳлил қилиш каби махсус методлари қўлланилади.

Фан ва техника тараққиёти шахс психикаси тараққиётининг хусусиятларини экспериментал равишда ўрганиш учун мураккаб ва нозик асбобларни яратиш имконини берди. Экспериментал материаллар асосида аста-секинлик билан турли ёшдаги болалар психикаси тараққиётининг қонуниятлари аниқлана бошланди.

Муаммоли савол: Ёш даврлар психологиясида психологик қонуниятларни текшириш қандай босқичларда олиб борилади?

Ёш даврлар психологияси фани ҳам психология илмининг бошқа сохалари сингари ўзининг илмий-тадқиқот методларига эга. Психологик қонуниятларни муайян режа асосида олиб бориладиган текширишлар туфайлигина ҳолисона аниқлик киритиш мумкин. Психологик тадқиқотлар жараёнини қуйидаги асосий босқичларга бўлиш мақсадга мувофиқдир:

1. Муаммонинг қўйилиши. Хар қандай илмий-текшириш ишлари каби, психологияда олиб бориладиган илмий текшириш ишлари ҳам назарий ва амалий аҳамиятга эга бўлган муаммони аниқлашдан, шунингдек бу муаммо фанда қанчалик ёритилганлигини аниқлаш мақсадида мазкур мавзуга оид илмий ва махсус адабиётларни таҳлил қилишдан бошланади.

2. Тадқиқот методикасини танлаш. Психологик тадқиқотлар турли методлар {бу методлар ҳақида қуйида батафсил фикр юритилади} билан олиб борилади. Текширишларнинг муваффақиятли чиқиши кўп жихатдан методни тўғри танлашга боғлиқ бўлади.

3. Маълумотларни тўплаш. Тўпланган маълумотлар ўрганилаётган муаммога мос бўлиши ёки уларни тўплаш мақсадга мувофиқ равишда олиб борилиши зарур. Илмий маълумотларга бўлган асосий талаблар - бу уларнинг ҳолисона, тўла ва изчил бўлишидир. Тўпланган маълумотлар ўрганилаётган муаммони ҳар жихатдан тавсифлаб бериши керак,

4. Маълумотларни қайта ишлаш. Тўпланган маълумотларни математик ва мантиқий жихатдан ишлаб чиқиш умумийликни, хусусийликни топиш ва уларни тасодифий маълумотлардан ажраташ имконини беради. Бунда тўпланган маълумотларнинг ўртача миқдори (арифметик, квадрат ва ҳоказо), процентлари аниқланади, сонларга оид маълумотлар жадвалларга жойлаштирилади, график, диаграмма ва чизмаларда ўз аксини топади. Мураккаб мутаносибликдаги маълумотларни топишда эса вариацион статистика методлари қўлланилади.

5. Қонуниятларнинг ифодаланиши. Бу тадқиқотнинг бир мунча мураккаб ва масхулиятли босқичи ҳисобланади. Чунки, бу босқичда маълумотларнинг моҳиятига қанчалик чуқур тушунилганлиги, уларнинг ўзаро боғлиқлигини ҳисобга олиб, олинган маълумотдан хар турли хулоса чиқариш мумкин. Кўпинча чиқарилган хулосалар таъминий характерга эга бўлиб, кейинги текширишлар учун асос бўлади.

6. Қонуниятни амалда қўллаш. Аниқланган қонуниятлар маълум бир амалиёт соҳасида қўлланилади. Амалда қўллаш аниқланган қонуниятнинг тўғрилигига батамом ишонч ҳосил қилиш имконини беради. Кўпинча ўқитувчилар ўз амалий фаолиятларида шахсий кузатишлари

ва бошқаларнинг тажрибаларини умумлаштирадилар. Бироқ, бундай умумлаштиришлар илмий жиҳатдан етарли асосланган бўлмайди, яъни, муаммо аниқлиги ва теранлиги билан ажралиб турмайди.

Муаммоли савол:

Ёш даврлар психологиясининг махсус методлари қайсилар?

Психолог Б.Г.Ананьев психикани ўрганиш методларини тўрт гуруҳга ажратиб, уларни ташкилий, эмпирик, (амалий), натижаларни қайта ишлаш ёки натижаларни шархлаш методлари деб номлаган. Бу гуруҳлар ўзининг мақсад ва вазифаси бўйича яна бир неча тоифа ҳамда турларга бўлинади. Қуйида мазкур методларнинг умумий ва ўзига хос хусусиятлари ҳамда қиёсий тавсифини келтирамиз.

Тадқиқот методларининг биринчи-ташкилий гуруҳи ўз ичига қиёслаш, лонгитюд (узлуксиз) комплекс (кўпёқлама) деб аталган турларни олади. Қиёслаш методидан умумий психология социал психология (катта ёки кичик гуруҳларни ҳамда уларнинг хар бир тоифаларини) медицина психологияси (соғлом ва бемор кишиларнинг психик хусусиятларини) спорт психологияси (спортчиларнинг холати, кучлилиги ва ишчанлигини) ўзаро таққослаш кабиларда унумли фойдаланилади.

Ёш даврлар психологиясида эса қиёслаш методи турли ёшдаги одамларнинг билиш жараёнлари, шахс хусусиятлари, билимларни ўзлаштириши, ақлий қобилияти, салоҳияти, ривожланиш динамикаси, жинсларнинг тафовутлари ва ўзига хослиги кабиларни ўрганишда қўлланилади.

Ёш даврлар психологиясида қиёслаш методи билан бир вақтда лонгитюд (узлуксиз) методи ҳам қўлланилади. Унинг бошқа методлардан фарқи бир ёки бир нечта синалувчилар узок муддат, хатто ўн йиллаб текширишидир. Лонгитюд методидан фойдаланиб, немис олими В.Штерн, француз тадқиқотчиси Р.Заззо, рус психологлари Н.А.Менчинская, А.Н.Гвоздев, Н.С.Лейтес, В.С.Мухина ва бошқалар тадқиқотлар олиб борганлар. Мазкур метод орқали бир хил жинсли (Хасан-Хусан, Фотима-Зухра) ёки аралаш жинсли (Хасан-Зухра, Фотима-Хусан) эгизаклар кузатилган. Шунинг учун қатор тадқиқотларнинг «Она кундалиги» (Н.А.Менчинская, В.С.Мухина) деб номланиши бежиз эмас. Узок вақт бир шахсни кузатиш, унда пайдо бўлаётган янги фазилатларнинг ривожланиш динамикасини, хулқ-атворидаги иллатларни олдини олиш тадбирларини, мураккаб психологик муносабатларининг ички боғланиш қонунияти ҳамда механизми тўғрисида мукамал ишончли барқарор маълумотлар тўплаш имконини яратади.

Хозирги фан ва техника тараққиёти психологик текширишларнинг илмийлигини янада ошириш учун (субъектив омилларнинг таъсирини камайитириш мақсадида) комплекс дастур асосида бошқа фанлар (медицина, физика, физиология, биология, социология, кибернетика, статистика, философия, логика ва хаказолар) билан биргаликда тадқиқот ишлари олиб боришни тақазо этмоқда. Амалий йўсиндаги илмий тадқиқот ана шу кўп қиррали ёндошишни талаб қилади.

Психология сохаларида (психофизиология, космик психология, медицина психологияси, инженерлик ёки авиация психологияси) тадқиқот объектига системали ёндошиш принципи амалга оширилмоқда. Комплекс метод ёрдамида ўрганилаётган объектдаги ўзгаришлар турли нуқтаи-назардан таҳлил қилинади ёки уларга турлича ёндошилади. Масалан, болада оддий билимларни ўзлаштириш хусусияти психологик жихатдан текширилаётган бўлса, комплекс ёндошиш таъсирида ана шу ўзлаштиришнинг фалсафий, мантиқий, физиологик, ижтимоий, биологик хусусиятлари ёритилади. Айтайлик кексайишнинг биологик омилларини ўрганиш унинг психологик, физиологик, мантиқий жихатларини ёритишда хизмат қилади.

Комплекс дастур ёрдамида амалга оширилган тадқиқот натижаси илмий аҳамиятга эга бўлиб инсоншунослик муаммоларини ҳал қилишда катта ёрдам беради.

Илмий тадқиқот методикаларининг иккинчи гурухи эмпирик методларидан иборат бўлиб, бу гурухга кузатиш, эксперимент, тест, анкета, сўров, социометрия, суҳбат, интервью, фаолият жараёни ва унинг махсулини таҳлил қилиш, таржимаи хол кабилар қиради ва улар синаш, текшириш, диагноз ва прогноз вазифаларни бажаради. Инсонда туғилганидан умрининг охиригача содир бўладиган психологик ўзгаришларни чуқурроқ ва объективроқ тадқиқ этиш учун эмпирик методлардан навбати билан фойдаланиш яхши натижа беради.

Муаммоли савол: Генетик метод нимани ва қандай қилиб ўрганади?

Илмий тадқиқот методларидан 4-шархлаш гурухи генетик ва доналаш методларидан иборат. Генетик метод билан тадқиқот давомида тўпланган маълумотлар яхлит холда мақсадга мувофиқ йўсинда шархланади. Бу методдан фойдаланишнинг асосий мақсади синалувчида вужудга келаётган янги шахс фазилатларининг ривожланиши ва билиш жараёнининг ўзгаришига, тажриба натижасига суяниб таҳриф ҳамда тавсиф беришдир. Шунингдек унда мазкур фазилат ва хусусиятларнинг намоён бўлиш даври, босқичи ҳамда баъзи машаққатли дақиқаларга, пайтларга кўшимча шархлар бериш имконияти туғилади.

Генетик методга асосланиб психик ўзгаришлар ирсият билан бевосита

боғлиқлигининг илдизлари аниқланади.

Энди тажрибада энг кўп қўлланиладиган эмпирик методлар хақида кенгрок маълумот берамиз.

Кузатиш методи. Бу методнинг объектив ва субъектив кузатиш турлари мавжуд. Инсон психологиясидаги ўзгаришларни кузатиш учун қуйидагилар амалга оширилади.

1. Кузатишнинг мақсади, вазифаси белгиланади.
2. Кузатиладиган объект танланади.
3. Синалувчининг ёши жинси аниқланади.
4. Тадқиқот ўтказиш вақти режалаштирилади.
5. Кузатиш қанча давом этиши қатхийлаштирилади.

6. Кузатиш инсоннинг қайси фаолиятида амалга оширилиши тавсия қилинади.

7. Кузатишнинг шакли тайинланади.

8. Кузатиладиганларнинг қайд қилиб бориш воситалари тахт қилинади.

Кузатиш орқали турли ёшдаги одамларнинг диққати, хис-туйғулари, нерв системасининг ташқи ифодалари, темперамент хусусиятлари, имо-ишоралари, сезгирлиги, хулқ-атвори, нутқ фаолияти ва хоқозолари ўрганилади. Аммо шахснинг ўта мураккаб ички психологик кечинмалар, юксак хиссиётлар, тафаккур, мантиқий хотира ва ақл заковатини тадқиқ этишга бу методнинг имконияти етмайди.

Психология фанида ўз-ўзини кузатишдан ҳам фойдаланилади. Кўпинча тажрибада психолог ёки юқори малакали мохир ўқитувчи ўзини кузатиш орқали илмий хулоса чиқара билади. Масалан; ўз таффаққурини кузатиб ўзидаги эмоционал ўзгариш хақида маълумот олади. Натижада тафаккурнинг сифати, мазмуни, мохияти ва қай тарзда, қандай тезликда, қай шаклда рўй беришини кузатади.

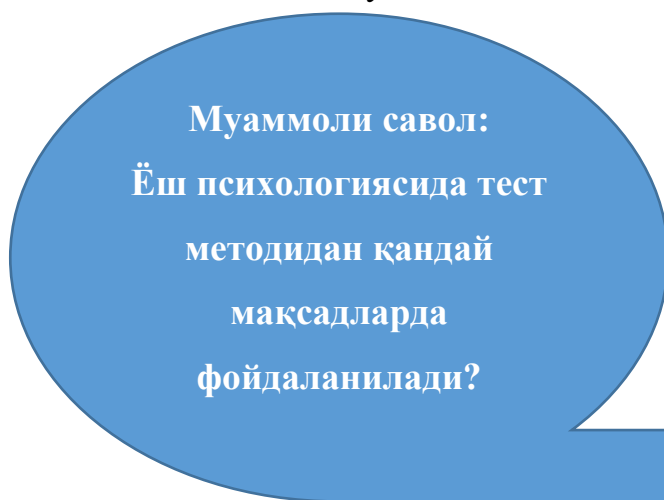
Шундай қилиб, кузатиш методининг қулай ва системали жиҳатлари билан бирга заиф томонлари ҳам мавжуд. Шу сабабли инсоннинг мураккаб психикаси бошқа методлардан фойдаланиб тадқиқ қилинади.

Муаммоли савол: Сухбат методи орқали нималар ўрганилади?

Бу метод билан инсон психикасининг ўрганишда сухбатнинг мақсади ва вазифаси белгиланади, унинг объекти ва субъекти танланади, мавзуси, ўтказиладиган вақти аниқланади. Сухбат ўтказиш режалаштирилади, ўрганилаётган нарса билан узвийлик боғлиқ савол жавоб тайёрланади. Сухбатнинг бош мақсади муайян бир вазият ёки муаммони ҳал қилиш жараёнида инсон психикасидаги ўзгаришларни ўрганишдир. Сухбат орқали турли ёшдаги одамларнинг тафакқури, ақл заковати, хулқ-атвори, қизиқиши,

зийраклиги, билим савияси, эътиқоди, дунёқараши, иродаси тўғрисида маълумотлар олинади. Сухбат методининг таъкидланган ижобий жихатлари билан бирга айрим заиф томонлари ҳам мавжуд. Қайтариқ сўзлар «ғализ» иборалар, нутқнинг тезлиги, фикрнинг мавҳумлиги, зерикарлилиги, муваффақиятсизликка сабаб бўлади. Шунингдек, савол жавобнинг бир хил шаклда эмаслиги синалувчида ўзига хос ишлаш услуби, ошкоралик етишмаслиги, ийманиш, уялиш атрофича маълумотлар олишни қийинлаштиради ва шу сабабли бошқа методларга мурожаат қилишга тўғри келади.

Фаолият махсули тахлил қилиш методи. Инсон хотираси, ақлий қобилияти ва хаёлини аниқлиш мақсадида бу метод ёш даврлари психологиясида кенг қўлланилади. Болалар чизган расмлар, ясаган

ўйинчоқлар, моделлар, ёзган шеърларни тахлил қилиш орқали уларнинг мантиқий хотираси, тафаккури, техник, бадиий ва адабий қобилияти, ижодий хаёли юзасидан материаллар тўплаш мумкин. Мазкур методдан фойдаланишда маҳсулотни яратган шахс бевосита иштирок этмайди. Объект билан субъект ўртасида мулоқот ўрнатиш учун шахснинг психикаси тўғрисида

сирдан муайян хукм ва хулоса чиқарилади. Ижодий фаолият махсуллариининг тахлил қилиш орқали болалар ўқувчилар талабалар конструкторлар олимлар, хунармандлар, ишчилар, психик, хусусиятлари тўғрисида маълумотлар тўплаш мумкин. Лекин инсондани психик ўзгаришлар, камол топиш ва уларнинг кечишини ифодаловчи материаллар йиғиш учун бу методнинг ўзи етмайди. Шунинг учун инсон психикасини ўрганиш мақсадида бошқа методлардан фойдаланиш маҳкул.

Тест методи. «Тест»-ингилизча сўздан олинган бўлиб, синаш текшириш деган маънони англатади. Шахснинг ақлий ўсишини, қобилиятларини, иродавий сифатлари ва бошқа психик хусусиятларини текширишда қўлланиладиган қисқа стандарт масалали топшириқ, мисол, жунбоқлар тест деб аталади. Тест айниқса одамнинг касбий қобилиятини аниқлаш мумкинлигини, касбга яроқлилиги ёки яроқсизлигини, истехдодлилар ва ақли заифликни аниқлашда, кишиларни саралашда кенг қўлланилади. Тест методининг қиммати тажрибанинг илмийлик даражасига, текширувчининг махоратига ва қизиқишига, йиғилган психологик маълумотларнинг объективлиги ва уларнинг илмий тахлил қила билишига боғлиқдир. 1905 йилда француз психологи А.Бинэ ва унинг шогирди А.Симон инсоннинг ақлий ўсиши ва истехдод даражасини ўлчаш имконияти борлиги ғоясини олға сурганидан кейин психологияда тест методи қўллана бошланди.

Хозирги даврда нодир тестлар қаторига психологлардан Роршах, Розенцвейг, Кеттел, Векслер, Мейли, Айзенк, Анастази, Равен ва бошқаларнинг ижодларини киритиш мумкин. Энг кенг тарқалган тестлар қаторига ютуққа эришиш (мақсадга етиш) тестлари (улар дарсликларда берилган билим ва малака даражаларини баҳолашга қаратилган) интеллектуал тестлар (ақлий ривожланиш даражасини ўлчашга мўлжалланган) шахс тестлари (инсон эмоцияси, қизиқиши, мотивацияси, ва ҳулқидан иборатдир.) шахс « лойиха » (проектив) тестлари (саволларга битта аниқ жавоб бериш талаб қилинади, жавобларни таҳлил қилиб шахс хусусиятларини «лойихасини» ишлаб чиқилади) киради.

Тажриба (эксперимент) методи. Бу метод турли ёшдаги одамлар (чақалоқ, бола, ўсмир, ўспирин, балоғатга етганлар ва қарилар) нинг психикасини чуқурроқ, аниқроқ, тадқиқ қилиш методлари ичида энг муҳими ҳисобланади. Эксперимент методи ёрдамида суъний тушунчаларнинг шаклланиши, нутқининг ўсиши, фавқулотда ҳолатдан чиқиш, муаммолли вазиятни ҳал қилиш жараёнлари, шахсининг ҳис-туйғулари, характери, типологик хусусиятлари ўрганилади. Инсон психикасининг нозик ички боғланишлари, муносабатлари, қонуниятлари, хоссалари, мураккаб, механизмлари текширилади. Бунинг учун эксперимент материалларини текширувчи синчиковлик билан танлаши объектив тарзда хар-хил ҳолат ва вазиятларни яратиши бунда синалувчининг ёши, ақли, идроки, характери, хусусияти, ҳис-туйғулари, қизиқиши ва савиясига, турмуш тажрибасига кўникма ва малакаларига эътибор бериш лозим.

Эксперимент методи ўз навбатида табиий ва лабаратория методларига ажратилади. Табиий метод психологик педагогик масалаларни ҳал қилишда қўлланилади. Бу методнинг илмий асосларини 1910 йилда А.Ф.Лазурский таҳрифлаган. Табиий экспериментдан фойдаланишда ишлаб чиқариш жамоалари аъзоларининг, илмий муассасалари ходимларининг, ўқувчилар, кексайган кишиларнинг ўзаро муносабатлари иш қобилиятлари, мутахассисликка яроқлилиги муаммоларини ҳал қилиш назарда тутилади. Табиий шароитда инсон психикасини ўрганишда синалувчилар (боғча болалари, мактаб ўқувчилари, ишчилар, дехконлар, ходимлар ва хокозолар) нинг ўзлари беҳабар бўлиши таълим жараёнида берилаётган билимлар

тадқиқот мақсадига мувофиқлаштирилиши катта ёшдаги одамларга тарбиявий таъсир ўтказиши кундалик меҳнат тарзи доирасида амалга оширилиши завод ва фабрикада эса моддий маҳсулот ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга қаратилиши лозим.

Лаборатория методи кўпинча индивидуал шаклда синалувчилардан яширмай махсус психологик асбоблар, йул-йуриқлар, тавсиялар, кўрсатма ва иловалардан фойдаланиб олиб борилади. Хозирги замон кишиси психикасидаги ўзгаришларни аниқлайдиган асбоблар, мураккаб электрон ҳисоблаш машиналари, қурилмалар, мослама ва жихозлар мавжуд. Улар одамдаги психологик жараёнлар, ҳолатлар, функциялар вужудга келаётган янги сифатларни қайд қилиш ва ўлчашда қўлланилади. Кўпинча дитекторлар, электрон ва радио ўлчагичлар, секундомер, хронорефлексометр, тахистоскоп, аудиометр экстезиометр электромиограмма, электроэнцефалограмма кабилардан фойдаланилади.

Анкета методи. Ёш даври психологиясида кенг қўлланиладиган методлардан биридир. Унинг ёрдамида турли ёшдаги одамларнинг психологик хусусиятлари, нарса ва ходисаларга муносабатлари урганилади. Анкета одатда уч турда тузилади. Уларнинг биринчи тури англашилган мотивларни аниқлашга мўлжалланган саволлардан тузилади. Иккинчи турида ҳар бир саволнинг бир нечтадан тайёр жавоблари берилади. Учунчи тур

анкетада синалувчига ёзилган тўғри жавобларни баллар билан баҳолаш тавсия этилади, анкетадан турли ёшдаги одамларнинг лаёқатларини, муайян соҳага қизиқишлари ва қобилиятларини, ўзига, тенгдошларига, катта ва кичикларга муносабатларини аниқлаш мақсадида фойдаланилади.

Социометрик метод. Бу метод кичик гуруҳ аъзолари уртасидаги бевосита эмоционал муносабатларни урганиш ва уларнинг даражасини ўлчашда

қўлланилади. Унга америкалик социолог Джон Моренко асос солган. Мазкур метод ёрдамида муайян гуруҳдаги ҳар бир аъзонинг ўзаро муносабатини аниқлаш учун унинг қайси фаолиятида Ким Билан бирга катнашиши суралади. Олинган маълумотлар матрица, график, схема, жадвал шаклида ифодаланади.

Биография (таржимаи ҳол) методи. Инсон психикасини тадқиқ қилиш учун унинг ҳаёти фаолияти ижодиёти тўғрисидаги оғзаки ва ёзма маълумотлар муҳим аҳамиятга эга. Бу борада кишиларнинг таржимаи ҳоли, кундалиги, хатлари, эсдаликлари ўзгалар ижодига берган баҳолари, танбехлари, тақризлари алоҳида ўрин эгаллайди. Шу билан бирга ўзгалар томонидан тўпланган таржимаи ҳол ҳақидаги материаллар: эсталиклар овозлари, фотолавлар, хужжатли фильмлар, тақризлар ўрганилаётган шахсни тўлароқ тасаввур этишга хизмат қилади.

Таржимаи ҳол инсон психикасининг ўзгаришларини кузатишда унинг суҳбат ва тажриба методлари билан ўрганиб бўлмайдиган жихатларини очишда ёрдам беради. Масалан, мазкур маълумотлар орқали ижодий ҳаёл билан боғлиқ жараёнлар: шеърят, мусиқа, нафосат, тасвирий санъат, техник ижодиётнинг нозик турлари ва кайфиятлари таффакурнинг ўзига хослиги, шахснинг маънавият, қадрият, қобилият, иқтидор, истеъдод сингари фазилатларини ўрганиш мумкин. Ёш даври психологиясининг болаларнинг таржимаи ҳоли асосидаги илмий тадқиқот, масалан Н.А.Ченская,

В.С.Мухинанинг кузатишлари. Она кундалиги номи билан машҳур. Шундай тадқиқотлар чет эл психологиясида ҳам кенг тарқалган. Ж.Пиаже боланинг ўсишига тезкорлик билан кўриб чиқмади. У бола психикаси ривожланишига барча нарсалар яъни унинг хонаси, ўйинчоғи ҳам таъсири этишини айтиб ўтган.

Таъкидлаш жоизки, таълим етакчи ролни бажаради, таълим ва ривожланиш эса ўзаро бирига боғлиқдир; улар алоҳида содир бўладиган икки жараён бўлмай, балки бир бутун жараёндир. Таълимсиз тўла ақлий ривожланиш бўлиши мумкин эмас. Таълим ривожланишга туртки бўлади, ривожланишни ўз ортидан эргаштириб боради. Зарур шароит тугилганда таълим мантиқий фикрлаш малакасини таркиб топтиради ва тегишли ақлий ривожланиш учун замин бўлади. Лекин, таълим ривожланишга туртки бўлиш билан бир вақтда ўзи ривожланишга таянади, эришилган ривожланиш даражасининг хусусиятларини, ривожланишнинг ички қоидаларини, албатта, инобатга олади. Таълимнинг имкониятлари жуда кенг бўлсада, бироқ чексиз эмас.

“ЁМЃИР ОСТИДАГИ ОДАМ”

проектив методи

Бу методика кам тарқалган, аммо қизиқарли ва информатив бўлиб, Одамнинг Эго(мени) қай даражадалигини, нохуш вазиятларни енгиб ўтиш ва қарши тура олиш қобилиятини диагностика қилишга мўлжалланган.

Умумий ҳолатлар

Кўрсатма: Синалувчига А4 формат вертикал оқ қоғозда "Одам чизинг" дейилади ва ишни бажаргандан кейин шундай бошқа қоғоз бериб, "Ёмғир остидаги одам"ни чизиш таклиф қилинади. Бу нима учун керак? Биринчи топшириқ одамни одатдаги вазиятда ўзи ҳақидаги тасаввурини акс эттирса, иккинчиси ноқулай вазиятда қандай тутишини акс эттиради. Синалувчи аёл биринчи топшириқда ўз жинсидагини чизса, иккинчисида эркекни чизиши мумкин. Бу дегани, мураккаб вазиятларда эркекларга хос ҳимоя механизмини ишга соладиган аёл эканини билдиради.

Икки расмни солиштириш одамни стресс, нохуш вазиятларга жавобан ўзини қандай тутиши, қийинчиликларда нима ҳис қилишини аниқлаш имконини беради. Тест ўтказиш жараёнида синалувчининг расм чизишини кузатиш ва унинг барча мулоҳазаларига эътибор бериш муҳим. Жуда ишончли маълумот олиш учун синалувчи билан кўшимча суҳбат ўтказиш керак.

Расмни шарҳлашда қуйидагиларга асосланиш тавсия этилади. Расм тайёр бўлганда уни бутунича қабул қилиш, кўриш муҳимдир. Расмга "кириб" ҳис қилмоқ зарур, персонаж қандай кайфиятда (хурсанд, шод хуррам, ҳафа бўлганми ва ҳоказо), ўзини кучсиз ҳис қиладими ёки аксинча қийинчиликлар билан кураш учун ички ресурсларини ҳис қиладими, балким, қийинчиликларни одатдаги ҳаётини воқеа ҳодиса ҳисоблаб, уларни хотиржам ва тўғри қабул қилар. Шундай қилиб, расмдан олинган глобал таассуротни кузатиш муҳим. Шундан сўнггина, мантиқ нуқтаи назаридан барча ўзига хос деталларни таҳлил қилишга ўтиш мумкин.

Расмни варақда жойлашиши

Юқори ёки паст: Агар расм варақнинг кўпроқ юқори қисмида жойлашган бўлса, бу одамдаги юқори ўз ўзини баҳолашни, жамиятдаги ўз ўрнидан хурсанд эмаслигини, уни тан олишларини етишмаётганини билдиради. Агар варақнинг юқори қисмида жойлашган одам фигураси жуда кичик бўлса, у ҳолда бу одам ўзини тан олинмаган даҳо(гений)дек билади. Агар расм кўпроқ варақнинг пастки қисмида бўлса, расм автори ўзини паст баҳолайдиган, ўзига ишонмайдиган, тушкун, журъатсиз (қатиятсиз), ўзини кўрсатиш билан боғлиқ кўрқувлар, ўзининг жамиятдаги ўрни билан қизиқмаслик бўлиши мумкин.

Расмни горизонтал ўқ бўйича (чап, ўнг) жойлашиши: агар расм кўпроқ чап томонда жойлашган бўлса, одам кўпроқ ўтмиш тажрибасига таянади, ўз ўзини таҳлил қилишга мойил, хатти ҳаракатларида қатъиятсиз, пассив; агар расмни кўпроқ қисми ўнг томонда жойлашган бўлса, у ҳолда бу одам ўйлаганини дарҳол амалга оширувчи ҳаракатчан, актив ва серғайрат.

Чизикларнинг характери баҳолаш: енгил чизиклар - куч қувватнинг етишмаслигини, эркин эмаслик; босим билан чизилган чизиклар - агрессивлик, шаддодлик, сўзини ўтказиш, қатъият, тиришқоқлик, хавотирлилик; текис бўлмаган босиб чизиш - импульсивлик, ўзгарувчанлик, беқарорлик, хавотир (ташвиш).

Фигура контури: узилмай чизилган чизиклар - изоляция; контур узилиши - низо сфераси; кўп учли бурчаклар - агрессивлик, ёмон мослашув (адаптация); кўш чизиклар - хавотир, кўркув, шубҳа гумон; штрихлар (чизик) чизиш - хавотирлик зонаси.

"Ёмғир остидаги одам" проектив методикасида одам фигураси қандай тасвирлангани аҳамиятли: чапга қараган - диққати ўзига, ўз фикрлари, ўтмишдаги кечинмаларига қаратилган; ўнга қараган - расм автори келажакка интилган, актив; одам орқаси билан тасвирланган, энсаси (гардан) кўриниб турган бўлса - ёпиклик, низоларни бартараф қилишдан қочиш.

Агар одам чопаётган қилиб тасвирланган бўлса, расм автори муаммолардан қочишни хоҳлайди. Юриб кетаётган одам яхши мослашганлик (адаптация)ни билдиради. Агар одам расмда омонат (қалқиб тургандек) турган бўлса, таранглик, ушлаб турадиган асоси йўқлигини, мувозанатни билдиради. Таёқчалардан иборат фигура негативизм, методикага қаршиликни билдиради. Ўта болаларча, ўйинли расмлар қўллаб қувватлашни, маъқуллашга эҳтиёжни билдиради. Ҳазил расмлар ўз адресига нисбатан баҳоловчи муҳокамалардан қочиш, бирор ҳислати етишмаслик (неполноценность) кечинмалари, душманлик, адоватни билдиради.

Тана

Бош - интеллект ва назорат сфераси. Нопропорционал катта бош синалувчининг ишончли фикрлашини билдиради. Кичкина бош - интеллектуал ноадекватлик, ижобий ҳислатлари етарли эмаслик кечинмаларини билдиради.

Бўйин - ақлни ҳиссиётлар билан алоқаси. Ҳаддан ташқари катта бўйин, расм чизувчи ўзининг тана импульсларини сезиб, назорат қилишга уринишини билдиради. Узун, нозик бўйин ўз тана импульсларини англашда тормозланишни билдиради. Қисқа семиз бўйин - расм чизувчи ўзининг заиф томонларига, хоҳишларига ён босишини билдиради. Бўйин рўмолча билан боғланган бўлса - ақл билан ҳиссиётлар ўртасида боғлиқликнинг узилишини билдиради.

Елкалар - жисмоний кучни белгиси. Елка қанча катта бўлса ҳукмронликка, тан олишликка эҳтиёж шунчалик кўплигини билдиради. Кичик елка - ўзининг арзимаслигини, нотовон, обрўси йўқдек ҳис қилишини билдиради. Суйри (покатье) елкалар - умидсизлик, чорасизлик, айбдорлик ҳиссидир.

Ҳаддан ташқари катта тана - қондирилмаган эҳтиёжлар, хоҳишлар мавжудлигидир. Квадрат тана жасурлик белгиси. Жуда кичик тана - камситилиш, арзимаслик ҳисси.

Юз дунёга муносабатни билдиради. Юз бўрттирилган бўлса - бошқалар билан муносабат, ўз ташқи кўриниши ҳақида кучли ўйлашни билдиради. Юз шляпа билан беркитилган бўлса ёки зонт ёпиб турган бўлса ёки чизилмаган

бўлса - ёқимсиз таъсирлардан қочишга интилишдир.

Катта, штрихланган кўзлар кўрқув, ташқи муҳитни назорат қилишни билдиради.

Кичик кўзлар-нуқталар (таёқчалар) - ўз оламига фарқ бўлиш, визуал стимуллардан қочишни билдиради. Киприклар - ноз карашма, намойишкороналикни билдиради.

Катта қулоқлар - Танқидга сезгирлик, атрофдагиларни яхши фикрлашига манфаатдорлик. Кичик қулоқлар, қулоқларнинг йўқлиги - танқиддан қочиш, ўзи ҳақида ёмон сўз эшитишдан қочишни билдиради.

Қўл оёқлар - шахслараро муносабатлар ўзаро таъсирини симболи. Катта очилган қўллар, кафтлар олдинга бўлса очиқлик, ҳаракатга интилишни билдиради. Агар қўллар билан атрофда елкага нисбатан кенгроқ бўлса бу ҳаракатлардаги импульсивликни билдиради. Агар қўллар танадан алоҳида тасвирланган бўлса - расм чизувчи учун тана импульсларини назорат қилолмайди. Қўллар орқасига қилинган бўлса ён беришни хоҳламаслик, аммо агрессия назорат остидалигини билдиради. Жуда узун қўллар - катта иззат нафс. Қўллар таранг зўриқиб ва танага ёпишган бўлса - ригидликни, имиллаганлик, тарангликни кўрсатади. Қўлларни йўқлиги - мулоқот қилишни хоҳламаслик, ўзининг ноадекватлик ҳиссини билдиради. Бармоқлар ҳиссиётларни, кўпинча арессияни ифодалайди. Алоҳида чизилган катта бармоқлар сиқилган агрессивликни кўрсатади.

Экспозицияни ўзгартириш

"Ёмғир остидаги одам" расмида "Одам" расмига нисбатан одатда, муҳим фарқ аниқланади. Экспозиция қандай ўзгарганлигини кўриш муҳим. Масалан, агар одам кетаётган ҳолда тасвирланган бўлса, қийин ҳаётий вазиятлардан кетиш, ёқимсиз вазиятлардан қочиш тенденцияси борлиги билан боғлиқ бўлиши мумкин (айниқса, агар одам куш учадиган баландликдан кузатилаётгандек қилиб тасвирланган бўлса).

"Ёмғир остидаги одам" фигураси қоғознинг юқори қисмида тасвирланиши синалувчини ҳақиқатдан қочишга мойиллигини, оёқ остидаги асосни (таянч)ни йўқотиш, ҳимоя қилиш механизмининг фантазия қилиш типи, кўпинча оқланмаган ҳаддан ташқари оптимизмга мойиллигини таҳмин қилиш мумкин.

Фигуранинг профилда (ёнидан) ёки орқаси билан турган ҳолати дунёдан кечиш, ўз ўзини ҳимоя қилишга интилишни кўрсатади.

Қоғозни пастидаги тасвир депрессив тенденцияларнинг, ҳимоя қилинмаганлик ҳиссининг мавжудлигини билдириш мумкин.

Бошқа ҳолларда шарҳлашни "Одам" методикасига асосан шарҳлаш керак. Масалан, чапга сурилган тасвир, гоҳида, хатти-ҳаракатдаги импульсивлик билан боғлиқ, ўтмишга ориентация билан боғлиқ, баъзи ҳолларда онага боғлиқликни билдиради.

Ўнгга сурилган тасвир, атрофдагиларга мўлжалланганлик мавжудлигига, отасига боғлиқлик ҳам бўлиши мумкинлигини кўрсатади.

Фигуранинг трансформацияси

Фигура ўлчамини катталаштириш нохушликлар таъсирида ўзига ишончи ортган ва кучлироқ ҳис қилаётган ўсмирларда гоҳида кўринади.

Фигуранини кичиклаштириш синалувчи ҳимоя ва ҳомийга эҳтиёж сезаётганда, ўз шахсий ҳаёти учун жавобгарликни бошқаларга ўтказмоқчи бўлишга интилиш ҳолларида юзага келади. Кичкина фигуркалар чизаётган болалар одатда, ўз ҳисларини намоён қилишга одатда уялишади ва ўзини тутиб туриш тенденцияси ва одамлар билан муносабатларда қандайдир ўзини тўхтатиб туриш (заторможенность) тенденцияси борлиги кузатилади. Улар стресс натижасида депрессив ҳолатларга тушиши мумкин.

Қарама қарши жинсдаги одамни чизиш қийин вазиятларда ўз муносабатларини билдиришда аниқ яқинлари (онаси, бувиси) ичидан аниқ бир одамни хулқ-атвор программасини типини ишлатиш мавжудлигини кўрсатади.

Ёшни ўзгартирганлиги ҳаётини келишмовчиликларда одамни ўз-ўзини ҳис қилишини кўрсатади.

Агар танани бирор қисми (оёқлар, қўллар, кулоқлар, кўзлар) тушириб қолдирилган бўлса, бу ҳимоя механизмларининг ўзига хослигини ва эго реакцияни ўзига хос кўринишини кўрсатади.

Кийим функцияси "Балолардан ҳимояланишни шаклланиши". Кийимни кўп бўлиши кўшимча ҳимояга эҳтиёжни кўрсатади. Кийимни йўқлиги хулқ-атворнинг маълум стереотипларини рад қилиш, импульсивлик билан боғлиқ.

Ёмғир атрибути

Ёмғир халақит қилувчи, одамни ёпилиб олишига, бекинишга уйғотувчи исталмаган таъсир. Унинг тасвирланиш характери одамни қийин вазиятларни қандай қабул қилиши билан боғлиқ: кам томчилар вақтинчалик, енгса бўладиган қийинчилик, оғир. Бўялган томчилар ва чизиклар оғир ва доимий қийинчиликлар қабул қилишни билдиради.

Орқа варақ. Ёмғир қай томондан, одамни чап ё ўнг томонидан "келаётганини" билиш муҳим ва одам фигурасини қандай қисми кўпроқ даражада таъсирга учраётганини аниқлаш муҳим. Ёмғирни шарҳлаш қоғозни ёки "Одам" фигурасини ўнг ёки чап томонидалигини шарҳлаш билан бирга мос олиб борилади.

Қора булут кутилаётган нохушликлар символидир. Булутлар, қора булутлар сони, уларнинг зичлигига, ўлчами, жойлашувига аҳамият бериш муҳим. Депрессив ҳолатларда, бутун осмонни қоплаб олган оғир момақалдиروқли қора булутлар тасвирланади.

Кўлмак сувлар ифлос "ёмғирдан" кейин қоладиган кечинмалар, хавотирли вазиятлар асоратини символик билдиради. Кўлмак ҳал қилинмаган муаммолар символидир. Кўлмакнинг тасвирланиш манераси, шакли, чуқурлиги, катра томчиларига эътибор беринг. "Одам" фигурасига нисбатан кўлмак сувнинг қандай жойлашганига (фигуранини олдидами ё орқасидами, одамни ҳамма томондан ўраб олганми ёки ўзи кўлмакда турибдими) эътибор бермоқ керак: агар чапда бўлса, одам ўтмишда муаммоларини кўраяпти, ўнг томонда бўлса одам муаммоларни келажакда кўрмоқда. Агар одам кўлмакда

турган бўлса - одам қоникмаслик, ориентирни йўқотганликни ҳис қилаётганини билдиради.

Қўшимча деталлар. Барча қўшимча деталлар (уй, дарахт, скамейка, машина....) ёки одам ушлаб турган предметлар (сумочка, гуллар, китоблар...) қўшимча ташқи таянч, қўллаб қувватлашга эҳтиёжни, муаммони ҳал қилишдан қочишга ва ўрнига бошқа фаолият билан шуғулланишга интилишни акс эттиради, деб қаралади. Қўшимча деталлар (фонарь, қуёш..) расм автори учун аҳамиятли одамларни символини билдиради.

Деталларнинг бундан ҳам кенгроқ тавсифи тасвирланган образларнинг символик мазмунига асосланади. Масалан, чакмоқ одам ҳаётидаги ривожланишнинг янги цикли бошланиши ва драматик ўзгаришни ифодалаши мумкин. Момақалдирокдан кейинги камалак амалга ошмайдиган мукамалликка интилиш орзусини ифодалайди.

Зонт, бош кийим, плаш ва ш.к. кўнгилсизликларни енгиш усулларини, психик ҳимоя механизмининг символларидир. Образларни шарҳлаш нуктаи назаридан зонт она ё ота билан зонт образида алоқаларни акси, зонт соябони она, зонт дастаги ота билан боғлиқликни билдиради. Зонт ёмон ҳаводан ҳимоя қилиши ё қилмаслиги мумкин. Персонажни кўриш майдонини чеклаши ёки зонт бўлмаслиги ҳам мумкин.

Масалан, катта зонт (қўзиқорин) одам учун барча мураккаб вазиятларни ҳал қилувчи ота-онаси билан боғлиқлик ҳақида, қийин вазиятларда ишончли обрўли одамларнинг қўллаб қувватлашини иташни билдириши мумкин. Одам фигурасига нисбатан зонтни ўлчами ва жойлашуви психик ҳимоя механизмлари таъсирини интенсивлигини кўрсатади.

Шляпа, зонт ва бошқа ҳимоя воситаларининг йўқлиги ёмон мослашганликни (адаптированность) ва ҳимояга эҳтиёжни кўрсатади. Зонтни йўқлиги қийин вазиятларда ота-она томонидан ёрдамни рад қилишни билдиради. Бошдаги шляпа бу юқоридагилардан ҳимояга эҳтиёж.

Фон, атроф

Ёмғир ифодаланган чизиқлар бўйича расм авторини атроф муҳитга муносабатини билиш мумкин. Оғир, босиқ, бир хилдаги бир томонга чизилган чизиқлар (штрих) атроф-муҳитнинг бир маром(баланс)далигини билдиради. Тартибсиз штрихлар - атроф-муҳитни ҳавотирли, ностабиллигини билдиради. Вертикал штрихлар қайсарлик, қатъиятни билдиради. Бутун варақ бўйича қисқа, бир текис бўлмаган штрихлар ва барча ҳимоянинг (зонт, шляпа ва ш.к.) йўқлиги ҳавотирлик ва атроф-муҳитни душманларча қабул қилишни билдиради.

Расмлардаги ранглар. Расмларни рангли қаламда ҳам чизиш мумкин. Яхши адапцияли ва эмоционал бола 2 та, 5 та ранг ишлатади, 7 ва 8 та ранг юқори ўзгарувчанлик, беқарорлик(лабиллик)ни билдиради.

2 мавзу бўйича амалий машғулотининг бориши:

1-босқич. Ўқитувчи талабаларни давомот қилади. Ўтилган мавзуларга тухталади, уйга вазифалар сўралади ва қўшимча топшириқлар берилади. Ўқитувчи дарсни бошланишида талабаларнинг хоҳиши орқали гуруҳларга ажратилади. (15 дақиқа)

2-босқич: «Ёш даврлар психологиясининг илмий тадқиқот методлари» мавзуларининг асосий тушунчаларини ва калит сўзларини эслаб флипчартга ёзадилар. Психологияда илмий термин сўзларни гуруҳларда муҳокама қилади ҳамда уларнинг мазмун моҳиятини тушунтириб беради. (15 дақиқа)

3-босқич: 1-иш: Гуруҳларда «илмий тадқиқот методлари» тушунчасини ўрганиш. Бунда ўқитувчи мавзунини олдиндан режа асосида мавзуга тухталади. (интерфаол усуллардан фойдаланиш мумкин) Талабаларга тарқатма материаллар берилади. Семинар дафтарида ёзадилар, саволлар тайёрлайдилар. (20 дақиқа)

Гуруҳлар учун топшириқлар:

1-гуруҳ учун топшириқ:

Ёш даврлар психологиясининг илмий тадқиқот методлари ҳақида илмий тушунчалар беринг. Топшириқни кластер усулида тушунтириб беринг.

2 - гуруҳ учун топшириқ:

Ёш даврлари психологиясида қайси методлар ёшга боғлиқ ўрганилиши ҳақида психолог олимларнинг фикрларини баён қилинг. Уларни бир-биридан фарқлаб тушунтириб беринг

3 - гуруҳ учун топшириқ:

Ёш даврлар психологиясининг илмий тадқиқот методлари ҳақида маълумотлар беринг. Ундаги долзарб муаммоларга ҳам тухталинг ва уларга ўз ечим, таклифларингизни беринг.

4-босқич: Гуруҳлар ишларининг муҳокамаси. (10 дақиқа)

5-босқич: Гуруҳлар ишининг хулосалари. (10 дақиқа)

6-босқич: Мустақил бажариш учун топшириқлар (уйга вазифа): (10 дақиқа)

Дарсни яқунлаш, баҳоларни эълон қилиш ва уйга вазифани эълон қилиш (5 дақиқа)

Мавзу бўйича саволлар

Ёш даврлар психологиясида қўлланиладиган методлар қандай?
Қиёслаш ва лонгитюд методини тушунтиринг?
Биография методи нима?
Проектив методларга мисол келтиринг?
Ёш психологиясида тест методидан қандай мақсадларда фойдаланилади?
Генетик метод нимани ва қандай қилиб ўрганади?

Мавзу бўйича топшириқлар

1. Ёш даврлари психологияси методларини кластер усулида тушунтиринг
2. Ёш даврлари психологияси методларига блиц саволлар тузинг
3. Ёш даврлари психологияси методларини қўлланиб ва натижасини ўрганинг.
4. Ёш даврлари методларининг ўтказилиш тартиби тушунтиринг
5. “Психологик ташхис” ни тушунтиринг

3- Мавзу: Психик тараққиёт ва таълим

Р е ж а:

1. Шахснинг психик тараққиёти масаласи.
2. Психик ривожланишнинг шарт-шароитлари.
3. Психик ривожланишнинг умумий қонуниятлари.
4. Тараққиёт назариялари.

Таянч иборалар: ўсиш, тараққиёт, генетик омиллар, ижтимоий омиллар, фаоллик, ёш тараққиёти даврлари.

Давлатимиз томонида қабул қилинган «Таълим тўғрисидаги қонун» ва «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»да шахсни камол топтиришдан иборат бўлган вазифалар белгилаб кўйилган.

Шахс бу ижтимоий муносабатлар йиғиндиси, яъни индивид сифатида туғилган бола ўз атрофидаги кишиларнинг муносабатлари таъсирида ва ўзини англаш жараёнида шахсга айланади.

Юсуф Ҳос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» асаридаги бош масалалардан бири комил инсонни тарбиялашдир. А.Жомийнинг «Бахористон», «Гухфатул ахрор» ва бошқа асарларида илм, маърифат, таълим-тарбия, касб-хунар ўрганиш ҳақидаги фикрлар ифодаланган. А.Навоийнинг «Ҳазойинул-маоний», «Махбуб-ул қулуб», ва бошқа асарларида етук, баркамол инсоннинг ахлоқи, қобилияти тўғрисида қимматли мулоҳазалар юритилган.

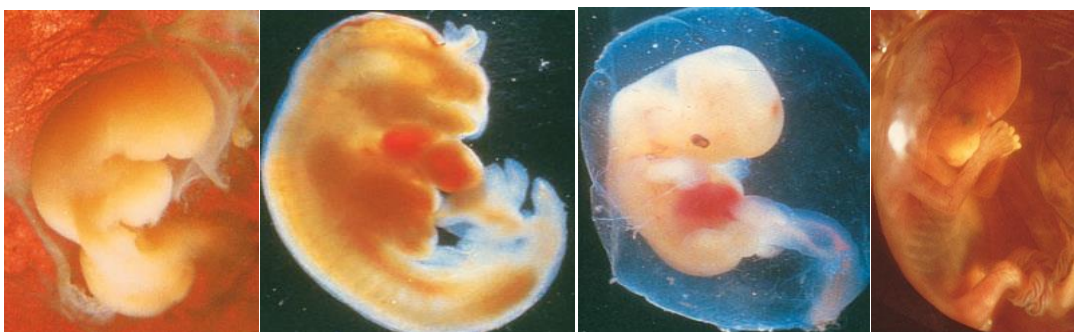
Юқоридагилардан ташқари Бобур, Фарғоний, Машраб, Гулханий, Нодира, Увайсий, Мукумий, Фурқат, Бедил, Завқий, Ҳамза, Авлоний ва бошқаларнинг ёшлар тарбиясига, феъл-атвор, оилавий ҳаёт масалаларига, шахслараро муносабатларга доир қарашлари ҳам турли жанрлардаги асарларида баён қилинган.

Таълим-тарбия ишларининг усуллари, воситалари ва ташкилий формаларини ишлаб чиқиш ҳамда педагогик жараёни бошқаришнинг самарадорлиги ривожланиш масаласини ҳал қилиш билан боғлиқдир. Бу инсон психикаси ривожланишида бир томондан табиий, биологик, туғма хусусиятлар ўзаро муносабати муаммоси ривожланишидан ҳамда ташқи ва ички омилларнинг (ирсият ва муҳит) роли ва уларнинг ўзаро муносабати муаммосидан иборат.

Одамда туғма равишда ташкил топган хусусиятлар кўриш, эшитиш сезгиларининг айрим хусусиятлари билан бир қаторда ҳаёт шароитлари ва фаолиятларининг таълим тарбия таъсири остида ташкил топган ахлоқий сифатлар мавжуддир. Психологиянинг айрим намоёндалари психик хусусиятлар туғма пайдо бўлади, бола туғилмасдан шаклланади деган позицияда туради.

Она қорнидан ривожланиш.

Она қорнида 2 ҳафтада тухум хўжаларидан яъни (уруғланган тухум хўжайралари) зиготалар ўз яшовчанглигини таъминлайди (Гробштайн, 1979; Зал, 2004). Зигота хўжайралари махсус дифференциалаш жараёни юзага келади, структурасида ўз функцияларини бажаради. Айнан уша клеткалар худду “Мен мия бўламан ёки сен ичак бўласан” деярганга ухшайди. Она қорнидаги эмбрионал ривожланишнинг 37 ҳафтасидан бошлаб инсонга хос аъзолар юзага келади. Демак, зигота эмбрион (Расм 5.2а) га айланади. Ундан кейинги 6 ҳафтадан сўнг бошланғич органнинг юрагининг уруши бошланади. (David G. Myers Psychology, © 2010 by Worth Publishers 174 page)

Prenatal Development

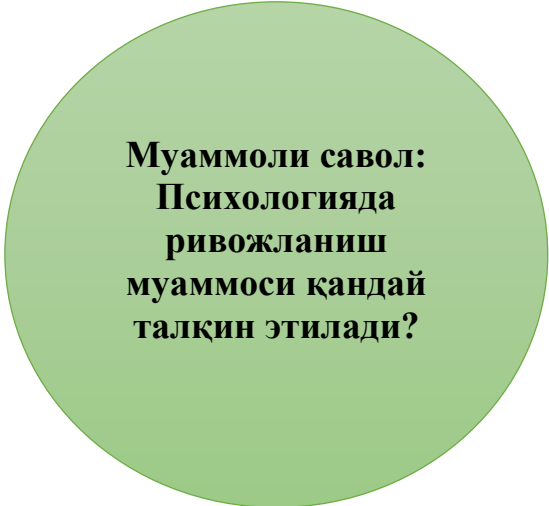
Англиялик генетик Ш.Аурэбах «Ҳар бир одам худди картабоз кўлига карта олиб ўйнагани каби ўз ҳаётини кўлига генларни олиб бошлайди» дейди. Унинг фикрича «Ақлий тараққиёт даражаси махсус қобилият, шахсий сифатлар буларнинг ҳаммаси генетик факторлар билан муҳит факторлари ўзаро муносабатининг натижасидан иботардир» деган фикрни илгари суради. Австралиялик психолог К.Бюлер - «Болаларнинг фақат ақлий тараққиётигина эмас балки ахлоқий тараққиёти ҳам наслий томонидан белгилангандир» деб таъкидлайди.

З.Фрейд ва унинг издошлари инсон фаолиятини бошқарувчи инстинктларни туғма бўлган ва социал таъсиротга боғлиқ бўлмаган дастлабки онгсиз эҳтиёжларни ҳамда майлларни шахс тараққиётини ҳаракатга келтирувчи кучлар деб билган.

Америкалик психолог ва педагог Д.Дьюи инсон табиатини ўзгартириб бўлмайди деб ҳисоблаган. Унинг фикрига кўра ирсият табиатни белгилайди.

Айрим психологларнинг фикрига кўра муҳит, таълим тарбия табиат томонидан яратилган хусусиятларнинг намаён бўлиши ва ўз ўзича ривожланиши учун зарур бўлган шароитгина ҳолос. Улар психик тараққиётда наслий факторларнинг ҳал қилувчи рольни бор деган фикрни асослашга интилади.

Психологлар В.Н. Колбоновский, А.Р. Лурия, А.Н. Мироновлар тажрибаси бошқа аҳволни кўрсатади. Яъни бир тухумдан бўлган эгизаклардан бир хил табиий шароитда, таълим методларига қараб, ижодий (яъни комбинаторлик) фаолиятининг айрим турларида мутлақо ҳар-хил натижаларни олиш мумкин. Француз психологи Р.Заззо бир тухумдан бўлган эгизаклар устида шунга ўхшаш тажрибалар ўтказиб, психика хусусиятларнинг туғма характери назариясига қаттиқ зарба

**Муаммоли савол:
Психологияда
ривожланиш
муаммоси қандай
талқин этилади?**

берди.

Психологлар ва педагоглар ихтиёрида бўлган жуда кўп фактлар ҳар иккала йўналишнинг ҳам чекланган ва бир ёқламалигини кўрсатади. Одамнинг генетик хусусиятлари бир маънода унинг психик хусусиятларини белгилайди деб ҳисоблаш хатодир. Аммо бунинг тескариси ҳам яъни психик тараққиётнинг табиий имкониятларидаги индивидуал фарқларни батамом инкор қилиш ва одамлардаги ғоят хилма-хил барча индивидуал психологик хусусиятларни фақат ташқи таъсиротлар натижасидир, дейиши ҳам нотўғридир.

Шундай қилиб ҳар бир айрим кишининг тараққиёти (туғилгандан бошлаб) организмнинг ўсишига боғлиқ ҳолда муҳит, таълим ва тарбиянинг таъсирида, фаол шахсий фаолият натижасида амалга ошади. Инсон ақлий хусусиятлари, иродаси шу йўсинда ривожланади. Шахснинг индивидуал хусусиятлари темперамент, характер, қобилиятлар ва қизиқишлар шу тариқа шаклланади ва тараққий этади.

Маммоли савол: Психик ривожланиши шароитлари ва уни ҳаракатга келтирувчи кучлар нималардан иборат?

Психик тараққиётни ҳаракатга келтирувчи кучлар ҳақида сўз кетганда, аввало асосий омилни белгилаб олиш лозим бўлади. Аммо психик тараққиётни таъминловчи омил ягона эмаслигини, улар бир нечта эканлигини, шунингдек бу омиллар ўзаро узвий боғлиқликда мавжудлиги каби фактларни англаб етиш керак бўлади.

Психик тараққиётни ҳаракатга келтирувчи кучлар сифатида қуйидаги омилларни эътироф этиш мумкин; ирсий омиллар, ижтимоий омиллар, мақсадга йўналтирилган таълим-тарбия, шахсий фаоллик. Уларнинг ҳар бири алоҳида бир олам бўлишига қарамасдан тараққиётни ўзаро ҳамкорликда таъминлайди. Масалан, агар таълим фаолияти аниқ мақсад асосида амалга

оширилиши учун шарт-шароит тўлиқ бўлса-ю, ammo ўқувчида шахсий фаоллик етарли даражада шаклланган бўлмаса у холда психик тараққиётда муammo вужуда келади ва уни зудлик билан тўғрилаш зарурати қужудга келади. Психик тараққиёт шароитлари ва психик тараққиётни харакатга келтирувчи кучлар хақидаги масалани тўғри ҳал қилишга шахс тараққиёти хақидаги таълимот ёрдам беради.

Шахснинг моҳияти ўз табиатидан ижтимоий характерга эгадир. Шахсдаги барча психик хусусиятларнинг, ижодий фаоллигининг ривожланиши манбалари унинг теvarак-атрофидаги ижтимоий муҳитга боғлиқ хисобланади. Инсон шахси детерминлашган бўлиб, унинг ижтимоий турмуши билан белгиланади. Мана шу маънода шахснинг тараққиёти одамлар билан муносабатида юзага келадиган ижтимоий тажрибани эгаллаш жараёнидан иборатдир деган хулоса чиқариш мумкин. Бунинг натижасида инсоннинг психик хусусиятлари, характери, иродавий хислатлари, қизиқишлари, майллари ва қобилиятлари таркиб топади.

Юқорида баён этилганларга асосланиб психологияда одамнинг психик хусусиятлари унинг ҳаёти давомида яъни онтегенетик тарзда юзага келади деган хулосага келинган. Бу хусусиятларнинг таркиб топиши ва ривожланишида одамнинг ижтимоий тажрибаси унинг ҳаёти ва фаолияти шароитлари, таълим тарбия етакчи, ҳал қилувчи ролььғ ўйнайди деб ўргатади. Муҳит, маълум мақсадга қаратилган таълим ва тарбия азалдан берилган генетик жихатдан қатъий белгиланган нарсадир. Муҳит психикани номаён қилиш учун шароитгина бўлиб қолмай, балки инсон психик хусусиятларини таркиб топтиради. Шунини алоҳида қайд қилиш лозимки жамият талабларига жавоб берадиган муайян шахсий сифатларни таркиб топтириш мақсадида катта авлоднинг ёш авлодга онгли, мақсадга мувофиқ таъсир кўрсатиш жараёни сифатида таълим ва тарбия ҳал қилувчи аҳамиятга эгадир. Биринчидан, одам муҳит таъсири остидаги пассив объект бўлмай, балки фаол мавжудотдир. Шунинг учун ташқи ҳаёт таъсири инсон психикасини тўғридан тўғри белгиламайди, балки одамнинг муҳит билан

бўлган ўзаро таъсири орқали, унинг муҳитдаги фаолияти орқали белгилайди.

Иккинчидан, психиканинг ривожланиш оқибати, натижаси ташқи шароитларга боғлиқдир. Лекин бу ривожланишни бевосита ташқи шароитдан ва ташқи вазиятдан келтириб чиқариб бўлмайди. Бу шароитлар ҳамда вазиятлар ҳамisha одамнинг ҳаётий тажрибаси унинг шахси индивидуал психологик хусусиятлари ва психик қиёфаси орқали таъсир килади. Мана шу маънода индивид ўзига хос психикаси ва шахсий тажрибасини ўз ички муҳити хусусиятлари орқали билвосита таъсир килади. Ўз даврида И.М. Сеченов одамнинг ҳатти-харакатлари ташқи таассуротлар орқали детерминлашгани ҳақидаги тезисни илгари сурганида ташқи таассуротларни фақат муайян пайтда таъсир этиб турган мавжуд таассуротлар каби содда равишда тушунмасликни, балки аслини олганда мазкур одамнинг ҳаётий тажрибасида мужассамлашган барча аввалги таассуротлар йигиндисини назарда тутиш кераклигини уқтириб ўтган эди.

Учинчидан, одам фаол мавжудот сифатида ўзи ҳам онгли равишда ўз шахсини ўзгартириши, яъни ўз-ўзини тарбиялаш жараёни теварак-атрофдаги муҳитдан ажралган холда бормайди. Ўз-ўзини тарбиялаш муҳит билан мослашган холда ва муҳит билан фаол ўзаро муносабатда содир бўлади. Шунинг учун ўзини-ўзи тарбиялашда ҳам муҳитнинг таъсири кўриниб турибди. Келтирилган фикрлардан шундай хулоса чиқариш мумкинки, бир хил ташқи шароит, бир хил муҳит турли болаларга, ўсмирларга, йигит ва қизларга турлича таъсир кўрсатиши мумкин. Мактаб ўқувчиларининг психик тараққиёти қонунлари шунинг учун ҳам мураккабки, психик тараққиётнинг ўзи мураккаб ва қарама-қарши ўзгаришлардан иборат жараённинг омиллари, шу жумладан таълим ва тарбия шароитлари хилма-хил ва кўп қирралидир. .

Охирида шундай хулоса чиқариш мумкинки, одамнинг ташкил топган ва системалаштирилган фаолияти унинг воситаси ҳамда шартидир. Шу пайтгача одамга мавжудот сифатида қараб келинди, лекин одамнинг биологик мохиятини инкор қилиб бўлмайди. Чунки одам бевосита табиий мавжудотдир. Ўз-ўзидан равшанки одамнинг психик ривожланиши учун

табий, биологик имкониятлар нихоятда зарурдир. Инсоннинг психик хусусиятлари нормал таркиб топиши учун муайян даражадаги биологик тузилишга эга бўлган инсон мияси, инсон нерв системаси бўлиши шарт. Инсоннинг табий хусусиятлари психик ривожланишнинг ҳаракатга келтирувчи омиллар эмас, балки дастлабки шартларидир. Мия биологик тарзда ташкил топган орган сифатида онгнинг юзага келиши учун дастлабки шартдир. Онг эса инсон ижтимоий турмушининг махсулидир. Нерв системаси теварак-атрофдаги оламни акс эттириш учун дастлабки шартдир. Онг эса инсон ижтимоий турмушининг махсули бўлиб, жуда катта имкониятларига эга. Лекин тегишли қобилият фақат ижтимоий шароитдаги фаолиятда таркиб топади. Қобилият куртакларининг янги нерв системаси ва мияда баъзи бир туғма анатомик-физиологик хусусиятларининг мавжудлиги қобилиятларнинг ривожланиши учун зарур табий шарт-шароитдир. Аммо шарт-шароитларнинг мавжудлиги ҳали қобилиятларнинг ривожланишини таъминламайди. Қобилиятлар ҳаёт ва фаолият шароитлари, одамга бериладиган таълим ва тарбия таъсири остида таркиб топади ва ривожланади.

Муаммоли савол: Психик тараққиётда табий хусусиятларнинг ўрни қандай?

Табий хусусиятлар тараққиётни ҳаракатга келтирувчи куч эмаслигига қарамай психик тараққиётга маълум даражада таъсир кўрсатади.

Биринчидан, табий хусусиятлар тараққиётнинг турли йўллари ва усуллари белгилаб беради. Инсон нерв системасининг хусусиятлари ўз-ўзича шахснинг ҳеч қандай психик хусусиятларини белгиламайди. Ҳеч бир нормал бола дадил ёки кўрқоқ, иродасиз, меҳнатсевар ёки интизомсиз бўлиб туғилмайди. Агарда тарбия тўғри ташкил қилинса, нерв системасининг исталган типи асосида характернинг барча ижтимоий қимматли

хислатларини ҳосил қилиш мумкин. Масалан, сабот-матонат ва ўзини тута билиш хислатларини нерв системасининг типи шиддатли бўлган болаларда ҳам тарбиялаш лозим ва тарбияласа бўлади. Лекин биринчи ҳолдаги болаларни тарбиялаш иккинчи ҳолларни тарбиялашга қараганда қийинроқ бўлади. Ҳар иккала ҳолда керакли сифатларни тарбиялаш йўллари ва усуллари ҳам турлича бўлади.

Муаммоли савол: Психик ривожланишнинг умумий тенденциялари, қонуниятларига нималар киради?

Иккинчи табиий хусусиятлар одамнинг бирон бир соҳада эришган ютуқлари даражасига ҳам таъсир қилиши мумкин. Масалан, қобилият куртакларида туғма индивидуал фарқлар бўлади. Шу сабабли баъзи одамлар бошқа одамлардан маълум бир фаолият имконияти жиҳатидан устун туришлари ва шунинг билан бир пайтда бир фаолиятнинг турини эгаллаш имконияти жиҳатидан эса улардан олислик қилишлари мумкин. Масалан, ўзининг мусиқий қобилияти ривожланиши учун қулай табиий куртакка эга бўлган бола бошқа ҳамма шароитлар бир хил бўлишига қарамай мусиқий қобилиятини ривожлантириши учун табиий куртакка эга бўлмаган боладан нисбатан мусиқа соҳасида тез ривожланади ва нисбатан катта ютуқларга эришади. Мана шу маънода биз машҳур америкалик психолог Д.Брунернинг ҳар бир бола ўз тараққиётининг ҳар қандай материалларини тўла ўзлаштиришга қодирдир, - деган фикрлари билан ҳеч бир келиша олмаймиз. Бизнинг ўйлашимизча масалан, биринчи синф ўқувчисини қандай генеал педагог ва методистлар ўқитмасликлари етти ёшли боланинг мияси бошланғич дифференциал ва интеграл ҳисоблашларини ёки диалектик фалсафа асосларини билишга ҳали чиндан ҳам етилган эмас. Бироқ мия тузилишининг мавқеи маълум муҳитга, таълим тарбияга мутлақо

боғланмаган ҳолда ўзининг қатхий асосида содир бўлади деб бўлмайди. Муҳит, таълим тарбия ва тегишли машқ мия тузилишининг органик жихатдан етилишини таъминлайди ва муҳитга, таълим-тарбияга мутлақо боғланмаган ҳолда ўзининг қатхий биологик жихатдан қонунлари асосида содир бўлади деб бўлмайди.

1. Психик ривожланишнинг нотекислиги.

Бу ҳар қандай шароитда хатто таълим-тарбиянинг энг қулай шароитларида ҳам шахснинг турли психик белгилари психик функциялари ва психик хусусиятлари ривожланишининг битта даражасида тухтаб турмайди. Болаларнинг ривожланишидаги айрим даврлардаги психиканинг у ёки бу йуналишларида ривожланиш учун нихоятда қулай шароит пайдо бўлади ва бу шароитларнинг баъзилари вақтинчалик ўткинчи характерда бўлади. Масалан мактабгача ёшда айникса нутқ, ўсмирликда, илк ўспиринликда мустақил таффакур жадал ривожланади.

Психика интеграцияси- инсон психикаси ўз тараккиёти давомида тобора кўпроқ яхлитлик бирлик, мустахамлик ва доимийлик хусусиятларини касб эта боради. Масалан: алоҳида предмет ва ходисаларни тўлиқ идрок қилиш асосида кузатувчанлик шаклланади.

Психик ривожланишдаги пластиклик ва компенсация имконияти. Баъзи функциялари камчиликларини бошқа функциялар билан тулдириш.

Ҳар бир тарихий даврда шахснинг ўзига хос хусусиятлари шу даврнинг ижтимоий-иктисодий типи ва тарбия тизимида боғлиқ ҳолда ташкил топади, шаклланади. Мазкур фан соҳаси ўзининг предмети ҳамда вазифасини умумий психологиянинг асосий тамойиллари ва қоидаларига таянган ҳолда белгилайди. **Ёш даврлар психологияси қуйидаги тамойилларга риоя қилади:**

1. Психика юксак даражада ташкил топган материянинг хусусияти ва ёки миянинг маҳсулидир. Одатда психика ташқи дунёнинг сезги органлари орқали инсоннинг миясига бевосита таъсир этиши асосида

вужудга келиб, сезги, идрок, тассавур, хотира тафаккур, нутк хаёл каби билиш жараёнларида, шунингдек шахснинг хусусиятлари ва ҳолатларида диққати хис-туйғуси ва характер хислатларида, қизиқиши ва эҳтиёжларида ўз ифодасини топади.

2. Психиканинг негизида мианинг рефлектор фаолияти ётади.

Ташқи дунёдан кириб келадиган қўзғатувчиларга ички ёки ташқи биологик органлар жавоб реакциясини билдиради. Бош миё катта ярим шарларида вужудга келадиган муваққат нерв боғланишлари психик ходисаларнинг физиологик асослари ҳисобланади ва улар ташқи таъсирнинг натижасида ҳосил бўлади. Бош миё пўстлоғида вужудга келадиган муваққат нерв боғланишлари И.П.Павловнинг нерв жараёнларининг иррадиацияси, концентрацияси ҳамда ўзаро индукцияси қонунлари замирида руи беради. Бу қонунлар турли йўсинда муваққат боғланишлар, ассоциациялар қандай юз бераётганини, қандай шарт-шароитда тормозланиш ва қўзғалиш содир бўлишини, муваққат нерв боғланишларининг йўқолаётгани ёки пайдо бўлаётганини тушунтириш имконини беради.

Психофизиологик қонуниятларга биноан мианинг функцияси муваққат нерв боғланишларининг бирлашиш механизми ҳамда анализаторлар фаолияти механизмлари таъсирида ҳосил бўлади. Юқоридаги таълимотга кўра ҳар иккала механизм хайвонларнинг ташқи оламга муносабатини акс эттиради. Шунинг учун психик фаолият воқеликни акс эттиришдан, олий нерв фаолиятининг ташқи оламини тимсоллар сифатида ифодаланишидан иборатдир.

3. Психикани тадқиқ этиш инсоннинг бутун онгли фаолиятини - унинг назарий ҳамда амалий ҳаёт фаолиятини ўрганишдан иборатдир.

Одам зотининг онглилиги унинг турли туман фаолиятида, ҳатти-ҳаракатларида намоён бўлади. Инсон шахси ҳар хил шакл ва мазмунга эга бўлган назарий ва амалий фаолият жараёнида таркиб топа боради. Бунда муҳит, ирсий белгилар, тарбия асосий омиллар ҳисобланади.

Инсон ўзи яшаб турган даврни, моддий турмушни акс эттиради, ижтимоий-сиёсий муҳит таъсири остида билимларни ўзлаштириб боради, ижтимоийлашади, тарихан ўзгаради. Онтогенезда унинг ҳис-туйғулари, характери, қобилияти, иқтидори, тафаккури, эҳтиёжлари, эътиқодлари, уни фаолликка даъват қилувчи ҳаракат мотивлари, хохишлари, позицияси ҳам аста-секин ўзгариб боради.

4.Инсоннинг билиш фаолияти ривожланиши унга ўзини қуршаб турган борлиқни янада чуқурроқ, тўғрироқ, тўлароқ ва аниқроқ акс эттириш имкониятини яратади ва у борлиқнинг асл моҳиятини, турли йўсиндаги ўзаро боғланишлари, мураккаб муносабатлар ва алоқаларини табора аниқроқ ёритади. Шу билан бирга мазкур жараёнларда шаклланиб келаётган инсоннинг борлиққа, воқеликка, жисмларга, кишиларга ва ўзига муносабати вужудга келади.

5. Инсон онгининг ривожланиши унинг ташқи олами фаол акс эттиришда намоён бўлади. Тарихий материализм таълимотига кўра, инсоннинг моддий турмуши, у ҳаёт кечираётган тузумнинг моддий асосигина эмас, балки уни қуршаб олган одамларнинг турмуш тарзлари, умуминсоний қиёфалари, эътиқодлари, дунёқарашлари, ижтимоий воқеликка муносабатлари, интилишлари, фаолиятлари, ижод маҳсуллари ва хатти-ҳаракатларининг мажмуасидир.

6. Инсоннинг борлиқни акс эттириши фаол жараёндир. Маълумки, инсон зотининг ривожланиши объектив борлиққа ва ўзига фаол таъсир кўрсатишида содир бўлади. Боланинг катта ёшдаги кишилар ташкил қиладиган амалий фаолияти, масалан уйини, кузатиши, меҳнати, ўқиши, адабий асарни мутоала қилиши ҳамда қизиқишининг барқарорлашуви, иқтидорнинг такомиллашиши ва бошқалар унинг психик ривожланишини ифодалайди.

Психологияда психик тараққиёт инсон шахсининг таркиб топиши жараёни сифатида қаралади. Психик тараққиёт бир-бири билан ўзаро узвий боғлиқ қатор босқичларда амалга ошади. Жумладан, бола ақл-

заковатининг кўрсаткичи, сифати, характери унинг атрофдаги одамлар билан ўзаро кундалик муносабатлари ва у бажарадиган амалий фаолият жараёнида вужудга келади. Бундай ўзаро таъсирлар натижасида болада турли сифатлар таркиб топа боради. Масалан, савол-жавоб, бахс-мунозара таъсирида ақлнинг ижодий махсулдорлиги, тезлиги ва теранлиги орта

боради. Кун сайин ривожланиб бораётган хозирги даврда шахс психик тараққиётини янада жадаллаштирувчи воситалар мавжуд. Шу туфайли болаларнинг ақлий ўсиш даражасини турли даражадаги мураккабликда тузилган тестлар билан аниқлаш мумкин.

Ёш даврлари психологияси предмети таълим ва психик тараққиёт муаммосининг ўзаро муносабатини илмий асосда талқин этиб, бу икки жараён бир-бири билан узвий боғлиқ эканлигини эътироф этади. Мазкур муаммо юзасидан тадқиқотлар олиб борган олимларнинг фикрича, **таълим боланинг психик тараққиётидан олдинда бориб, уни ўз ортидан эргаштириши лозим** (Л.С.Выготский, Б.Г.Ананьев ва бошқалар). Аммо хозирги давр нуқтаи назаридан таҳлил қилганимизда таълимнинг юқори босқичларида ўқувчи ва талабаларнинг ўз билим ва кўникмаларини мустақил ривожлантириш имкониятларини ишга солиши муаммога нисбатан бошқача қарашларни ҳам вужудга келтирмоқда (*Мухина В.С. «Возрастная психология» М: 2010. 12 см*)

Психологлар психик тараққиётнинг биологик ва ижтимоий муносабатлари муаммоси боғлаган ҳолда психика жараёнларини ўрганади, уларни кўйидаги даражаларга бўлиб тушунтириб беришга ҳаракат қилади:

Психиканинг 4 даражаси:

- а) мотор реакциясининг ўсиши,**
- б) перцептив ҳаракатнинг ўсиши,**
- в) шахсий ижтимоий ҳаракатнинг ўсиши,**

г) интеллектуал содда хатти-харакатларнинг ўсиши мавжуд эканлигини асослаган

Инсоннинг камол топишини бир неча даврларга ажратиб ўрганиш тавсия қилинади:

1. Бола ташқи муҳит маълумотларини қайта ишлаш даври.
2. Тафаккур:
 - а) ижтимоий давргача;
 - б) ижтимоий давр;
3. Интеллект:
 - а) ансомотор 2 ёшгача;
 - б) операционал давргача 2-7 ёшгача;
 - в) яққол операция даври 7-11 ёшгача;
 - г) формал операция даври 11-15 ёшгача.

А.С.Выготский психологларнинг ёш даврларини табақалаш назарияларини танқидий таҳлил қилиб, муайян ривожланишни вужудга келтирувчи руҳий янгиланишларга таяниб, ёш даврларини қуйидаги босқичларга ажратади. Биз психологлар ўқитувчилар учун, тарбиячилар учун қулай бўлган қуйидаги ёш даврлар классификациясини тавсия этамиз:

1. (0 – 1) ёш гўдаклик даври
2. (1 – 3) ёш илк болалик
3. (3 – 7) ёш мактабгача бўлган давр
4. (7 – 11) кичик мактаб ёши
5. (11 – 15) ўрта мактаб ёши. Ўсмирлик
6. (15 – 17) катта мактаб ёши. Ўспиринликка ўтиш.

Боланинг психик ривожланиши масаласи ёш ва педагогик психологиянинг марказий масаласи (муаммоси) ҳисобланади. Бу муаммони туғри хал этиш ёш ва педагогик психологиянинг фан сифатида тараккий этишига ҳам, ёш авлодни замон руҳида тарбиялашда ҳам ахамияти каттадир.

Бола психикасининг тараккиёти хакида гапиришдан олдин

тараккиётнинг туб мохиятини тушуниб олиши керак.

«Ривожланиш» деганда биз «ўсиш», «таракқий этиш» сўзларидан фойдаланамиз.

Ўсиш- бу микдор жихатидан ортиш, улғайишдир;

Таракқийёт - эса фақат микдор жихатдан эмас, сифат жихатдан ҳам ўзгаришдир.

Таракқийёт қандай қилиб, яъни қандай омиллар таъсири остида юзага келади?-бу масала энг муҳим масаладир. Инсон психик таракқийётида қандай омиллар - генетик (туғма) ёки орттирилган (ижтимоий)

омиллар етакчилиги муаммосидир.

Бир томондан, боланинг ўз ота-оналаридан мерос сифатида ўзлаштирилган сифатлари, М: анатомио-физиологик хусусиятлар, мия фаолиятининг ўзига хослиги, тана тузилиши албатта психологик жихатдан одам боласининг муҳитга мослашуви, унга эркин ҳаракат қилиши, жараёнларни онгида акс эттиришга сабаб бўлади. Чунки оддийгина анатомик аномалия ҳолати (қул ёки оёкнинг қалталиги) психикага ва шахснинг жамиятда ўзини тутишига салбий таъсир кўрсатади. 2-томондан, ташқи муҳит таъсирини ҳам камситиб бўлмайди. М: агар бола махсус ўқув масканларида ўқимаса, унга тарбиявий таъсирлар кўрсатилмаса, унинг ривожланишини қандай иложи бориша бола учун, ўқувчи (талаба) учун идеал бўлмоғи, унга тақлид қилишига муносиб бўлмоғи лозим. **Чунки ўқитувчи қўлида бўлғуси инсоннинг тақдири ётади (буни қайтариб такрорлайман).** Ўқитувчи шахсининг профессионал, яъни касбга йуналувчи сифатлари, аввало, унинг билим ва билим беришга бўлган эҳтиёжи, истейдод ва қобилияти, ахлоқий сифатлари: ҳаққонийлиги принципиаллиги,

талабчанлиги, меҳрибонлиги, ўз бурчини хис қилишидир. Ўқитувчининг профессионал аҳамиятга эга бўлган муҳим сифатлари - болани севиши, ўқувчининг ички дунёсини тушунишга қобилиятлилиги, уларга мақсадга мувофиқ педагогик таъсир кўрсатиши, ўқувчининг айна пайтдаги (ҳозирги) психологик ҳолатини тушуниб, ёш ҳамда индивидуал хусусиятларини ҳисобга олиб иш қилишидир.

Рус ёзувчиси А. М. Горький ажойиб совет педагоги. **А.С. Макаренко** хақида гапириб: «У, болаларга бўлган чинакам меҳр утида ёнар эди» деган. Болаларга нисбатан хушёрлик меҳрибонлик, самимийлик, сўзсиз севиш машҳур педагог **В. А. Сухомлинский**нинг энг ажойиб хислатлари эди, унинг ўзи ҳам, қалбининг болаларга бўлган меҳри лиммо-лим тулганлиги хақида ёзиб бундай деган эди: «Мамлакатимиздаги барча болаларни бағримга босгим ва эркалагим келади» (Тарбия хақида, деган китоби).

Боланинг психик таракқиётида таълим-тарбия хал қилувчи рол уйнайди. Ҳозирги кунда таълим-тарбия билан таракқиётнинг ўзаро муносабати масаласида бир қанча таълимотлар мавжуд:

1. Таълим-тарбия ва таракқиёт жараёнлари бир-бирдан мустақил.
2. Таълим-тарбия айна патда таракқиётдир.
3. Таълим-тарбия ва таракқиёт бошқа-бошқа жараёнлар бўлсада бир-бирига таъсир этади.

Бу назариянинг қайси бирига қўшилмасиз?

Уларнинг қамчилиги бола психикаси тарбия ва фаолият жараёнида таркиб топишини пайқамаслигидир.

Таълим-тарбия ва таракқиётнинг ўзаро муносабати Л.С.Виготский томонидан қуйидагича ҳал этилади:

Таълим-тарбия жараёни таракқиёт жараёнига мос келмайди. Таълим-тарбия таракқиётдан илгарилаб кетади ва болалар психикасининг таракқиётини эргаштириб боради.

Бола психикасининг таракқий этишида фаолиятнинг роли катта. Чунки

боланинг психикаси уйин, укиш, меҳнат жараёнида тараккий этади. Шахс айнан турли фаолликлар жараёнида шаклланади. Психологияда шахс, унинг онги ва уз-узини англаши муаммолари унинг фаоллиги, у ёки бу фаолият турларида иштироки ва уни уддалашга алоқадор сифатлари орқали баён этилади.

Фаолликнинг 2 тури фаркланади - ташки фаоллик, ички фаоллик. Ташки фаоллик - бевосита куриш, кайд килиш мумкин бўлган ҳаракатларимиз. Ички фаоллик - физиологик ва психик жараёнларни – фаолият кечишига таъсир этувчи омилларни ўз ичига олади. Икки турдаги фаоллик ҳам шахсий тажриба ва ривожланишнинг асосини ташкил этади. Психологияда шахс таракқиётини даврларга бўлиб ўрганишга жуда катта эътибор қаратилган.

Ж.Пиаже бола ақл-идрокини қуйидаги психик ривожланиш даврларга таснифлайди:

- 1) сенсомотор интеллекти - тугилгандан 2 ёшгача;
- 2) операциягача тафаккур даври - 2 ёшдан 7 ёшгача;
- 3) аниқ операциялар даври - 7, 8 ёшдан - 11, 12 ёшгача;
- 4) расмий операциялар даври.

Ж.Пиаженинг ақлий ривожланиш босқичлари

Ёш даврлари	Ёш таснифи	Ривожланиш даврлари
Туғилган қарийб 2 ёшга	Бола сенсоримотор орқали дунёни сезиб, ҳаракатланади (эшитади, таъсирланади)	Безовталиқ Ётсираш
2-7 ёш даврларида	Преоперационал сўз ва тасвирларни сўзлаб беради,	Ўйин ўйлаб Эгоцентриқ
7-11 -12 ёш даврлари	мантикий фикрлаши ривожланиши	Математик фикрлаш Ўзгаришларни эсда сақлаб қолиши

12 йил вояга етган давр	Тезкор формал мавхум фикрлаш даври	мавхум фикрлаш етук салоҳият, маънавий фикрлаши
-------------------------	------------------------------------	---

(David G. Myers Psychology, © 2010 by Worth Publishers 183 page)

Француз психологи А.Валлон эса ёш даврларини қуйидаги босқичларга ажратади: 1) ҳомиланинг она қорнидаги даври; 2) импульсив ҳаракат даври - туғилгандан 6 ойликкача; 3) ҳис-туйғу даври (эмоционал) - 6 фйликдан 1 ёшгача; 4) сенсомотор (идрок билан ҳаракатнинг уйғунлашувй) даври - 1 ёшдан 3 ёшгача; 5) персонологизм (шахсга айланиш) даври - 3 ёшдан - 5 ёшгача; 6) фарқлаш даври - 6 ёшдан - 11 ёшгача; 7) жинсий етилиш ва ўспиринлик даври - 12 ёшдан -18 ёшгача.

Рус психологиясидаги ёш даврларини табақалаш муаммоси дастлаб Л.С.Виготский, П.П.Блонский, Б.Г.Ананьев сингари йирик психологларнинг асарларида ўз аксини топа бошлаган. Кейинчалик бу муаммо билан шугулланувчилар сафи ортиб борди, шу боис ёш даврларини таснифлаш муаммоси ўзининг келиб чиқиши, илмий манбаи, ривожланиш жараёнларига ёндашилиши нуқтаи назаридан бир-биридан кескин фарқ қилади. Ҳозирги вақтда ёш даврларини табақалаш юзасидан Мулоҳаза юритишда олимларнинг илмий қарашларини муайян гуруҳларга ажратиш ва уларнинг моҳиятини очиш мақсадга мувофиқдир.

Л.С.Виготский психологларнинг ёш даврларини табақалаш назарияларини танқидий таҳлил килиб, муайян ривожланишни вужудга келтирувчи руҳий янгиланишларга таяниб, ёш даврларини қуйидаги босқичларга ажратади.

Синфни бошқариш ва ўқув муҳити. Нима учун синф бошқариш муҳим. Таълим муҳитини бошқариш, ҳатто, катта тажрибали ўқитувчилар учун масъулият ва ташвиш ҳисобланади. Бунинг бир неча сабаблари бор, биринчи навбатда, 25 нафар ўқувчилар синфда фақат бир вазифани

бажаришади. Уларда кўпинча математика фанидан муаммолар бўлишади. Албатта, ўқитувчи ҳар бир нарсани олдиндан билиши мумкин эмас. Синф муҳитини бошқариш қийин эканлигини яна бир сабаби синфда содир бўладиган турли ҳодисалар режали ишларга тўсиқ бўлади, танаффусларда доимо содир бўладиган кутилмаган муаммоларни ҳам ўқитувчи бартараф эта олиши лозим. (*Kelvin Seifert. Educational Psychology. Copyright 2010 © 138 бет*)

Йирик рус психологи Л.С.Виготский таълим ва тараққиёт муаммосига ижтимоий-тарихий жараён нуқтаи назаридан ёндашиб, билимларни ўзлаштириш инсониятнинг тарихий тараққиётида яратилган маданиятда иштирок этиш жараёнидир, деб таъкилайди. У олға сурган психик функциялар тараққиётининг маданий-тарихий назариясига кўра, психик фаолият тараққиёти унинг «табиий» шаклини бевосита қайта қурган ҳолда, турли аломатлар билан аввал ташқи, сўнг ички ифодаланишни назарда тутиб, «маданий» шаклини эгаллаш тушунилади.

Шу муносабат билан Л.С.Виготскийнинг психологияга киритган *психик тараққиётнинг энг яқин зонаси* тушунчаси муҳим аҳамият касб этади. Бунинг асл моҳияти, боланинг мустақил фаолияти катталар билан ҳамкорликда, унинг раҳбарлигида амалга оширилади, Л.С.Виготский томонидан киритилган «психик тараққиётнинг энг яқин зонаси» тушунчаси «таълим тараққиётдан олдинда боради» деган умумий қонданинг яққол мазмунини тушуниш учун имконият яратади. (*Л.С.Виготский “Лекции по педологии” 10 бет*)

Э.Торндайк ва Ж.Пиаженинг таълим билан тараққиётни айна бир нарса деб тушунтиришига қарамай Л.С.Виготский: *«Бола тараққиётини ҳеч маҳал мактаб таълимидан ташқаридаги соя деб ҳисоблаш мумкин эмас»,* - деб таъкидлайди. Бундан ташқари, таълим ва тараққиёт бир-бирига тобе бўлмаган жараёнлардир, деган йуналишдаги психологларни ҳам у каттик танқид қилади. П.П.Блонский таълимнинг бола тараққиётидаги ўрнига алоҳида аҳамият беради. Шунинг учун ўқувчиларнинг ақлий ривожланиши тўғридан-тўғри мактаб дастури мазмунига боғлиқ эканлигини таъкидлайди. Унинг фикрича, таълим жараёнида болалар маълум қоида асосида фаолият қилишга одатланадилар. *Таълим таъсири натижасида ўқувчиларда ўз-ўзини ва ўзининг ақлий фаолиятини назорат қилиш юзага келади. Психолог олимлардан В.В.Давидов, П.Я.Гальперин, Д.Б.Эльконин, Н.А.Менчинская, А.А.Люблинскаялар ўз тадқиқотларида таълимнинг тараққиётдаги етакчи ролини таъкидлашади (Л.С. Выготский и его школа. 16 б.)*

Психик тараққиётнинг омиллари ва шароитлари аниқлаб олинган тақдирда ҳам, психикада юзага келадиган ўзгаришларнинг манбалари, психик ривожланишни ҳаракатга келтирувчи кучлар нималардан иборат, деган саволнинг туғилиши, табиийдир. Боланинг психик ривожланишини ҳаракатга келтирувчи кучлар мураккаб ва турли-тумандир. Ривожланишнинг моҳиятини қарама-қаршиликлар курашидан, ички зиддиятлар боланинг, психик ривожланишини бевосита ҳаракатга келтирувчи кучлар, таълим ва тарбия жараёнида юзага келадиган ҳамда бартараф қилинадиган эскилик ва янгилик ўртасидаги қарама-қаршиликлардан иборатдир. Бундай зиддиятларга, масалан, фаолият томонидан юзага келадиган янги эҳтиёжлар билан уларни қондириш имкониятлари ўртасидаги зиддиятлар; боланинг ўсиб бораётган жисмоний ва руҳий имкониятлари билан эски, таркиб топган ўзаро муносабат шакллари ва фаолият турлари ўртасидаги зиддиятлар; жамият, жамоа, катта одамлар томонидан кундан-кунга ортиб бораётган талаблар билан психик тараққиётнинг мазкур даражаси ўртасидаги

зиддиятлар киради. Масалан, кичик мактаб ёшидаги ўқувчида мустақил иродавий фаолиятга нисбатан бўлган тайёрлик билан хатти-ҳаракатларнинг мавжўд вазиятга ёки бевосита ички кечинмаларга боғлиқлиги ўртасида зиддият мавжуддир. Ўсмирларда эса энг кучли зиддиятлар бир томондан, унинг ўзига ўзи баҳо бериши ва ўз талаблари даражаси ва иккинчи томондан, атрофдагиларнинг унга нисбатан бўлган муносабатлари ҳақидаги ички кечинмаси ўртасида, шунингдек, ўзининг жамоадаги реал мавқеи туғрисидаги ички кечинмаси ўртасида; катта одамлар ҳаётида тула ҳуқуқли аъзо сифатида қатнашиши эҳтиёжи билан бунга ўз имкониятларининг мос келмасдиги ўртасида пайдо бўлади.

Кўрсатилган барча зиддиятлар бирмунча юқори даражадаги психик фаолиятларни таркиб топтириш орқали бартараф қилинади. Натижада бола психик ривожланишнинг янада юксакроқ босқичига кўтарилади. Эҳтиёж қондирилади - зиддият йўқолади. Бироқ қондирилган эҳтиёж, янги эҳтиёжни туғдиради. Бу зиддият бошқа бир зиддият билан алмашинади, тараққиёт давом этади.

Ривожланиш фақат соф миқдор ўзгаришлари жараёнидан, яъни қандайдир психик ҳодисаларнинг, хусусият ва сифатларнинг кўпайиши ёки камайишидан иборат бўлиб қолмай, балки сифат жиҳатдан янги хусусиятларнинг, яъни янгидан ҳосил қилинган сифатларнинг пайдо бўлиши билан боғлиқдир.

Семинар машғулотининг бориши:

1-босқич. Ўқитувчи талабаларни давомот қилади. Ўтилган мавзуларга тухталади, уйга вазифалар сўралади ва кўшимча топшириқлар берилади. Ўқитувчи дарсни бошланишида талабаларнинг ҳоҳиши орқали гуруҳларга ажратилади. (15 дақиқа)

2-босқич: «Психик тараққиёт ва таълим» мавзуларининг асосий тушунчаларини ва калит сўзларини эслаб флипчартга ёзадилар. Психологияда илмий термин

сўзларни гуруҳларда муҳокама қилади ҳамда уларнинг мазмун моҳиятини тушунтириб беради. (15 дақиқа)

3-босқич: 1-ши: Гуруҳларда «Психик тараққиёт ва таълим» мавзусини ўрганиш. Бунда ўқитувчи мавзунини олдиндан режа асосида мавзуга тухталади. (интерфаол усуллардан фойдаланиш мумкин) Талабаларга тарқатма материаллар берилади. Семинар дафтарига ёздилар, саволлар тайёрлайдилар. (20 дақиқа)

Гуруҳлар учун топшириқлар:

1-гуруҳ учун топшириқ:

Инсон психик тараққиёти ва таълим жараёни ҳақида илмий тушунчалар беринг. Топшириқни кластер усулида тушунтириб беринг.

2 - гуруҳ учун топшириқ:

Ёш даврлари психологиясида ёш даврларнинг табақаланиши ҳақида психолог олимларнинг фикрларини баён қилинг. Уларни бир-биридан фарқлаб тушунтириб беринг

3 - гуруҳ учун топшириқ:

Психик тараққиёт ва таълимнинг ўзаро муносабати ҳақида маълумотлар беринг. Ундаги долзарб муаммоларга ҳам тухталинг ва уларга ўз ечим, таклифларингизни беринг.

4-босқич: Гуруҳлар ишларининг муҳокамаси. (10 дақиқа)

5-босқич: Гуруҳлар ишининг хулосалари. (10 дақиқа)

6-босқич: Мустақил бажариш учун топшириқлар (уйга вазифа): (10 дақиқа)

Дарсни яқунлаш, баҳоларни эълон қилиш ва уйга вазифани эълон қилиш (5 дақиқа)

Мавзу бўйича саволлар

1. Шахснинг психик тараққиёти масаласи.
2. Психик ривожланишнинг шарт-шароитлари.
3. Психик ривожланишнинг умумий қонуниятлари.
4. Тараққиёт назариялари.

5. Психологияда ривожланиш муаммоси қандай талқин этилади?
6. Психик ривожланишнинг умумий тенденциялари, қонуниятларига нималар қиради?

Мавзу бўйича топшириқлар

1. Психик тараққиёт мавзусини идрок харитаси билан тушунтиринг
2. Психик тараққиётда табиий хусусиятларнинг ўрнини кейс стади бўйича очиб беринг
3. Психик ривожланишнинг умумий қонуниятларига саволлар түзинг

4- Мавзу: Ёш даврларни табақалаш ва ёш инқирозлари.

Режа:

1. Ёш даврлар психологиясида назарий масалалари
2. Ёш даврларнинг табақаланиши ва илмий назариялар
3. Ёш даврлар инқирозлари

Таянч иборалар: ёш даврлар, психик тараққиёт, ирсият, генетик омиллар, ижтимоий омиллар, фаоллик, ёш тараққиёти даврлари, ёш инқирози.

Психология фанида ёш даврларини табақалаш бўйича турлича усуллар мавжуддир. Бу инсон шахсини тадқиқ қилишга турли нуқтаи-назардан ёндашуви ва мазкур муаммонинг моҳиятини турлича ёритади,

Маълумки, ҳар бир давр ўзининг муҳим ҳаётий шароитлари, эҳтиёжлари ва фаолияти, ўзига хос қарама-қаршиликлари, психикасининг сифат хусусиятлари ва психик жиҳатдан характерли янги сифатларнинг ҳосил бўлиши билан ажралиб туради. Ҳар бир давр ўзидан олдинги давр томонидан

тайёрланиб, унинг асосида шаклланиши ва ўз навбатида, ўзидан кейинги даврнинг пайдо бўлиши учун асос бўлиб хизмат қилади, Шў ўринда психологияда мавжуд ёш даврларини табақалаш назарияларига ўрғу бериб ўтиш мақсадга мувофиқдир.

Ёш ҳақидаги илмий тасаввур психика тараққиётини табиий биологик жараён сифатида тушуниш билан боғлиқ. Қарама қарши нуқтаи назарлардан бири ёш тушунчаси умуман рад этилади. Бундай ҳолларда тараққиёт билиш ва кўникмаларни тўплашдангина иборат деб қаралади. Ҳар бир ёш даври психик тараққиётнинг махсус босқичидир ва бола тараққиётининг маълум босқичида шахс структурасидаги ўзига хосликлар мажмуини ташкил этадиган ўзгаришлар тўплами билан характерланади. Л.С.Выготский ёшни тараққиётнинг маълум даври деб қараган. Унинг фикрича 1 ёш даврдан бошқасига ўтганда илгари ёш даврида мавжуд бўлмаган янги нарса пайдо бўлади, тараққиётнинг бориши ўзгаради ва қайта қурилади. Ёш хусусиятлари кўп шароитлар мажмуи билан белгиланади. Уларга ҳаётнинг маълум босқичида болага қуйиладиган талаблар системаси ҳам, муносабатлар ҳам, у эгаллайдиган фаолият ва билимлар типи ҳам бу билимларни ўзлаштириш усуллари ҳам киради. Ёшнинг хусусиятини белгилайдиган шароитлар мазмунига бола жисмоний тараққиётининг ҳар хил томонлари хусусиятлари ҳам киради.

Шундай қилиб, ёш даври ҳаёт шароитлари ва тараққиётнинг маълум даврида болага қуйиладиган талаблар хусусиятлари ва унинг атрофдагилар билан муносабатлари, бола шахси психологик тузилишидаги тараққиёт даражаси билан унинг тафаккури ва билимлари тараққиёти даражаси ҳамда маълум физиологик хусусиятлар мажмуи билан характерланади.

Ёш даврини атрофдагиларга муносабат тараққиёт даражаси билан билимлар, усуллар, қобилият тараққиёти даражаси ўртасидаги алоқа белгилайди. Д.Б.Элькониннинг таъкидлашича, тараққиёт жараёнининг бу 2 турли томонлар ўртасидаги муносабатнинг ўзгариши кейинги ёш даврларда муҳим ички асосни ташкил этади. Масалан, гўдаклик даврида боланинг

ташқи мухит билан алоқаси унинг катталар билан муносабати орқали амалга оширилади. Бола худди шундай муносабатлар системаси сифатида маълум малакаларни эгаллайди. Унда тасаввурларнинг содда босқичлари шаклланади. Катталар билан мулоқат усуллари кенгайди, нутқи ривожланади ва бошқалар. Буларнинг бари боланинг мустақил ҳаракат қилиш имкониятларининг кенгайиши учун асос яратади. Сўнгра атрофдагилар билан муносабат усуллари ҳам ўзгаради. Бу эса психик тараққиётнинг кейинги бориши шароитини ўзгартиради. Бундай вазият ўсмирлик даврида

ҳам вужудга келади. Бунда олдинги тараққиёт ютуқлари мажмуи бола ҳаёт шароитлари ўзгариши боланинг атрофдагилар билан муносабат усуллариининг ўзгаришига олиб келади.

Психологлар томонидан ёш даврларнинг табақалашларнинг назарий масалалари ишлаб чиқилган. Улар онтогенетик қонуниятларни ёритишга катта ҳисса бўлиб қўшилади, амалий ва назарий муаммоларнинг ҳал қилишда кенг қўлланилмоқда.

Олимлар акселерация ходисасининг ҳам биологик ҳам ижтимоий сабабларини кўрсатмоқда.

1. Биологик сабаблари оз миқдордаги ионлашган нурларнинг ва радио тўлқинларининг таъсири қишлоқ хўжалиги ва медицинада ўсиш ва ривожланишни,

стимуллаштирувчи биологик фаол моддаларнинг қўлланилиши, инсон озуқасида ҳайвон оксил моддалари миқдорининг ошиши.

Кийинги йилларда болалар ва мактаб ўқувчиларининг жисмоний ва психик ривожланишида **акселерация** (лотинча - «тезланиш») ходисаси рўй бермоқда.

2. Ижтимоий сабаблари-хаёт типининг кучайиши, хаёт тонусининг ортиши, телевидения, радио, кино орқали боланинг ўсмирлик чоғидан бошлаб миясига йиғиладиган ғоя кўп миқдордаги информациялар, маълумот оқимининг таъсиридан иборатдир.

Хозиргача балоғатга эришиш ва жинсий етилишнинг жадаллашиши тўғрисида бир бутун илмий назария мавжуд эмас. Шунинг учун ўсишдаги жадаллашиш, яъни акселерация бўйича ҳам муайян назария яратилмаган. Ана шу боисдан ҳар хил илмий асосдаги, бир-биридан фарқли эътирозли катор назариялар пайдо бўлган. Қўйида психолог Э.Ғ.Ғозиев томонидан санаб ўтилган акселерация муаммосига оид қарашларни келтирамиз:

Гелиоген назария. Ушбу назария 1936 йилда чет эл олимлари томонидан яратилган бўлиб, унинг асосий моҳияти акселерация ходисаси куёш нурининг бевосита бевосита таъсири билан вужудга келади, деган ғоядан иборатдир. Бу ғоя тарафдорларининг фикрича, болалар кўп вақт офтобда бўлиши натижасида уларнинг ўсишида тезлашиш, яъни акселерация рўй беради, чунки куёш нури организмни зарур элементлар, моддалар, озуқалар билан таъминлайди. Аммо хозирги даврда акселерация ходисаси жанубий (куёш нурлари сероб) мамлакатларда ҳам, шимолий географик кенгликка жойлашган мамлакатларда ҳам бир текис рўй бермоқда. Иккинчи томондан, шаҳар муҳитидаги қизлар ва ўғил болалар қишлоқ болаларига қараганда тезроқ вояга етиши кўринмоқда, ваҳоланки, қишлоқ одамлари куёш нурида кўпроқ тобланадилар. Демак, хозирги даврда гелиоген назария зиддиятларга сабаб бўлмоқда. Умуман офтобда тобланишни акселерация жараёнининг муҳим жиҳатларидан бири дейиш нотўғридир.

Гетерозия назарияси. 19 аср охири 20 аср бошлардан буён ижтимоий хаётда, турмушда кескин ўзгаришлар содир бўлгани инсонлар ўртасидаги ижтимоий, диний, миллий, ирқий тафовутларнинг кескин камайишига олиб келди. Турли миллат вакилларининг аралаш никоҳга кира бошлагани бунга ёрқин мисолдир. Диний эътиқодлар, ирқий фарқлар, этник ва миллий хусусиятлар, характер, урф-одатлар ва хоқозолар аралаш никоҳга ҳеч қандай

тўсиқ бўлолмади. Ҳаёт тарзи ҳар хил мамлакатларнинг халқларига хос хусусиятлар ҳам аралаш никоҳни тўхтата олмади. Мазкур назарияга мувофиқ психик дунёдаги қайта қуришлар наслий белгилар кескин ўзгаришига сабаб бўлди, натижада фарзандларнинг ўсишида кучайиш, жадаллашиш, акселерация ходисаси вужудга келди. Бироқ мазкур муаммони илмий жиҳатдан атрофлича асослаб бериш учун юқорида таъкидланган омиллар етарли эмас.

Урбанизация назарияси. Жамият ривожланишида шаҳарларнинг роли ортиши бу назарияга асос қилиб олинган. 19 асрнинг ўрталаридан бошлаб қишлоқ аҳолисининг шаҳарга кўчиши авж олди, яъни аҳоли орасида миграция ёки урбанизация ходисаси юзага келди. Шаҳарнинг турмуш тарзи, ўзига хос хусусиятлари, ахборот тармоқларининг кенглиги, маданият даражаси, фан-техника, транспорт, маиший хизмат каби омиллар болаларнинг ақлий, ахлоқий, жинсий миҳатдан эртароқ вояга етиши учун зарур шарт-шароитларни яратди. Қишлоқ аҳолиси билан шаҳар аҳолиси яшаш муҳити ва турмуш шароитларининг яқинлашиши акселерация жараёнига ижобий таъсир кўрсатди, лекин бу омилнинг ўзи акселерациянинг сабаби бўла олмайди.

Нутритив назария. Бу ғоянинг туб моҳияти шуки, ўсишдаги жадаллашиш одамларнинг овқатланиши яхшиланиши, истеъмол қилинаётган озуқаларда дармондорилар миқдорининг кўпайиши сабабли вужудга келган. Ёш хусусиятлари ёшнинг энг типик ва энг характерлик бўлган ҳамда ривожланишнинг умумий йўналишини кўрсатадиган умумий хусусиятлари сифатида мавжуддир. Ушбу ғоя намояндаларининг фикрича, В-6, В-12 дармондорилари ва фолиев кислотасини одамлар кўпроқ истеъмол қилиши мазкур ҳолат намоян бўлишининг асосий омили эмиш. Табиийки, инсон ўсишининг жадаллашувида дармондорилар маълум даражада ижобий таъсир этиши тутқиш, лекин мазкур омилларнинг ўзи акселерация учун муҳим ва ягона омил бўла олмайди. Шунинг учун тиббиёт ходимлари гигиеначилар, биологлар, физиологлар психологларнинг айримлари бу ғояни қўллаб

қувватдайди

Нурланиш назарияси. Бу назария намояндаларининг фикрича, ер юзида рентген қурилмаларининг кўпайиши, атом, водород ва нейтрон бомбаларнинг портлаши натижасида инсонда радиоактив моддалар, радиация нурланиши даражасининг сезиларли даражада ортишига олиб келади. Ер қуррасига тарқалган зарядлар билан инсон организмнинг нурланиши ўсишни кучайтиради, яъни акселерация жараёни юзага келади. Шунинг учун бу назариянинг ҳимоячилари турли хусусиятга эга бўлган нурларнинг аниқ дозаси организмга таъсир этиши, тарқалиши емирилишга сабаб бўлмаса, инсоннинг жисмоний ўсиши жадаллашиши учун имконият яратади деб ҳисоблайдилар. Медицинадан маълумки, меъеридан ортиқ рентген нуридан фойдаланиш ҳам организм учун зарарлидир. Ана шу мулоҳазага асосланиб организм айрим қисмларининг ривожланиши нурлар билан боғлиқ экан, деган хулоса чиқариш мумкин. Баъзи илмий манбаларда пайвандлаш учун қўлланиладиган апаратнинг ёғдуси ҳам, чақмоқдан тарқаладиган нур ҳам организмга ижобий таъсир этиши ҳақидаги маълумотлар келтирилади. Аммо муаммони мантиқан талқин этилганда том маънодаги акселерациянинг рўй бериши учун бундай омиллар бир зарра каби роль ўйнаши мумкин.

Ижтимоий шароитнинг яхшиланиши назарияси. Инсонларнинг турмуш тарзи ва яшаш шароитларининг яхшиланиб бориши, ҳуқуқ ва эркинлик ҳақидаги билимларнинг ортиб бориши, тиббий-профилактик тадбирларнинг амалга оширилиши, истеъмол қилинадиган маҳсулотлар сифатининг ортиши, ота-онадан фарзандга наслий белгиларнинг бир текис ўтиши каби омиллар акселерация жараёнини тезлаштиради, деган фикр турли мамлакат олимлари тадқиқотларида кенг тарқалган. Уларнинг талқинича инсонлар турмуш шароитининг яхшиланиши, улар учун яратилаётган қулайликлар, имкониятларни рўёбга чиқариш учун шарт-шароитларнинг мавжудлиги психик тараққиётнинг тезлашишига замин ҳозирлаши мумкин. Ушбу назарияда муаммони ёритишга атрофлича

ёндошилганлиги яққол кўзга ташланади. Ҳақиқатдан ҳам кишилар учун ижтимоий шарт-шароитлар тўлиқ яратиб берилса, унинг таъсир кучи янада ортиши муқаррардир.

Ижтимоий акселерация назарияси. Бу илмий назариянинг асосчиларидан бири, йирик физиолог олим А.А.Маркосяннинг таъкидлашича ҳозирги замон кишисида мавжуд билимлар, ва маълумотлар ҳажмини йигирманчи аср Таълим-тарбия шароитларида ўқувчиларнинг ёш ва психологик хусусиятларини ҳисобга олиш зарур. Яъни мазкур ёшдаги болаларнинг талабларига, имкониятларига, хусусиятларига мос келадиган педагогик иш формалари, методлари ва воситаларини қўллаш тушунилади. Лекин ёш схемаси ўз моҳиятига кўра, умумий характерга эга. Ана шунинг учун ҳам мазкур ёшдаги болага, мактаб ўқувчиларига нисбатан мақсадга мувофиқ таълим-тарбия тадбирларини танлашда ёш схемасининг бир ўзи етарли эмас. Ёш хусусияти билан бирга тарбияланувчининг индивидуал хусусиятларини ҳам ҳисобга олиш керак ва ана шу индивидуал хусусиятларига мос равишда ўқувчига нисбатан индивидуал муносабатда бўлиш лозим. Таълим ва тарбиянинг вазифаси болада, мактаб ўқувчисига, биринчидан мазкур ёш босқичида юксак ривожланиш даражасини характерлаб берадиган ва иккинчидан болани, мактаб ўқувчисини кейинги ёш босқичига, яъни психик ривожланишнинг янада юксакроқ даражасига қонуний равишда ўтишга тайёрлайдиган психик хусусиятларини, ҳислатларнинг ва сифатларни шакллантиришдир.

Тараққиётнинг ҳар бир ёш босқичи ўзининг ривожланиш омилларига, қонуниятларига, янгиликлари ва ўзгаришларига эга бўлиб, улар шахснинг характери, темпераменти, иқтидори, билиш жараёнларига бевосита таъсирини ўтказди.

Ёш тараққиёти даврларининг ҳам сифат, ҳам миқдор ўзгаришларига эга бўлган кўрсаткичлари борки, амалий психология ҳар бир ёш хусусиятларни ана шу иккала кўрсаткич нуқтаи назаридан ўрганиши ҳамда шахс ҳулқини бошқариш ва таъсир кўрсатишда уларга таянмоғи лозим.

Умуман психологияда исбот қилинган фактлардан бири шуки, турли даврлардаги инсон тараққиёти ўта мураккаб жараён бўлиб, ҳар бир даврнинг ўз қонуниятлари мавжуд. Ҳар бир босқичда шахснинг бирор бир хусусиятлари ўзининг етуқлик фазасига эришади. Масалан, оламни сенсор жиҳатдан билишнинг етуқлик фазаси 18-25 ёшларда, интеллектуал ижодий етуқлик - 35 ёшларда шахснинг етуқлиги 50-60 ёшларга келиб энг юқори нуқтасига эришади. Шунга ўхшаш хусусиятлар инсоннинг бутун умри мобайнида муттасил камолга етиб, ривожланиб боришини таъминлайди.

Муаммоли савол: Шахс тараққиёти қандай даврларга бўлинади?

Шу вақтгача шахс тараққиётини даврларга бўлиб ўрганишга жуда катта эътибор қаратилган. Инсон ҳаётининг барча даврини яхлит тарзда қамраб олган классификацияларидан бири бутун жаҳон олимларининг қарорига кўра, 1965 йили Фанлар Академиясининг махсус симпозиумида қабул қилинган схема ҳисобланади. У қуйида берилган жадвалда келтирилган.

Ёш даврлари	Эркақларда	Аёлларда
Чақалоқлик	1-10 кун	1-10 кун
Эмизиклик даври	10 кундан 1 ёшгача	10 кундан 1 ёшгача
Илк болалик	1-2 ёш	1-2 ёш
Болаликнинг 1-даври	3-7 ёш	3-7 ёш
Болаликнинг 2-даври	8-12 ёш	8-11 ёш
Ўсмирлик даври	13-16 ёш	12-15 ёш
Ўспиринлик даври	17-21 ёш	16-20 ёш
Ўрта етуқлик даври		
Биринчи босқич	22-35 ёш	21-35 ёш
Иккинчи босқич	36-60 ёш	36-55 ёш
Кексалик даври	61-75 ёш	56-75 ёш
қарилик даври	76-90 ёш	76-90 ёш
Узоқ умр кўрувчилар	90 ёшдан ортиқ	90 ёшдан ортиқ

Машхур рус психологи Выготский 1920-1930 йилларда ўзининг олий психик функцияларининг ривожланиши назариясини эълон қилди. Выготский психика тараққиётининг умумий генетик қонунини қуйидагича аниқлайди: "Бола маданий ривожланишида ҳар бир функция 2 босқичда намоён бўлади. Дастлаб ижтимоий, сўнг психологик. Дастлаб интерпсихик категория сифатида бола ичида намоён бўлади. Ҳар бир олий психик функция ўз тараққиётида ташқи босқич орқали ўтиши керак.

Россия психологиясидаги ёш даврларини табақалаш муаммоси дастлаб Л.С.Выготский, П.П.Блонский, Б.Г.Ананьев сингари йирик психологларнинг асарларида ўз аксини топа бошлаган. Кейинчалик бу муаммо билан шуғулланувчилар сафи ортиб борди, шу боис ёш даврларини таснифлаш муаммоси ўзининг келиб чиқиши, илмий манбаи, ривожланиш жараёнларига ёндашилиши нуқтаи назаридан бир-биридан кескин фарқ қилади. Ҳозирги вақтда ёш даврларини табақалаш юзасидан мулоҳаза юритишда олимларнинг илмий қарашларини муайян гуруҳларга ажратиш ва уларнинг моҳиятини очиш мақсадга мувофиқдир.

Л.С.Выготский психологларнинг ёш даврларини табақалаш назарияларини танқидий таҳлил қилиб, муайян ривожланишни вужудга келтирувчи руҳий янгилишларга таяниб, ёш даврларини қуйидаги босқичларга ажратади;

1. Чақалоқлик даври инқирози.
2. Гўдаклик даври - 2 ойликдан 1 ёшгача, бир ёшдаги инқироз.
3. Илх болалик даври - 1 ёшдан 3 ёшгача - 3 ёшдаги инқироз.
4. Мактабгача давр - 3 ёшдан 7 ёшгача - 7 ёшдаги инқироз.
5. Мактаб ёши даври - 8 ёшдан 12 ёшгача - 13 ёшдаги инқироз.
6. Пубертат (жинсий етилиш) даври - 14 ёшдан 18 ёшгача, ёшдаги инқироз.

Л.С.Выготский ўзининг ёш даврларини табақалаш назариясини илмий асослаб, таърифлаб бера олган. Олим энг муҳим психик янгилишлар ҳақида илмий ва амалий аҳамиятга молик мулоҳазалар билдирган. Умуман Л.С.Выготскийнинг ёш даврларини табақалаш назарияси илмий тарихий

аҳамиятта эга, унинг ривожланишни амалга оширувчи инқирозлар тўғрисидаги мулоҳазали ва олга сурган ғоялари ҳозирги куннинг талабларига мосдир.

Д.Б.Элькониннинг таснифи етакчи фаолият (А.Н.Леонтьев) назариясига, ҳар қайси ривожланиш палласида бирор фаолиятнинг устунлик қилиши мумкинлигига асосланади. Етакчи фаолиятнинг инсон шахс сифатида камол топишидаги рольни назариянинг асосий моҳиятини ташкил қилади.

Д.Б.Эльконин ёш давларини қуйидаги босқичларга ажратишни лозим тошди:

1. Гўдаклик даври - туғилгандан 1 ёшгача - етакчи фаолият -бевосита эмоционал мулоқот;
2. Илк болалик даври - 1 ёшдан 3 ёшгача - етакчи фаолият -предметлар билан нозик ҳаракатлар қилиш;
3. Мактабгача давр - 3 ёшдан 7 ёшгача - рольли ўйинлар;
4. Кичик мактаб ёши даври - 7 ёшдан 10 ёшгача - ўқиш;
5. Кичик ўсмирлик даври - 10 ёшдан 15 ёшгача - шахснинг интим (дилкаш, самимий) мулоқот;
6. Катта ўсмирлик ёки илк успиринлик даври - 16 ёшдан 17 ёшгача; - етакчи фаолият - ўқиш, касб танлаш даври.

Д.Б.Эльконин таснифини кўпчилик психологлар томонидан эътироф этилса-да, бироқ унинг бирмунча мунозарали томонлари мавжуд. Умуман Д.Б.Элькониннинг мазкур назарияси психология фанида, айниқса ёш давлари психологиясида муҳим ўрин тўтади.

Болалар психологияси фанининг йирик намоёндаси А.АЛюблинская инсон камолотини ёш давларга ажратишда фаолият нуқтаи назаридан ёндашиб, қуйидаги давларни атрофлича ифодалайди;

1. Чақалоқлик даври - туғилгандан бир ойликкача;
2. Кичик мактабгача давр - 1 ойликдан 1 ёшгача;
3. Мактабгача тарбиядан аввалги давр -1 ёшдан 3 ёшгача;

4. Мактабгача тарбия даври - 3 ёшдан 5 ёшгача;
5. Кичик мактаб ёши даври - 7 ёшдан 11, 12 ёшгача;
6. Ўрта мактаб ёши даври (успирин) - 13 ёшдан 15 ёшгача;
7. Катта мактаб ёши даври-15 ёшдан 18 ёшгача.

Педагогик психологиянинг таниқли намоёндаси Б,А.Крутецкий инсоннинг онтогенетик камолотини қуйидаги босқичлардан иборатлигини таъкидлайди:

1. Чақалоклик (туғилгандан 10 кунликкача);
2. Гўдаклик (10 кунликдан 1 ёшгача);
3. Илк болалик (1 ёшдан 3 ёшгача);
4. Боғчагача давр (3 ёшдан 5 ёшгача);
5. Боғча ёши (5 ёшдан 7 ёшгача);
6. Кичик мактаб ёши (7 ёшдан 11 ёшгача);
7. Ўсмирлик (11 ёшдан 15 ёшгача);
8. Илк ўспиринлик ёки катта мактаб ёши (15 ёшдан 18 ёшгача).

Юқоридаги барча таснифлар уларга қандай нуқтаи назардан ёндашилганлигидан қатъий назар инсон камолотини тўла ифодалаб беришга ожизлик қилади.

Мазкур назариялар инсоннинг шахс сифатида шаклланиши босқичлари ҳақида кўпроқ маълумот беради, холос. Уларда ёшлик, етуклик, қарилик даврларининг хусусиятлари, қонуниятлари тўғрисида назарий ва амалий маълумотлар етишмайди.

Ҳозирги замон психологиясининг йирик вакили АВ.Петровский инсон камолотига, шахснинг таркиб топишига ижтимоий-психологик нуқтаи назардан ёндашиб, шахснинг шаклланишини қуйидаги босқичларда амалга ошишини таъкидлайди:

1. Илк болалик (мактабгача тарбия ёшидан олдинги давр) - туғилганидан 3 ёшгача.
2. Болалик даври - 3 ёшдан 7 ёшгача.
3. Кичик мактаб ёши даври - 7 ёшдан 11 ёшгача,

4. Ўрта мактаб ёши (ўсмирлик) даври - 11 ёшдан 15 ёшгача-

5. Юқори синф ўқувчиси (илк ўспиринлик) даври - 15 ёшдан 17 ёшгача.

А.В.Петровскийнинг таснифи мукаммал бўлса-да, камолотнинг оралиқ босқичларини, уларнинг ўзига хос хусусиятларини ифодаламайди. Ваҳоланки, ўсиш ижтимоий қоидаларга мувофиқми ёки аксинча, қандай бўлишидан қатхий назар, ҳар иккала йўналишнинг ҳам оралиқ жабҳалари бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас.

Маълумки, ҳар бир ёш давр, ўзига хос хусусиятлар билан белгиланади, буларга: оилада ва мактабда бола ҳолатининг ўзгариши, таълим ва тарбия шаклларининг ўзгариши ҳамда боланинг янги фаолият турлари, организмдаги айрим хусусиятларнинг етилиши сингари жараёнларни қиритиш мумкин.

Ҳозирги замон психологиясида ёш даврларини шу нуқтаи назардан табақалаш мақсадга мувофиқдир:

1. Илк болалик даври -туғилгандан 3 ёшгача;
2. Боғча даври - 3 ёшдан 6, 7 ёшгача;
3. Кичик мактаб ёши даври - 6, 7 ёшдан 10, 11 ёшгача;
4. Ўрта мактаб ёши (ўсмирлик даври) - 10, 11 ёшдан 14, 15 ёшгача;
5. Илк ўспиринлик (коллеж ва лицей ўқувчилари) 14, 15 ёшдан 17, 18 ёшгача.

Умуман, психологлар томонидан ёш даврларини табақалаштиришнинг пухта, илмий-методологик негизга эга бўлган қатор назарияллари ишлаб чиқилган. Ҳозирги кунда улар онтогенетик қонуниятларни ёритишга катта ҳисса қўшиб, унинг назарий ва амалий муаммоларини ҳал қилишда муҳим ўрин эгаллаб келмоқда. Бироқ, шундай бўлсада, ҳозир онтогенезни тўла ёритишга хизмат қила оладиган назариясини яратиш зарурияти мавжуддир.

Америкалик психолог Э.Эриксон инсоннинг умрини ўзига хос бектакрор хусусиятларга **молик 8 та даврга** ажратади.

Биринчи давр – гўдакликда ташқи дунёга онгсиз “ишонч” туйғуси вужудга келади. Бунинг бош сабаби ота-онанинг меҳр-муҳаббати,

ғамхўрлиги ва жонкуярлигидир. Агар гўдакда ишончнинг негизи пайдо бўлмай, борлиққа ишончсизлик ҳисси туғилса, вояга етган одамларда махдудлик, умидсизлик вужудга келиши шубҳасиздир.

Иккинчи давр – илк болаликда ярим мустақиллик ва шахсий қадр-қиммат туйғуси шаклланади ёки аксинча, уларнинг тескариси – уят ва шубҳа ҳисси ҳосил бўлади. Болада мустақилликнинг ўсиши унга ўз танасини бошқариш учун кенг имконият яратиб, бўлғуси шахс хусусиятларидан тартиб ва интизом, махсулият, жавобгарлик, ҳурмат туйғулари таркиб топишига замин ҳозирлайди.

Учинчи давр – ўйин ёши деб аталади ва унга 5-7 ёшли болалар киради. Бу даврда ташаббус туйғуси, қандайдир ишларни амалга ошириш, бажариш майли таркиб топади. Мабодо боладаги хоҳиш-истакни рўёбга чиқариш йўли тўсиб қўйилса, бунинг учун у ўзини айбдор деб ҳисоблайди. Мазкур даврда давра, яъни гуруҳ ўйинларга, тенгқурлари билан мулоқотга киришиш муҳим аҳамият касб этади: бола турли рольлар бажариб кўришига, унинг ҳаёлотли ўсишига имкон яратади. Худди шу даврда болада адолат туйғуси, уни тушуниш майли туғила бошлайди.

Тўртинчи давр – мактаб ёши боладаги асосий ўзгаришлар: кўзлаган мақсадига эришиш учун интилиш, уздабуронлик ва тиришқоқлик билан ажралиб туради. Унинг энг муҳим қадрияти омилкорлик ва махсулдорликдан иборатдир. Бу ёш даврининг салбий жиҳатлари ҳам бўлиб, улар ижобий ҳислатлари етарли бўлмаслиги, онг ҳаётининг барча қирраларини қамраб ололмаслиги ва ҳоказолар.

Бешинчи давр – ўспиринлик бетакрорлик ҳислати, ўзига хослиги бошқа одамлардан кескин фарқланиши билан характерланади. У ижтимоий ҳаётда бажараётган рольларнинг кўлами кенгаяди, лекин барчасини эгаллаш имкониятига эга бўлмайди. Шунингдек рольларда ўзини синаб кўриш билан чекланади. Вақтни янгича ҳис қилиш, психосексуал қизиқиш, патоген жараёнларни намоён бўлиши хосдир.

Олтинчи давр – ёшлик, бошқа жинсга психологик интим яқинлашув

қобилияти ва эҳтиёжи вужудга келиши билан ажралиб туради. Бунда айниқса жинсий майл алоҳида ўрин тутаяди. Бундан ташқари, ёшлик танҳоликни ёқтириш ва одамовилик каби ёқимсиз хусусият билан фарқланади.

Еттинчи давр – етуклик даврида ҳаётий фаолиятнинг барча соҳаларида (меҳнатда, ижодиётда, ғамхўрликда пушт қолдиришда, тажриба узатиш ва бошқаларда) махсулдорлик туйғуси узлуксиз ҳамроҳ бўлади.

Саккизинчи давр – қариллик, инсон сифатида ўз бурчини удалай олганлигидан, турмушнинг кенг қамровлигидан қаноатланиш туйғулари билан характерланади. Салбий хусусият сифатида эса ҳаёт фаолиятидан ноумидлилик, кўнгил совуш туйғулари хос. Донолик, софлик, гуноҳлардан фориғ бўлиш уларга хос энг муҳим хусусиятлардир.

Француз психологи А.Валлон нуқтаи назарича ёш давлари қуйидаги босқичларга ажратилади:

Хомиланинг она қорнидаги даври;

Импульсив ҳаракат даври – туғилгандан 6 ойгача;

Эмоционал (ҳис-туйғу) даври – 6 ойликдан 1 ёшгача;

Сенсомотор (идрок билан ҳаракатнинг уйғунлашуви) даври – 1 ёшдан 3 ёшгача;

Персонологизм (шахсга айланиш) даври – 3 ёшдан 5 ёшгача;

Фарқлаш даври – 6 ёшдан 11 ёшгача;

Жинсий етилиш ва ўспиринлик даври – 12 ёшдан 18 ёшгача.

Ёш давлар инқирозлари

Шахснинг камол топиши мураккаб жараён эканлигини унда ёш ўсиши билан боғлиқ ҳолда содир бўладиган ўзгаришлар ва янгилашниларнинг хилма-хиллиги ҳамда ўзига хослигида кўриш мумкин. Маълумки ёш ўсиши билан бола фақат миқдор жиҳатдан эмас, балки сифат жиҳатдан ҳам ўсиб боради. Демак боланинг биологик жиҳатдан ўсиши унинг психикасида ҳам ўсиш ва ўзгаришларга сабаб бўлади. Аммо биологик ўсиш билан психик ўзгаришлар ҳар доим ҳам мутаносибликка эга бўлавермайди. Чунки психик

ўсиш бир томондан индивидуаллик характериға эға бўлса, иккинчи томондан у маълум ижтимоий ва психик шарт-шароитларға ҳам боғлиқ бўлади.

Болада содир бўладиган психик ўсиш, ўзгариш реал ҳаётда ўз ўрни ва мавқеиға эға бўлиши бироз мураккаброқ кечади. Бунинг сабаби бир томондан болада ҳали етарлича тажрибанинг етишмаслиги бўлса, иккинчи томондан катталарнинг боладаги эҳтиёж ва интилишлари ортида турган ривожланиш хусусиятларини тўлиқ англаб етмасликларидадир. Натижада эса болалар ва катталарнинг муносабатларида кескин вазиятлар вужудға келади. Бундай вазиятлар туфайли болалар ва катталарнинг бошдан кечирадиган психик кечинмалари, ҳолатлари психологик тилда **инқироз** тушунчаси билан ифодаланади. Демак, инқироз тушунчасининг мазмуни психик ўсишдаги зиддият, қарама-қаршилиқдан иборат. Бу жараёнда болалар билан катталар ўртасида келишмовчиликлар юзаға келади.

Инқироз болаларда хилма-хил эҳтиёжларнинг пайдо бўлиши билан уларнинг кондирилиши имкониятлари ўртасида тўсиқ сифатида вужудға келар экан албатта унинг таъсирида у ёки бу томонға ўзгариш рўй беради. Масалан, маълум тараққиёт босқичида болада вужудға келган мустақил ҳаракат қилиш эҳтиёжи уни мустақилликка эришиши учун туртки бўлиб хизмат қилади ва бола муайян даражада мустақилликка эришади. Иккинчидан, катталарнинг бу жараёнда йўл қўйиши мумкин таълим ва тарбиявий ҳатолари оқибатида улар руҳиятида айрим салбий иллатлар пайдо бўлиши мумкин. Демак инқирозни на салбий ва на ижобий жараён деб баҳолашға тўғри келади. Шу туфайли ота-оналар, тарбиячилар ва педагоглар бундан тўғри хулоса чиқарган ҳолда болалар билан инқироз даврларида эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлиш талаб этилади.

Ёш даврлар психологиясида асосий инқироз даврлари сифатида болаларнинг 3 ёшли, 7 ёшли ҳамда ўсмирлик даври инқирозлари алоҳида эътироф этилади.

Уч ёшли болага тўғри тарбия бериш, таъсир ўтказиш, уларнинг ҳаракатларини мақсадға мувофиқ йўналтириш орқали уларда мустақил ҳолда

овқатланиш, кийиниш, ювиниш, ўз ўрнини йиғиштиришга айрим топширик ва вазифаларни пухта бажаришга ўргатиш мумкин. Психолог олимларнинг таъкидлашича боланинг уч ёшгача ўсишида эришган ютуқлари унинг хулқ-атворини, билиш жараёнларини сифат жиҳатдан анча ўзгартириб юборади. Шунга қарамай, боланинг ўсишида катталарнинг таъсири, роли етакчилигича қолаверади, лекин аста-секин ўсиб бориши боланинг мустақилроқ бўлишини таъминлайди.

Боланинг мустақиллиги фақат унинг жисмоний ҳамда ақлий имкониятида, кучи етадиган жараёнга нисбатан ўз муносабатини катталарнинг кўмагисиз амалга оширишида эмас, балки ўзининг куч қуввати, қурби етмайдиган, муайян амалий кўникмаларини эгаллай олмаган турмуш муаммоларини ҳал этишда ҳам кўринади.

Психологлар Н.А.Менчинская, В.С.Мухиналарнинг таъкидлашларича, бу даврдаги зиддиятда болалардаги инжиқликларнинг бош омили атрофдаги одамларнинг улар шахсига адолатсиз, нотўғри, менсимай муносабатда бўлишидан иборатдир.

Кичик мактаб ёшидаги болаларнинг психологик хусусиятларини ўрганган А.Н.Голубеванинг фикрича, ноқулай шароитда болага тарбиявий таъсир кўрсатиш унда ўжарликни пайдо қилади. Шунингдек бу ёшдаги болаларнинг ўжарлиги доимий бўлмайди, масалан ўз тенгдошларига нисбатан ўжарлик қилиш аҳён-аҳёндагини рўй беради. Улар асосан катта ёшдаги одамларга, шунда ҳам муайян тарбиячига ёки оила аъзоларининг бирортасига ўжарлик қиладилар. А.Н.Голубева болалардаги ўжарлик барқарор эмаслиги сабабли унинг олдини олиш мумкинлигини уқтириб ўтади.

А.П.Лариннинг тадқиқотларида эса ноқулай ва номақбул тарбиявий шарт-шароитларда қайсарлик жуда эрта, ҳатто уч ёшда ҳам пайдо бўлиши ифодаланган. Дастлаб бу хусусият баъзи-баъзида рўй беради, лекин у ҳеч қачон барча катта ёшдаги кишиларга қаратилган бўлмайди, яъни унинг объекти алоҳида шахс ҳисобланади.

Аммо бола характерининг бу сифати муҳитнинг нотўғри таъсири

оқбатида бирор даражада барқарорлашса, кейнчалик кўпчиликка қаратилган, умумлашган шаклга айлана бошлайди. Ўжарлик бир гуруҳ одамларга йўналганлигини ҳам учратиш мумкин.

А.П.Лариннинг тўплаган маълумотларига кўра, ўжарликнинг асосий сабаблари –боланинг мустақиллигини чеклаб қўйиш, эркинлик туйғуси ва ташаббусни сўндириш ва унинг онгини (англаш суратини) камситишдан иборат.

Мазкур омиллар боланинг катталарга муносабати негизини ташкил қилади ва унинг психик ўсиши давомида муайян даражада ўзгариб боради. Уларнинг ўзгариши катталарнинг болага у эришган камолот босқичини ҳисобга олиб, оқилона муносабатда бўлишига боғлиқ.

Бола ҳулқида муайян шароитнинг таъсири билан пайдо бўлган ўжарлик ва ножўя қилиқлар мавжудлиги, унинг психикасида жиддий ўзгариш рўй берганини, энди болага унинг ҳозирги ўсиш даражасини ҳисобга олиб, муносабатда бўлиш зарурлигини билдиради.

Боланинг психикасида вужудга келадиган инқирознинг сабаблари сифатида қуйидагиларни эхтироф этиш мумкин:

- катталар боланинг жисмоний ва ақлий имкониятларини ҳисобга олмасликлари;
- хоҳиш ва истакларини мустақил ҳолда турмушда қарор топтиришга интилишларига тўсқинлик қилишлари;
- айрим кўзга ташланган қийинчиликларни бартараф қилишга ўринишларига йўл қўймасликлари;
- бола ўз ҳолича иш тутишини чеклашлари.

Катталар болаларнинг раҳйига, мустақиллигига қарши турмасдан, мумкин қадар истагига, интилишига ёрдам берсалар, унинг шахсини шакллантириш жараёнидаги қийинчилик ўз-ўзидан барҳам топади, низо ёки ихтилофнинг олди олинади.

Оилада, мактабгача тарбия муассасаларида шахслараро муносабатлар илмий асосда қурилиб, муайян қоидаларга суянилса ва педагогик одоб

доирасидан четга чиқилмаса, юқорида айтилган зиддиятлар юзага келиши мумкин эмас.

Ўжарлик, қайсарлик, катталарга итоатсизликнинг вужудга келиши – боланинг катталарга қарамликдан қутулишга ўриниши ва кичик мактабгача ёш давридан мактабгача ёш даврига ўтишнинг ташқи ифодаси ҳисобланади.

Мустақилликка интилиш мазкур ёш давридаги ўзгаришлар, янгиланишлар, яъни шахсий ҳатти-ҳаракатни ва “мен ўзим”ни англашнинг маҳсули сифатида юзага чиқади.

Кўпчилик психологларнинг тадқиқотларидан маълумки, болалар мазкур инқироз даврида бир нечта кўринишдаги қайсарликни намоеън этади. Ана шундай кўринишларнинг биттаси биз назарда тутган 3 ёшли инқирозга тўғри келади. Шу даврда унинг руҳий дунёсида сифат ва миқдор жиҳатдан турли ўзгаришлар рўй беради. Бу ўзгаришлар унинг олами бошқача кашф қилаётганига, психикаси маълумот ва ахборотлар билан кун сайин бойиб бораётганлигига боғлиқдир. Айти шу ёшда боладаўз иродасига ишонч ҳисси туғилади, у ўзлигини англай бошлайди. Ўзлигини англаш қарама-қаршилиқларни, зиддиятларни енгиш билан амалга ошади.

Психик ўсишнинг бошқа даврларида рўй берадиган инқироз даври ҳам худди шундай тарзда кечади, аммо турли даврда инқирозларнинг сабаблари турлича бўлади. Жумладан: кичик мактаб ёшида содир бўладиган инқироз кўпроқ боланинг ўқув фаолияти жараёни ва унинг кечиши билан боғлиқ ҳолда кечади.

Мактаб таълими ўқувчининг турмуш тарзини, ижтимоий мавқеини, синф жамоаси ва оила муҳитидаги аҳволни ўзгартиради, унинг асосий вазифаси ўқишдан, билим олиш, кўникма ва малакаларни эгаллаш, табиат ва жамият тўғрисидаги қонуниятларни ўзлаштиришдан иборат бўлиб қолади. Таълим муайян даражада уюшқоқлик, интилиш, иродавий зўр бериш, фаоллик ва мақсадга мувофиқ фаолиятни талаб этади. Ихтиёрсиз ҳатти-ҳаракат ўрнини англашилган, режали, ақлий меҳнат эгаллай бошлайди. Таълим жараёнида ўқувчи олдида қўйиладиган талаблар тобора кўпайиб, мураккаблашиб

бораверади.

Ўқишнинг дастлабки кунлариданоқ кичик мактаб ёшидаги боланинг ўсишини ҳаракатга келтирадиган турли зиддият, қарама-қаршиликлар, ички ихтилофлар вужудга келади. Ана шулар замирида боладаги психик камолотнинг даражаси ва ижобий хислатлар билан талаблар ўртасидаги қарама-қаршиликлар ётади. Талабларнинг тобора ортиши боланинг психик жихатдан тўхтовсиз ўсишини тақазо этади ва шу берк занжирнинг узлуксиз ҳаракати натижасида инсоннинг камолоти амалга ошади.

Ёш даврлар тараққиётида ўсмирлик даври алоҳида аҳамият касб этади. Ўсмирлик даври тақлидчанлиги, муҳим нуқтаи назарнинг шаклланмаганлиги, ҳиссиётлилиги, мардлиги, танхислиги билан фарқланади. Шунинг учун ташқи таъсирларга берилувчан ўсмир ўғил-қизларга алоҳида эътибор бериш зарур. Ўсмирлик даврида болалик ҳолатидан катталиқ ҳолатига ўтиш содир бўлади.

Ўсмирнинг психик ўсишини ҳаракатга келтирувчи куч – унинг фаолиятини вужудга келтирган янги эҳтиёжлар билан уларни қондириш имкониятлари ўртасида қарама-қаршиликлар тизимининг намоён бўлиши ётади. Мана шу диалектик қарама-қаршиликлар ортиб бораётган жисмоний, ақлий ҳамда ахлоқий имкониятлар билан барқарорлашган, стереотипга айланган ташқи оламни акс эттиришнинг шакллари ўртасида содир бўлади. Вужудга келган зиддиятлар ва қарама-қаршиликларни психологик камолотни таъминлаш, фаолият турларини мураккаблаштириш орқали ўсмир шахсида янги психологик фазилатларни таркиб топтириш билан аста секин йўқотиш мумкин.

Веналик психолог З.Фрейд ва унинг шогирдлари ўсмирлик даврини баҳолашда инсонга азалдан берилган қандайдир илк майл нишонаси сифатида вужудга келадиган ўз мавқеини белгилашга онгсиз интилиш деб ҳисоблайдилар.

Айрим психолог олимлар эса ўсмирликни биогенетик ўсишнинг биологик омилларига, яъни жинсий етилишга алоҳида аҳамият берадилар.

Уларнинг фикрича, ўсмирнинг психик жиҳатдан инқирозга етакловчи, хаяжонга солувчи субъектив ички кечинмалари ўғил ва қиз болаларда ўзига хос ҳолатни юзага келтиради. Ўсмир учун характерли хисобланган норозилик, кўполлик, қайсарлик, шафқатсизлик, тажанглик, гинахонлик каби иллатлар жинсий етилишнинг махсули, янги туйғулар, майллар, кечинмалар ўсмир хатти-ҳаракатларида ҳукмрон бўлиб, унинг хулқ атворини белгилайди деб хисоблайдилар.

Турли ёш даврларда рўй берадиган инқирозлар хусусида келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, ёш тараққиёти жараёнида содир бўладиган ҳар қандай инқироз бола руҳиятида у ёки бу психик ўсиш, янгилашиш ва ўзгаришларнинг сабабчиси ва рўёбга чиқарувчи воситаси сифатида намоён бўлади.

4 мавзу бўйича амалий машғулотининг бориши:

1-босқич. Ўқитувчи талабаларни давомот қилади. Ўтилган мавзуларга тухталади, уйга вазифалар сўралади ва қўшимча топшириқлар берилади. Ўқитувчи дарсни бошланишида талабаларнинг ҳоҳиши орқали гуруҳларга ажратилади. (15 дақиқа)

2-босқич: «Мактабгача ёшидаги болаларнинг психик ривожланишининг ўзига хослиги» мавзуларининг асосий тушунчаларини ва калит сўзларини эслаб флипчартга ёзадилар. Психологияда илмий термин сўзларни гуруҳларда муҳокама қилади ҳамда уларнинг мазмун моҳиятини тушунтириб беради. (15 дақиқа)

3-босқич: кичик гуруҳлар билан ишлашда «Мактабгача ёшидаги болаларнинг психик ривожланишининг ўзига хослиги» мавзусини ёритиб бериш. Бунда ўқитувчи мавзу режасини беради, талабалар дафтарларига ёзиб боради.

(ноанъанавий усуллардан фойдаланиш мумкин) мавзу бўйича слайдлар тақдимоти бўлади. (20 дақиқа)

Гуруҳлар учун топшириқлар:

1-гуруҳ учун топшириқ:

*Болалар психологиясининг ёшга боғлиқ ривожланиши ҳақида илмий тушунчалар беринг.

2-гуруҳ учун топшириқ:

*Гўдаклик даврида психик ривожланишини тушунтириб беринг!

3-гуруҳ учун топшириқ:

*Мактабгача ёшдаги болаларнинг психик тараққиётини баён этинг.

4-гуруҳ учун топшириқ:

*Боғча ёшидаги болалар билиш жараёнларининг ривожланиши қандай?

5-гуруҳ учун топшириқ:

*Боланинг мактабга психологик тайёргарлиги ҳақида маълумотлар беринг

Дарсни яқунлаш, баҳоларни эълон қилиш ва уйга вазифани эълон қилиш (5 дақиқа)

5 мавзу: ЧАҚАЛОҚЛИК ВА ГЎДАКЛИК ДАВРЛАРИ

Режа:

1. Чақалоқлик даврининг ўзига хос психологик хусусиятлари
2. Гўдаклик даврининг хусусиятларининг илмий ўрганилиши
3. Илк болалик даври

Таянч сўзлар: Чақалоқлик даври, гўдаклик даври, бола психологияси, психик жараён, она ва бола психологияси

Боланинг она қорнидаги ўсиш даври онанинг организмга узвий боғлиқ холда кечади. Чақалоқнинг туғилиши сифат ўзгариши ижтимоий ривожланишнинг янги кўриниши бошланадиган нуқта эканлиги билан муҳим аҳамиятга эга. Шу туфайли туғилиш табиатнинг чақалоқ организмни кучли ларзага келтирувчи мўжизасидир. Бунда она қорнидаги барқарор муҳитда яшаган жонзот фавкулотда янги шароитга, сон-саноксиз хосса ва хусусиятларга эга бўлган кўзғовчилар доирасига тушади.

Чақалоқлик даврида ана шундай янги муҳитга мослашиш жараёни амалга ошади.

Гўдакнинг ҳаётини фаолияти ва тарихи уни қуршаган, парваришлайдиган катта ёшдагиларга бевосита боғлиқ бўлиб, унинг барча эҳтиёжи ва талаблари фақат катталар томонидан қондирилади. Катталар гўдак учун яратган объектив ва субъектив шарт-шароитлар унинг ўсишини белгиловчи муҳим туртки вазифасини ўтайди. Атроф-муҳитнинг хусусият ва хоссаларини катталар гўдакнинг психик дунёсига сингдирадilar. Шиқилдоқларнинг шакли, ранги, хар-хил ўйинчоқлар ва хокозоларни боланинг диққатига хавола қилиш, унда жисмлар тўғрисида тасаввур образларни яратади, гўдакнинг хиссий билиш органлари эса уларни акс эттиради. Ўзаро мулоқот жараёнида жисмларни ушлашга ўргатиш машқлари натижасида гўдак «Таниш» жисмларга талпинадиган уларга қўл узатадиган бўла бошлайди, унда ранг ва шаклни фарқлаш имконияти туғила бошлайди.

Тасаввур ўтказишнинг мураккаб босқичида бола катталар ёрдамида ўтириш, тик туриш, овқатланиш, қуроллардан тўғри фойдаланиш, узлуксиз ва мазмунли ҳаракатларни амалга оширишни ўрганади. Шунинг учун акс эттириш қайси босқичда бўлишидан қатъий назар, бевосита йўл билан амалга ошади. Умуман гўдаклик даврининг дастлабки босқичида оламдаги барча ашёлар, жисмлар тўғрисидаги тасаввурларга эга бўлади. Мазкур даврнинг аксарият босқичларида гўдакда билим ва тажрибаларни, кўникма ва малакаларни мустақил эгаллаш имкони бўлмайди.

Гўдаклик даврининг хусусиятларини ўрганган Л.С.Выготский «Гўдаклик даври» асарида боланинг воқеяликка муносабати дастлаб ижтимоий муносабатдек тўйилиши, ана шу жиҳатдан жонзот дейиш мумкинлигини уқтиради. Гўдак табиий, биологик жиҳатдан онадан ажраган бўлса ҳам, аслида у билан ижтимоий боғлиқлигича қолади.

Гўдакнинг бир ёшгача давридаги психологик хусусиятларини ўрганиш бўйича қатор тадқиқотлар мавжуд. Шулар орасида Н.Л. Фигурин, М.П. Денисова, М.Ю.Кистяковская, А.Валлон, Д.Б.Эльконин, Е.А.Аркин, С.Фаянс, Ш.Бюлер, Ф.И. Фрадкиналарнинг асарлари алоҳида аҳамиятга моликдир.

С. Фаянс тажрибасида гўдакка чиройли ва жозибадор уйинчоқлар 9 см масофадан кўрсатилганда у бутун вужуди билан уларга интилан кейинчалик оралик 60 см бўлганда боланинг интилиши, қўл чўзиши сустлашган, ва ниҳоят улар 100 см дан кўрсатилганда болада интилиш, чўзилиши, ихтиёрсиз ҳаракати мутлақо сўнган. У ўйинчоқ билан бир қаторда турган катта кишига ҳам ана шундай бефарқ қараган. Масофа қанчалик қисқарса, боланинг унга интилиши, қизиқиши шунчалик кучайиб боришини кузатиш мумкин.

Юқоридаги тажриба материллари асосида шундай хулоса чиқариш мумкин: гўдак қатнашаётган фаолиятни жонлантирадилар. Гўдакни қуршаб тўрган жисмлар борган сари унинг нигоҳини ўзига тортиб, мафтун қилиб, кўзгатувчи вазифасини бажариб, боланинг қидириш, мўлжалга олиш, чамалаш фаолиятини кучайтиришга хизмат қилади.

Тадқиқотчи А.В.Ярмоленко ярим ёшлик гўдакларда жозибали

нарсаларнинг ўзаро қиёсий таснифини тадқиқ қилган. Муаллиф олган маълумотларга қараганда гўдак беҳисоб жисмлар орасида инсонни (катта ёшли одамларни) тобора аниқроқ, равшанроқ ажрата бошлаган. Шу билан бирга ҳаракатсиз кўрув қўзғатувчисига диққатни тўплаш 26 секунддан 37 секундгача, ҳаракат қилмаётган одамга боланинг тикилиши, 34 секунддан 38 секундгача, ҳаракатдаги кўрув қўзғатувчисига қараши 41 секунддан 78 секундгача, ҳаракатдаги инсонга эътибор бериши 49 секунддан 88 секундгача ортган.

Тажрибада гўдакнинг ҳаракатланаётган одамга диққатини тўплаб туриши 4 маротаба ортгани аниқланган.

Гўдак жонсиз нарсаларга қараганда одамга диққатини барқарор қаратиши унинг катталарга муносабати ўзгарганидан эмас балки улар билан алоқага киришганда сустрептор ўрнини фаолроғи эгаллаганидандир. Гўдакда фазовий тассавурнинг бойишида жумлаларнинг идрок қилишидаги фарқлашнинг такомиллашуви муҳим восита ҳисобланади. Ҳаёт тажрибаси ортиб бориши машқлар натижасида жисмларнинг аломатлари ва белгиларни ўқуви пайдо бўлади.

Олиманинг фикрича 3- ойдан 6 ойликкача болада катта ёшдаги одамлар билан танлаб муносабатда бўлиши вужудга келади. Уч ойлик гўдак бегоналар орасидаги туққан онасини ажрата олса, ярим ёшдан бошлаб эса бегоналар ичидаги қариндошларини ҳам фарқлай бошлайди. М.Ю.Кистаяковская маълумотига кўра, 5-6 ойликда у муомала қилаётган нотаниш шахсга бир оз тикилади, кейин ё кулимсирайди ёки ундан юзини ўгиради, хатто, қўрқиб йиғлаб юборади. Болада ўзини парвариш қилаётган яқин кишиларига боғланиб қолиши содир бўлади. Ана шу сабабли онасини ёки энагасини кўрса қийқириб қаршилайди, унга талпинади, қўл-оёғини ихтиёрсиз типирчилатади. У ярим ёшга тўлганда атрофдаги яқин кишилари, қариндош-уруғларига, хатто кўни -қўшниларга ҳам боғланиб (ўрганиб) кўникиб қолади. Тахминан 8-9 ойлигидан катталар билан дастлабки ўйин фаолиятини бошлайди.

Ўйин фаолиятидаги табассум, жонланиш, шодлик, туйғулари аввал фақат катталар иштирокида намаён бўлади, вақт ўтиши билан уйиннинг ўзи болага қувонч бағишлайди. Гўдак бир ёшга яқинлашган сари катталарнинг хатти-харакатларини изчил кузатишдан ташқари унда аста-секин уларнинг кўмак бериш иштиёқи туғилади. Натижада бола индивидуал фаолият туридан ҳамкорликдаги фаолиятга ҳам ўта бошлайди. Маълум, ҳамкорликдаги фаолият мулоқот кўламини кенгайтиришга ёрдам беради.

Шундай қилиб, гўдаклик даврида катталар билан фаол алоқага киришиш эҳтиёжи туғилади ва бу алоқа нутқ давригача мулоқотнинг ўзига хос янги шакли сифатида боланинг ўсишида муҳим роль ўйнайди. Бир ёшгача даврда пайдо бўлган эҳтиёжнинг тобора чуқурлашуви билан нутқ давригача маълумот чекланганлигининг номуносиблиги бир ёшдаги инқирозни келтириб чиқаради. Вужудга келган қарама-қаршилик ўз ечимини нутқ орқали мулоқот даврида топади. Ва бола ўтишнинг биринчи босқичида ўтаётганини ифодалайди. Гўдакнинг нутқ фаолияти такомиллашган сайин мулоқотнинг мазмуни бойиб, кўлами кенгайиб боради. Натижада ҳақиқий маънодаги шахслараро муносабат вужудга келади, гўдакнинг шахсга айланиши ва ижтимоийлашувига кенг имкониятлар яратади. Мазкур даврда гўдакнинг ўсишини таъминловчи объектив ва субъектив шароитлар яратилиши боланинг фаоллиги ортиши учун психологик негиз бўлади.

Харакатнинг психологик хусусиятлари ва механизмларини қатор тажрибалар асосида ўрганган олимлардан Д.Б.Элькониннинг ишонч билан таъкидлашича 2-3 ҳафталик гўдакда кўз конвергенцияси вужудга келса ҳам, ўз нигоҳини турли жисмларга қаратиб туриш жараёни жуда қийин кечади, ҳаётининг кейинги 3-5 ҳафталаарида эса унинг нигоҳи оз фурсат бўлсада, муайян объектга тўплана бошлайди. 4-5 ҳафталик гўдакда 1-1,5 метр наридаги жисмларни кузатиш кўникмаси ҳосил бўлади. Икки ойлик бола 2-4 метр узоқликдаги нарсани кузатишни ўрганади, у 3 ойлигида 4-7 метр оралиғидаги жисмларни ҳам пайқай олади, ниҳоят 6-10 ҳафталик гўдак хатто айланаётган предметларнинг ҳаракатини идрок қилиш имкониятига эга

бўлади. Кейинчалик хиссий органларнинг кўз билан турли функционал алоқалар ўрнатиши қарор топади. Гўдак 4 ойлигида унинг жисмга тикилиши ва уни томоша қилиши нисбатан барқарор бўлади.

Юқоридаги фикрларга қарамай мазкур ёшдаги болаларда қўл харакати беихтиёр хусусиятга эга бўлиб, жисмларни мақсадга мувофик харакатлантиришдан анча узокдир. Гўдак 4 ойлигидан бошлаб нарсага қўлини йўналтиради, аста-секин унда пайпаслаш укуви намаён бўла бошлайди. 5-6 ойлигида предметни ва уни ўзига тортиб олиш кўникмалари шаклланади. Харакат ва тери туюш органлари сифатидаги қўл вазифасини ўтовчи кўриш қобиляти бир маромда ривожланишдан бир мунча кечикади. Бола 6 ойлигида унда туриш, ўтириш, эмаклаш, юриш, гапириш кўникмалари шаклланади.

Юқоридаги холларнинг моддий асосини ўрганган Н.М.Шечелованов 2 ойлик болада бош мия ярим шарлари пўстлоғи ўз функциясини бошлашини, бу хол барча идрок қилиш органларида, жумладан, эшитув, кўрув, аппаратларида рефлекслар пайдо бўлганидан далолат беришини уқтиради. Олимнинг фикрича эшитиш, кўришнинг юксак анализаторлари хаттоки, уларнинг кортикал бўлимлари ривожланганидан кейин болада харакат ва харакатни идрок қилиш ходисаси ривожланади.

Гўдак бир неча марта натижасиз ҳаракат оқибатида кафт ва бармоқларини яқинлаштиради, шундай қулай холат яратадики қўлининг учи жисмга тегиши биланоқ уни ушлаб олади. Қўл ушлаш харакатининг вужудга келиши ҳам гўдаклик даврининг муҳим ривожланиш палласи хисобланади. Чунки, қўл билан ушлаш харакати биринчидан, кўриш, харакатини мувофиқлаштира, иккинчидан, мазкур психологик холат биринчи йўналтирилган харакатни ифодалайди, учинчидан, жисмларни ушлашга интилишининг ўзи предмет билан турли харакатларни бажариш (манипуляция) нинг энг қулай шартидир.

Р.Я.Абрамович-Лехтман гўдакнинг бир ёшгача даврида предметлар билан харакат қилишни ўрганиб, уларнинг 6 та ривожланиш босқичидан иборат эканлигини айтади. Бўлар: а) фаол сергаклик (тетиклик) 2

хафталикдан 4-5 хафталиккача; б) сенсор фаоллик 1,5 ойликдан- 2,5-3 ойликкача; в) ҳаракат олди 2,5-3 ойликдан 4-4,5 ойликкача; г) содда «сермахсул» ҳаракат 4 ойликдан 7 ойликкача; д) ўзаро боғланган (уйғун) ҳаракат-7-10 ойликкача; е) функционал ҳаракат 10-11 ойликдан 12-13 ойликгача давом этади.

Предметнинг хусусиятига қараб бола ҳаракатидаги ўзгаришларни М.Ю. Кистяковская, Д.Б. Эльконин, Е.А. Аркин, В.С.Мухина, Н.А. Менчинская ва бошқалар, репцептор фаолияти механизмларини И.П. Павлов ва унинг шогирдлари Ф.Р.Дунаевский ва бошқалар ўрганишган. Уларнинг талқинига эмаклаш-гўдакнинг фазода мустақил ҳолда ўрин алмаштириши, ҳаракат қилишининг дастлабки кўринишидир. Мустақил юриш-гўдакнинг инсонларга хос йўсинда фазода силжиши, жойидан қўзғалишни амалга ошириш учун муайян даражада тайёргарликни тақазо қилувчи ҳаракатларнинг янги кўринишидир.

Шундай қилиб гўдакнинг жисмлар билан бевосита амалий алоқага киришувчи ва улар ёрдамида ҳаракатланиши нарсаларнинг янги хосса ва хусусиятларини билиб бориши, улар билан муносабатини янада кенгайтириш учун имкон яратади.

Ҳаётнинг иккинчи ярмида боланинг предметлар билан хар-хил ҳаракатларни амалга оширишдаги илдамлиги, ортирлаштириш фаолиятининг мураккаблашуви, фазода ўрин алмаштиришнинг янги шакллари вужудга келиши уни катта ёшдаги одамларга бевосита боғлаб қўяди.

Гўдак ўсишининг мураккаблиги унинг хилма-хил фаолияти билан ўзаро боғлангандир. Шунинг учун катта ёшдаги одамлар бу даврда гўдакнинг эҳтиёжларини тўла қондиришга ҳаракат қилишлари керак. Шундагина уларнинг бола психикасига мунтазам ва мақсадга мувофиқ таъсир этиши бола бош мия катта ярим шарлари пўстининг фаолиятини такомиллаштиради.

Гўдак ҳаётининг дастлабки ойларида бошлабоқ ўйин фаолияти унинг

ҳаётида муҳим ўрин эгаллайди, кўриб ва эшитиб идрок қилиш укувини ўстиради. Жисмларнинг ранги, шакли катта-кичиклигини ажрата олиш қобилиятини ривожлантиради. Ўйин фаолияти гўдакнинг борлиқни билишда ва уни акс эттиришда муҳим рол ўйнайди.

Катта ёшли кишилар товушига тақлид қилиш, гўдакнинг қуршаб тўрган одамлар нутқини идрок қилиш том маънодаги нутқ фаолиятини таркиб топтиради. Мулоқотнинг сўнгги турлари гўдак ҳаётининг 2- ярим ойлигида кўзга ташланади. Унинг ўзини парваришлаётган, одамларга илиқ табассум, қувонч ва шодлик туйғуси билан боқиши фақат хуш кечинмаларидан эмас балки ички механизмларини ифодаловчи, муайян даражада ташкил топган ижобий таъсирланишни акс эттирувчи мулоқотдан ҳам иборатдир. Катта ёшли одамлардан таъсирланиш хис-туйғуси гўдакнинг ҳаёт фаолиятида бир неча йўналишда қарор топиб беради. Улардан биттаси қувонч ёки табассум туйғусида: бутун вужуди билан талпиниши тикилиб туриши, ҳаракатларни кўзғатувчи келган томонга буриши, ўзига хос товушлар чиқариши ёки ғуғулашида яққол кўринади. Таъсирланиш хис-туйғуси «жонланиш мажмуаси» билангина эмас, унинг алоҳида таркибий қисмларини (товуш, чехра ва ҳаказолар) таъсирида ҳам вужудга келади. Таъсирланиш туйғуси кейинчалик танловчанлик хусусиятини касб этиб, фақат айрим (яқин тушган) кишиларга нисбатангина ҳосил бўлади.

Таъкидланганидек таъсирланиш туйғуси аввал умумий хусусиятга эга бўлади. Кейинчалик 4-5 ойлик пайтларида кишиларни таниш ва бегонага ажратиш билан яқунланади. Яъни танишлар гўдакда чуқур ижобий кечинмалар ҳосил қилса, бегоналар қувонч ва табассум хисларини бутунлай тўхтатишга ҳам олиб келади. Таниш киши психик жараён сифатида боланинг психикасига алоҳида аҳамият касб этади. Шу боисдан катта ёшдаги одамлар гўдак учун дастлабки таниш жараёнининг объектига айланадилар ва мулоқот давомида ижобий таъсирланиш туйғусини пайдо қилувчи кўзғатувчи вазифасини ўтайдилар.

Бола ҳаётининг 2 ярим йиллигида катталар нутқини идрок қилиш ва уни

тушуниш жадал суръат билан ўсаверади. Чунки, она ёки тарбиячи парвариш қилиш ва тарбиялаш жараёнида ҳар бир ҳаракатни тушунчалар, сўз бирикмалари, атамалар билан бирга амалга оширади, ҳаракат билан предметнинг узвий боғлиқлигини ёритишга киришади. Маълумки, ҳар қайси предмет ва воқеа ўз номи билан ифодаланади, натижада бола учун онанинг ёки табиячининг нутқини тушуниш ва илғаб олиш бирмунча енгиллашади. Уларнинг барчаси бола билан катта ёшдаги одамлар ўртасида узлуксиз ҳамкорлик вужудга келишини тақазо қилади. Боланинг ҳамкорликдаги (ота-она, энага, мураббия ёки туғушганлари иштирокидаги) ўйин фаолияти ҳам, хис-туйғуга берилиши ҳам нутқ ва нутқ фаолияти билан ҳамбарчас боғлиқ бўлади.

Д.Б.Эльконин хулосасига кўра, нутқни тушуниш вужудга келишининг асосий шартлари қуйидагилардан иборат: а) умумий ҳолатдан предметни ажрата олиш; б) предметга диққат-эътиборни тўплаш; в) ғавқулотда ҳолатига қараб, англанадиган хис-туйғунинг мавжудлиги ва бошқалар.

Ўзгалар нутқини тушуниш кўрув идрокининг замирида вужудга келади. Боладаги ўзгаришлар нутқини тушунишга ўргатишда катта одам бирор ўйинчоқдан таъсирланишни ҳосил қиладиган кўзғатувчини уйғотади. Бунда жисм ва расмларга боланинг диққатини жалб этади, ёки унинг қўлидаги ёхуд стол устидаги объектларни кўрсатиб «Сурнай қани?», «Катта айиқча қани?» каби саволар билан мурожаат қилади.

Катталарнинг болага бўлган муносабати

Катталарнинг бола билан машғулотларни бир неча марта такрорлаши натижасида таллаффуз қилинаётган сўз билан предмет узвий боғланади ва бу боғланиш бир неча босқичларда намаён бўлади. Даставвал катталарнинг саволи болада ҳеч қандай таъсирланиш туйғуси кўзга кўринмайди, хатто гўдак ўша предметга қиё ҳам боқмайди. Иккинчи босқичда болада саволга нисбатан сушт ҳаракатланиш ҳосил бўлади ва у предмет турган томонга

диққатини йўналтиради. Нутқни идрок қилишнинг учинчи босқичида гўдак учун жисмнинг моҳияти ва мазмуни муҳим аҳамият касб этмайди, балки берилаётган саволнинг интонацияси, ритми, темпи, мантикий урғуси бош мезон, асосий туртки вазифасини бажаради. Ўзгалар нутқини тушунишнинг охирги босқичида гўдак предметни англатувчи сўз билан предметни ўзаро боғлаш имкониятига эга бўлади, натижада бошқа жойлардан ҳам шу предметни топиш учун ижодий изланишга ҳаракат қилади. Нутқни идрок қилиш ва тушунишнинг охирги босқичи гўдакнинг 9-10 ойлигидан бошланади ва уни ўзгалар нутқини тушунишнинг илк шакли ва кўриниши деб айтилади.

Тадқиқотчи Ф.И. Фрадкина катталарнинг гўдакка қаратилган нутқида қуйидаги таъсирланиш ҳолатларини кўриш мумкинлигини аниқланган. Бирдан бажаришга интилиш (7-8ойликда), 3) Катталарнинг нутқ орқали кўрсатмаси бўйича оддий топшириқларни бажариш (9-1% ойликда), 4) Нутқ орқали кўрсатма бўйича зарур предметни танлаб олиш (10-11 ойликда), 5) «Мумкин эмас» деган такидловчи сўз таъсирида ҳаракатни тўхтатиш (12 ойликда ва ҳақозо).

Д.Б.Эльконин фикрича, бир ёшгача бола психикаси ўсишининг ўзига хос хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

1. Катталар нутқини тушуниш ҳамда дастлабки сўзларни мустақил талаффуз қилиш:
2. Предметлар билан хилма-хил ҳаракатларни уйғунлаштириб, иш-ҳаракатини бажариш:
3. Юришга ўринишнинг рўй бериши:
4. Хатти-ҳаракатни сўз билан бошқара олиш:
5. Сўз билан гўдакнинг идрок қилиш фаолиятини бошқара олиш ва ҳақозо.

Шундай қилиб, бир ёшгача гўдак эгаллаган энг қимматли хусусият пайдо бўлади ва у боладаги ижтимоий эҳтиёжнинг вужудга келишида ва унинг шу эҳтиёж орқали катта ёшдаги одамлар билан бевосита мулоқотга киришида ўз ифодасини топади. Шунинг учун жисмлар билан мақсадга

мувофиқ хатти-харакатларни биргаликда амалга оширишда, билиш жараёнлари ва шакллари замирида мулоқотга эҳтиёж туғилади. Гўдакнинг ўсиши катталар билан мулоқотга киришиш натижасида рўй беради.

Демак, 3 ойлик гўдак гапираётган одамни ўз кўзлари билан топиш имкониятига эга бўлади, чунки, унда шу пайтгача товуш манбаини излаш уқуви шаклланади. Шунга кўра бола товуш келган томонга қараб сўзловчига муносабатини хис-туйғуга ўраб ифодалай олади. Гўдакнинг борган сари диққат билан атроф-муҳит манзараларини ва хар-хил овозларни эшитиш ҳамда кўриш имконияти унинг умумий ўсишида алоҳида аҳамият касб этади. Тажрибалар тахлилидан кўринишича, кўриш, эшитиш анализаторлари гўдакнинг воқеийлик ва борлиқ билан, катталр билан ўзаро мулоқотга кириши натижасида такомиллашади. Гўдакнинг ўз кўзлари орқали инсон ва жисмлар тўғрисида муайян маълумот олиши турмуш тажрибаси ортиб бориши билан вужудга келади. Эшитиш анализаторлари ёрдамида товушларни идрок қилиш овозларни фарқлашдан иборат, шартли рефлексларнинг табиатига кўпроқ боғлиқдир. Шу сабабли, гўдак инсон билан мусиқанинг товушини ажрата билади, уларнинг кучсиз ва кучлилигини, ёқимли ва шовқинлигини сезади. Унинг эшитиб тушуниши ва нутқини идрок қилишни кўпгина шартли боғланишларнинг сифати билан ўлчанади.

Инсон зотининг бир ёшгача даврини нутқгача давр деб аташ одат бўлиб қолган. Бу давр мобайнида гўдак бош мия ярим шарлари иккинчи сигналлари системаси фаолияти билан боғлиқ анчагина ишларни амалга оширади. Нутқни тушуниб идрок қилиш эса кун сайин ўсиб, такомиллашиб боради.

Гўдак икки ойлик бўлгунига қадар ғудурлашни ўрганади. Ғудурланиш ижобий хис-туйғу, барқарор кайфиятнинг махсули сифатида бошланади. У аста-секин артикуляр аппаратнинг такомиллашуви натижасида товушларни ўзаро фарқлай бошлайди. Юқорида айтилганларнинг барчаси, бола амалга ошираётган нутқ фаолиятининг нишонаси туғилаётганини кўрсатади.

Гўдак ҳаётининг анализаторлари ривожланиб, ориентерлаш реакцияси

аниқроқ ифодалана бошлайди. Шартли рефлекслар кўлами тобора кенгайиши натижасида воқеликка ҳиссий муносабат такомиллашади. Гўдак ҳаётининг иккинчи ярмида эса у катталарнинг имо-ишораларини тушуниб идрок қила бошлайди. Фаол аломатларнинг вужудга келиши билан гўдаклик даври тугайди ва илк болалик ёш дари бошланади.

Инсон онтогенезида унинг 1 ёшдан 3 ёшгача ўсиш даври алоҳида аҳамият касб этади. Чунки бу даврда инсон зотига хос энг муҳим сифатлар, характер хислатлари, атроф-муҳитга, ўзгаларга муносабат, хулқ-атвор, тафаккур ва онг каби психик акс эттиришнинг турли кўринишлари шаклланади. Бўларнинг барчаси карама-қаршилиқлар кураши остида таркиб топади.

Боланинг юришга ўриниши, турли нарсалар билан овуниши ва машғул бўлиш имкониятлари кенгайиши, унинг катталарга бевосита тобелиги, уларга боғлиқлиги нисбатан камайишига олиб келади.

ИЛК БОЛАЛИК ДАВРИ

Гўдаклик давридан сўнг ривожланишнинг янги даври илк болалик (1-3 ёш) даври бошланади. Илк болалик даври бола ҳаётидаги энг аҳамиятли, унинг келгуси психологик ривожини белгилаб берувчи давр ҳисобланади. Бу ривожланиш асосини боланинг тўғри юришини, мулоқотга киришини ва предметли фаолиятни эгаллагани ташкил этади. Тикка ва тўғри тик юра олиш имкони болани доимий равишда янги маълумотларни эгаллашга олиб келади. Бу ёшдаги бола ўз хатти-харакатлари жихатдан жуда фаол ва катталар билан мулоқотга киришиш учун интилувчан бўлади. 1-3 ёш бола шаклланишда психик ривожланишнинг ниҳоятда аҳамияти катталигини инобатга олган ҳолда айрим психологлар (м-н Р.Заззо) инсон туғилганидан то етуклик давригача бўлган психик ривожининг тахминан ўрталари 3 ёшга тўғри келади деган мулоҳазани берадилар. Бу ёшдан бошлаб болалар предметларни ўрганиш оламига кадам қўядилар. У энди катталар билан нутқ орқали муомала-муносабатда бўла олади ва элементар ахлоқ қоидаларига амал қила олади. Катталар билан бўладиган мулоқот орқали бола атроф ҳаёт

хақида бошқа йўналишларга қараганда 10 хисса кўпроқ маълумот олади. Нутқ бу ёшда нафақат мулоқот балки тафаккурнинг ривожланиши ва ўз-ўзини шунингдек, билиш жараёнларни бошқариш воситаси бўлиб хизмат қилади.

Илк давридаги болаларнинг етакчи фаолияти предметларни ўрганиш ҳисобланади. Гўдаклик давридаги болаларга нисбатан илк болалик давридаги болалар нарсаларга кўпроқ қизиқиш билан қарайдилар. Агар гўдак бола қўлига ушлаган нарсани оддий ҳаракатлантириб кўрса, 2-3 ёшдаги бола шу предмет қисмларини диққат билан ўрганганидан сўнггина ўз амалий фаолиятида ишлатади. Болани аввало шу предметнинг ишлатиш вазифаси қизиқтиради ва у ўз саволига жавоб олиш учун кўпинча катталарга «Бу нима?» деган саволни беради. 3 ёш арафасида предметларнинг вазифаларини тўла ўзлаштирган болалар ўз ўйинларида нафақат шу предметлардан фойдаланадилар, балки уларни ўз вазифаларига кўра ишлатадилар ҳам. Предметли фаолиятга киришиши боланинг турли лаёқатлари ва қўл ҳаракатларини ривожлантиради. Боланинг нутқи у то 1,5 ёшга етгунгача анча секин ривожланади. Бу давр ичида у 30-40 сўздан то 100 тагача сўзни била олади, лекин уларни жуда кам қўллайди. 1,5 ёшдан бошлаб эса унинг нутқи жадал ривожланади. Энди у нафақат предметларнинг номини айтишларини сўрабгина қолмай бу сўзларни талаффуз этишга ҳам ҳаракат қилади. Нутқнинг ривожланиш даражаси жуда жадаллашади. 2 ёшнинг охирларига бориб бола 300 тагача, 3 ёшнинг охирлагига бориб эса 500 дан то 1500 тагача сўзни ишлата олади. Шунингдек сўзларни ҳам аниқ талаффуз этиб, жумлаларни тўғри туза оладилар.

Шуни алоҳида кўрсатиш жоизки 1,6-3 ёш бу нутқ ривожланиши учун сензетив давр ҳисобланади. Бу давр ақлий ривожланиш асосини идрок ва тафаккур ҳаракатларининг янги кўринишлари ташкил этади. 1 ёшли бола ҳали предметларни кетма-кет, системали равишда кўриб чиқа олмайди. У асосан предметнинг қандайдир бир кўзга ташланиб турадиган белгисига ўз эътиборини қаратади ва предметларни шу белгиларига кўра танийди.

Кейинчалик янги идрок харакатларини эгалланиши боланинг предметли харакатларини бажаришдан кўз билан чамалаб харакат қилишига ўтишда намоён бўлади энди у предметнинг бўлакларини ушлаб кўрмасдан чамалаб идрок эта олади. 2,5-3 ешли бола катталарнинг берган намунаси рангин шакли ва катталигига кўра айнан шундай предметларни чамалаб идрок этган холда тўғри топа олади. Болалар аввал шаклига, сўнгра катталигига ва шундан сўнгина рангига қараб ажрата оладилар. Бу жараенда бола бир хил хусусиятга эга бўлган жуда кўп предметлар борлигини тушуна бошлайди. Лекин бола расм чизишни бошлаганида предметларни рангини эътиборга олмайди ва ўзига ёқадиган ранглардан фойдаланади. Тадқиқотларнинг кўрсатишига 2,5-3 ёшли бола 5-6 та шаклни (доира, квадрат, учбурчак, тўғрибурчак, кўпбурчак) ва 8 хил рангни (қизил, қовоқ сарик, сарик яшил, кўк, сиехранг, оқ, қора) идрок этиши мумкин. Ранг ва шаклларнинг ишлатилиши жихатидан турли хил нарсаларда турлича бўлиши сабабли бу ешдаги болалар уларни идрок этганлари билан номларини аниқ билишлари ва ўз нутқларида ишлата олишлари бирмунча қийинроқ. Катталарнинг бу ёшдаги болалардан шу ранг ва шаклларни эслаб қолишини талаб этишлари нотўғри бўлиб, бунинг учун мос давр бу 4-5 еш хисобланади. Бу ешдаги болалар сўзлардаги барча товушларни идрок эта оладилар.

Бола 3 ёшигача ўзлаштирган сўзлар асосан предмет ва харакатларнинг номларини билдиради. Номлар асосан унинг функциясини аңлатиб бу предмет ёки харакатнинг ташқи кўриниши ўзгарса ҳам унинг номи ўзгармайди. Шунинг учун ҳам бола предметларнинг номларини ишлатилишини функцияларига боғлаган холда тез ўзлаштиради.

Илк болалик даврининг бошларига келиб болада биринчи тафаккур операциялари юзага келади. Буни биз бирон бир предметни олишга харакат қила олганидан сўнг эса уни синчиклаб ўрганишида кўришимиз мумкин. Уларнинг тафаккурлари асосан кўрғазмали харакатли бўлиб, у атроф оламдаги турли боғлиқларни ўрганишга хизмат қилади. Ўзидан узоқроқ турган коптокни бирон бир узунроқ нарса билан итариб юбориш

мумкинлигини кўрган бола энди мустакил равишда диван тагига кириб кетган коптокни калтак ердамида олиш мумкинлигини тафаккур эта олади. Бу даврдаги болалар тафаккурида умумлаштириш катта ўрин тутди. Умумлаштиришда нутқ асос хисобланади. Масалан, соат дейилиши бола кўл соати, осма соат, шунингдек будильникни ҳам тушуниши керак. Лекин улар турлича бўлгани сабаб уларда умумийликни топиш бола учун бирмунча кийинроқ хисобланиб, бу борада фикрлаш ёрдамга келади ва умумлаштиришни ташкил этади. 2-3 ёшли болалар маълум бир предметларнинг ўрнига уларнинг ўрнини босиши мумкин деб хисоблаган бошқа нарсалардан ҳам фойдаланадилар. Масалан, ўйин жараёнида бола чўпни қошиқ ёки термометр ўрнида, ёғочдан кроват ёки машина ўрнига фойдаланиши мумкин. Бир предметни бошқаси ўрнида кўллаш мумкинлигини билиш бола атроф олами билиши, ўрганишидаги аҳамиятли бурилиш хисобланади ва у дастлабки тасаввурларни юзага келтиради. Бу ёшдаги болалар энди аста-секинлик билан катталар айтиб бераётган эртак, воқеа, ҳикояларни, шунингдек расмда чизилган нарсаларни тасаввур эта оладилар. Эртак эшитиш жараёнида бола эртак қахрамонларини кимгадир ўхшатишга ҳаракат қилади, у ўзи мустакил эртак ёки ҳикояларни тўқий олиши ҳам мумкин. Илк болалик даврида хотира билишдаги асосий функция хисобланиб, у билишнинг барча кўринишларини ривожланишида иштирок этади. Бу даврда боланинг хотираси жадал ривожланади. Боланинг ҳаётий тажрибаларни ўзлаштиришида аввало ҳаракатли, эмоционал ва образли хотира иштирок этади. Бу борада ҳаракатли ва эмоционал хотира устунлик қилади. Хотира бу ёшда асосан ихтиёрсиз бўлади. Бу даврдаги болаларга кўп китоб ўқиб бериш натижасида улар узун эртак ва шеър ҳикояларни эслаб қоладилар, лекин бундай эслаб қолиш боланинг умумий ақлий ривожланишидан ҳам, хотирасининг индивидуал хусусиятидан ҳам далолат бермайди. Бу илк болалик давридаги болаларнинг барчасига хос бўлган нерв системасининг умумий эгилувчанлиги натижасидир. Ўзи ва атроф ҳаёт ҳақидаги воқеа ва ходисаларда кетма-кетлик борлиги учун ҳам уларни хали

тўлиқ равишда хотирасида сақлаб қола олмайди.

Бу даврдаги болалар асосан ўз хатти-харакатларини ўйлаб ўтирмайдилар. Бу хатти-харакатлар уларнинг хоши ва хиссиётлари асосида бўлади. Бу ёшдаги болаларнинг хатти-харакатлари жуда ўзгарувчан бўлади. Масалан: боланинг йиглаши ҳам, йиғидан тўхташи ҳам жуда осон. Илк болалик даврда болада ўз яқинларига онаси, отаси, буви-бувалари, тарбиячисига нисбатан мухаббат шаклланади. Илк болалик даврида бу мухаббат бошқа шаклга ўтади. Энди бола ўз яқинларидан мақтов, эркалаш олишга ҳаракат қилади. Ота-оналар томонидан боланинг хатти-харакатлари ва шахсий хусусиятларига берадиган ижобий эмоционал баҳолари уларда ўзига нисбатан ўз лаёқат ва имкониятларига нисбатан ишончли шакллантиради. У ўз ота-онасига ниҳоятда қаттиқ боғланган бўлиб, интизомли ва итоаткор бўлади. Ана шу боғлиқлик сабабли боланинг асосий эҳтиёжлари қондирилади, ҳавотирлиги камаяди. Онаси ёнида бўлган болалар кўпроқ ҳаракат қиладилар ва атроф муҳитни ўрганишга интиладилар. Бу даврда бола ўз исмини жуда яхши ўзлаштиради. Бола доимо ўз исмини химоя қилади, уни бошқа исм билан чақиришларига норозилик билдиради. Катталарнинг бола билан қиладиган муомала муносабати уни ўзини алоҳида шахс сифатида англашининг бошланишига имконият беради. Бу жараён аста-секинлик билан амалга ошади. Катталарнинг бола билан қандай муомала қилишларига қараб ўз «Мен»ини англай бошлаши вақтلىроқ ёки бир мунча кечроқ юзага келиши мумкин. 3 ёшли бола ўзини ўз хоши ва эҳтиёжларини қондириши мумкин бўлган манба деб билади ва бу унинг «Менга беринг», «Кўтаринг», «Мен ҳам бораман» каби талабларида кўринади. Уч ёшли болалар ўзларини ўзгалар билан таққослай бошлайдилар, бунинг натижасида болаларда ўз-ўзини баҳолаш вужудга келади. Шу даврдан бошлаб болаларда мустақил бўлиш эҳтиёжи юзага келади ва бу уларнинг «ўзим қиламан» қабилдаги сўзларида номоён бўлади.

3 ёш инқирози: 3 ёшга келиб бола ўзини катталар билан таққослай бошлайди ва катталар қилиши мумкин бўлган (ҳуқуқи бўлган), шунингдек

улар бажара оладиган ҳаракатларни қилишни хоҳлайди. «Мен катта бўлсам машина хайдайман», «Мен сизга катта торт олиб келаман», «Менинг юзта кўғирчоғим бўлади» каби хоҳишларини ўз тили билан ифодалайди ва у келаси замонда гапирса ҳам барча хоҳишларини бугуноқ амалга оширишга ҳаракат қилади. Бу кўпинча қатъийлик ва қайсарлик билан намоён бўлади. Бу қайсарлик асосан катталарга қаратилган салбий хатти-ҳаракат бўлади. Бола ўзини мустақил ҳаракат қила олишини англаган вақтдан бошлаб унда «Ўзим қиламан» бошланади ва бу яна қайсарлик ва ўжарлик билан кўринади. 3 ёш инқирози бола шахсининг маълум бир даражада ривожланганлиги ва катталар бажарадиган хатти-ҳаракатларни қила олмаётганини билиши натижаси ҳисобланади. Инқироз даврида юзага келадиган хусусиятлар ирода, лаёқатлар ва бошқалар уни шахс бўлиб шаклланишига тайёрлайди.

Ёш	Билиш	Ҳаракат	Мулоқот
3ёш	Нутқ шаклланиши.Образли тафаккурнинг биринчи белгилари.Атроф мухитдан ўзини ажратиш.Қатъийликни англаш	Қўл,предметли ҳаракатларнинг ривожланганлиги.Ўз хатти-ҳаракатларини иродавий бошқариш кўринишлари	Ўз-ўзини ангалшни юзага келиши нормалари.Биринчи ахлоқий қоидаларни эгаллаши
2ёш	Фаол нутқни тушуниши ва ўзида юзага келиши	Қўл ва оёқ функцияларининг аниқ белгиланиши	Характери асосларини шаклланиши
1ёш	Нутқни тушунишни биринчи биринчи белгилари	Мустақил холда тик туриш ва юриш	Нутқни қўллашнинг биринчи белгилари
10 ойлик			Боғлиқлик реакциясини юзага келиши бегона мухит ва бегоналар орасида хавотирлик
8 ойлик	Сенсомотор интеллектнинг юзага келиши	Таяниб юриш	Жест,мимика ва пантомимика,ёрдамида новербал мулоқот
7ойлик		Ёрдам билан туриш	
5 ойлик		Ёрдам билан ўтириш	
3 ойлик	Кўриш қобилиятининг шаклланиши	Ён томонига ўгирилиши	Онанинг жилмайишига жавоб қайтариш
2 хафта	Онанинг товушини бошқа товушлардан		

	фарқлаш		
1 хафта	Харакатларни кузатиш		

Уч ёшгача болалар психик ривожланишидаги асосий янгиланишлари. Мактабгача тарбия даври шахснинг хақиқий таркиб топиши (вояга етиш) даври бўлганлиги учун ҳам шундай муҳим бир даврдир. Ҳаётнинг биринчи йили мобайнида боланинг теварак -атрофдаги муҳитга муносабати жиддий равишда ўзгаради. Бола каталар билан алоқада бўлиши натижасида унинг ўргатишга қараб ўз ихтиёрларини қондирадиган нарса билан мустақил ҳаракат қила бошлайди. Дастлаб у катталар билан биргаликда, сўнгра уларнинг раҳбарлигида ҳаракат қилади, ундан кейин овқат ейиш билан боғлиқ бўлган ҳаракатларни ва ўз-ўзига хизмат кўрсатишга оид ишларни мустақил бажара олади. Ҳаётнинг 2 йилида катталар билан муносабатларда ўзгариш рўй беради. Мактабгача тарбия ёшида бола катта одамни ўз хулқи-атвори учун ўрнак деб ҳисоблайди. Бола 1-ёшдан 3- ёшгача нарсалар, билан ҳаракатлар қилишни эгаллайди ўйин боланинг ҳаракатларини ривожлантириш ва такоимллаштиришга ёрдам қилади. Мактабгача тарбия ёшида бола фаолиятининг хилма-хил турлари ўйин, меҳнат режимини бажариш билан боғлиқ бўлган фаолият ривожлана боради. 2 ёшдан бошлаб болалар ўйнайдиган бўлишади. Мактабгача тарбия ёшидаги болаларнинг (4 ёшдан бошлаб) етакчи фаолиятларга бўлиб ўйналадиган, ижодий ўйиндир. Ўйин жараёнида бола муайян рольларни бажаришни ўз зиммасига олишади ҳамда ўйин шароитида одамлар фаолияти ва муносабатини эсга келтиришади. 3-4 яшар болаларда биргаликда ўйналадиган ўйинлар хали бўлмайди. Дастлаб буюм, ўйинчоқ рольини гўё эсга солгандай бўлади, сўнгра бола ўйинда ихтиёрий суратда ўз зиммасига маълум ролни олади. Мактабгача тарбия ёшида боланинг катталар томонидан уюштирилиб, муайян мақсадга қаратилган ижодий фаолияти унинг тараққиётга қанча таъсир кўрсатади. 2-ёшда бола расм сола бошлайди ва жон дил билан расм солади. Расм солиш жараёнида унинг идрок этиши аниқлашда у буюмнинг ранги ва шаклини яхшироқ ажрата бошлайди,

кузатувчанлиги ривожланади. Бола тасаввурлаётган нарсани ўхшатиш мақсадида расмда акс эттириш зарур бўлган нарсаларнинг белгиларини атайлаб ажратиб кўрсатади.

Бола расм солар экан, расмни сўзлар билан тўлдириб, фаоллик билан ҳаракат қилади, у ўз тасаввурлари асосида кейинчалик катта ёш одамларнинг сўзига биноан расмлар яратмоғи мумкин-унда айрим нарсаларнинг образлари вужудга келади. Расм солиш билан лой ва пластиклардан шакллар ясайди, натижада, бола анализаторларининг ривожлантиришда ҳамда мослашган ва дифференцияллашган ҳаракатнинг таркиб топишидан ташқари унинг нарса шаклини, ҳажмини, бир ўлчовда бўлиши ва муносабатлигини идрок этиш такомиллаша боради. 3-4 яшар бола нарсалар ўртасидаги боғланишни фарқлаб олади ва ўз фаолиятини планлаштиради, бу фаолият аста-секин ижодий фаолиятга айланади.

Мактабгача тарбия ёшида боланинг анализаторли идрок этиш жараёни ҳам янада такомиллаша боради. Бола ҳаётининг 3- ёшида беихтиёр идрок мактабгача тарбия ёшидаги катта болада маълум бир мақсадга қаратилган, танланган идрокка айланади. Кузатувчанлик таркиб топади. Идрок этишда сўзнинг рольи оша боради бола нарсаларнинг белгилаб қўйган сифатлари ва хусусиятларини айтиб кўрсатади. Идрок жараёни боланинг тафакқурини ўстиради. Идрок жараёни ўз фаолияти давомида ва тафаккур жараёнида тобора такомиллашади. Ўйин жараёнида 3-яшар болада дастлабки умумлаштириш юзага келадик, бу нарса боланинг оддий масалаларни ечишда имкон беради. Шу тариқа тафаккурнинг энг содда формаси боланинг нарса буюмларидан фойдаланиш фаолияти билан боғланган воситани амалий тафаккурни пайдо бўлади. Мактабгача тарбия ёшидаги бола тасаввурлари доираси кенгайиши ва билимнинг ошиши унинг ақлий фаолиятини характерини ўзгартиради. Нутқнинг ўсиш фаолиятининг кенгайиши янги тафаккур формалари учун шароит кўрсатади. Мактабгача тарбия ёшидаги 5-6 яшар бола тасаввурлайди кейин эса муҳокама қилади, умумлаштиради. Шу ёшдаги боланинг тафаккури конкрет образли эмоционал ва яққол тафаккур

бўлади. Мухокама бевосита нарса буюм билан боғланган. Бола умумлаштирилган тушунчаларни ўзлаштиради фикр юритиш операциялари фақат идрок этишгина эмас хаёлга ҳам асосланди.

Дастлабки (гарчи мукамал бўлмаса ҳам) ҳукумлар, хулоса чиқариш ва яқун яшаш пайдо бўлади. Мактабгача тарбия ёшининг охирига келиб боланинг катта ёшли қилиш ва уларга тақлид қилиб мустақил равишда хулосалар чиқаришда ва умумлаштирида. Боланинг нутқи катталар билан алоқа қилиш ва ўзаро муносабатларини даражасининг кенгайиши натижасида ривожлана беради. 7-ёшга кирганида оғзаки нутқнинг грамматик кўрилишини имло қоидаларини эгаллашда бу ҳоллардан оғзаки нутқда фойдаланилади. Бола 6 ёшга кирганида товушларини тўғри талаффуз қилишади улар тил хисси таркиб топади уларнинг нутқи тобора ривожлана боради. Бола фаол нутқининг ўсиши болалик даврининг муҳим томонидир. Бола дастлаб (1 ёш у 6 ойгача) катталарнинг нутқини тушуна боради. Ундан кейин эса шу тушуниш асосида боланинг фаол нутқи тобора ўсади. Ҳаётнинг 2- йилида бола катталарнинг нарса номлари билан боғлиқ бўлган ҳамма сўзларни тушунади. Боланинг нутқи тобора туша бориши унинг хулқ атворида сўз ёрдамида раҳбарлик қилишига имкон беради. 3 яшар болада хулқ атворининг асосий қоидалари фақат тахлид йўли билангина эмас балки катталарнинг оғзаки кўсатмалари ёрдами билан ҳам вужудга келади.

Дастлаб бола бир бўғинли гапларда сўнгра эса 2-3 бўғинли гаплардан фойдаланади. Бола ҳаётининг 3-ёшли охирига келиб унинг сўзлашув лексикасида боғча сўз турумларига таркибига кирадиган бу сўз учрайди. Болалар катталарнинг гапини эшитишни яхши кўради, кичик-кичик шеър, хикояларни эса сақлашади, бу унинг нутқини ўстиришда ёрдам қилади. Ўсиб бораётган нутқ барча психик жараёнларга - хотира, таффақкур, хаёл ва шунга ўхшашларга катта таъсир кўрсатади. 3-ёшдаги болалар катталар билан биргаликда суратлар кўриб чиқишни ва суратлар асосида айтиладиган хикояларни эшитишни севади. Мактабгача ёшдаги кичик болага (1-ёшдан 5-ёшгача бўлган болада) хос беихтиёр (ихтиёрсиз) эса қолдириш хусусияти

мактабгача тарбия ёшидаги катта болада тобора ихтиёрий (атайлаб) эсда колдиришга айлана беради. Боланинг тикловчи хаёли ўсади, сўнгра ижлдий хаёл пайдо бўлади. Бу ёшдаги болаларнинг хаёли етарли даражада кучли тараккий этганлиги сабали кўпгина хаёлдаги нарса билан хақиқий нарсани аралштириб юборишади. Болалар идрокнинг фаол равишда ривожланишининг, теварак атрофдаги мухитга қизиқишининг олиб бориши туфайли унинг ихтиёрий диққати жадаллик билан таркиб топади. Катталарнинг таъсири ва унинг таркиблари билан фаолият жараёнида мактабгача тарбия ёшдаги 5-6 яшар катта болалар энди шахсга хос баъзи бир барқарор сифатли хулқ-атворнинг баъзи таркиб топган формаларини кўринади. Бў ёшдаги катта болаларда дастлабки ақлий тассаввур ҳам ўса боради. Мактабгача тарбия дарида боланинг ижтимоий, ақлий ва ахлоқий камол топтириш учун мактабда ўқишга тайёрлайди. Болаларни системали таълим олишга психологик жихатдан тайёрлаш, уларда ўқишга хавас билим олишга интилиш болалар муассасаларида ҳам оилада ҳам мактабгача тарбия ёшидаги катта болаларда ўқувчи бўлиш, ўқий бошлаш ва ўзи учун янги ҳаётга ўқувчи бола ҳаётига кўшилиш истаги намаён бўлади.

5 мавзу бўйича амалий машғулотининг бориши:

1-босқич. Ўқитувчи талабаларни давомот қилади. Ўтилган мавзуларга тухталади, уйга вазифалар сўралади ва кўшимча топшириқлар берилади. Ўқитувчи дарсни бошланишида талабаларнинг ҳоҳиши орқали гуруҳларга ажратилади. (15 дақиқа)

2-босқич: « Чақалоқлик даврининг ўзига хос психологик хусусиятлари» мавзуларининг асосий тушунчаларини ва калит сўзларини эслаб флипчартга ёзадилар. Психологияда илмий термин сўзларни гуруҳларда муҳокама қилади ҳамда уларнинг мазмун моҳиятини тушунтириб беради. (15 дақиқа)

3-босқич: кичик гуруҳлар билан ишлашда «Мактабгача ёшидаги болаларнинг психик ривожланишининг ўзига хослиги» мавзусини ёритиб бериш. Бунда ўқитувчи мавзу режасини беради, талабалар дафтарларига ёзиб боради. (ноанъанавий усуллардан фойдаланиш мумкин) мавзу бўйича слайдлар тақдимоти бўлади. (20 дақиқа)

Гурухлар учун топшириқлар:

1-гурух учун топшириқ: Гўдаклик даврининг хусусиятларининг илмий ўрганилиши ҳақида илмий тушунчалар беринг.

2-гурух учун топшириқ:

Гўдаклик даврида психик ривожланишини тушунтириб беринг!

3-гурух учун топшириқ:

Мактабгача ёшдаги болаларнинг психик тараққиётини баён этинг.

4-гурух учун топшириқ:

Илк болалик даврининг ривожланиши қандай?

5-гурух учун топшириқ:

Боланинг мактабга психологик тайёргарлиги ҳақида маълумотлар беринг

Дарсни яқунлаш, баҳоларни эълон қилиш ва уйга вазифани эълон қилиш (5 дақиқа)

Мавзу бўйича саволлар

1. Чақалоқлик даврининг ўзига хос психологик хусусиятлари қандай?
2. Гўдаклик даврининг хусусиятларининг кайси олимлар илмий ўрганган?
3. Илк болалик даврининг ўзига хсо психологик хусусиятлари қандай?

Мавзу бўйича топшириқлар

1. Чақалоқлик даврининг ўзига хос психологик хусусиятларини зинама-зина усули билан тушунтиринг
2. Илк болалик даврига оид блиц саволлар тузинг
3. Она қорнидаги боланинг психик ўзгаришлари бўйича вазиятларни ёритиб беринг

6 мавзу: Мактабгача ёшдаги болалар психологияси

Режа:

1. Болалар психологиясининг ёшга боғлиқ ривожланиши
2. Мактабгача ёшдаги болаларнинг психик тараққиёти.
3. Боғча ёшидаги болалар билиш жараёнларининг ривожланиши
4. Боланинг мактабга психологик тайёргарлиги.

3-7 ёшгача бўлган давр боғча ёши даври ҳисобланади. Мактабгача ёшдаги болалар психологиясида жуда тез сифат ўзгаришлари бўлишини инобатга олган ҳолда 3 даврга (3-4ёш) кичик мактабгача даври, (4-5ёш)кичик боғча ёши, ўрта мактабгача давр(ўрта боғча ёши) 6-7 ёш ва катта мактабгача давр

катта боғча ёшлиларга ажратиш мумкин. Бола ривожланиш жараёнида одамларнинг илгари ўтган авлодлари томонидан яратилган предмет ва ходисалар олами билан алоҳида махсус муносабатга киришади Бола инсоният кўлга киритган барча ютуқларни фаол равишда ўзлаштириб, эгаллаб боради. Бунда предметлар оламини, ҳамда улар ёрдамида амалга ошириладиган хатти-ҳаракатларни, тилни, одамлар орасидаги муносабатларни эгаллаб олиши, фаолият мотивларининг ривожланиши, қобилиятларнинг ўсиб бориши, катта ёшли кишиларнинг бевосита ёрдамида

амалга оширилиб борилмоғи керак Асосан мана шу даврдан бошлаб боланинг мустақил фаолияти кучая бошлайди.

Боғча ёшдаги болаларнинг кўзга ташланиб турувчи хусусиятларидан бири уларнинг серҳаракатлиги ва тақлидчанлигидир. Бола табиатинининг асосий қонунини шундай ифодалаш мумкин: бола узлуксиз фаолият кўрсатишни талаб қилади, лекин у фаолият натижасидан эмас, балки фаолиятнинг бир хиллиги ва бир томонламалигидан чарчаб қолади. Мана шу сўзлардан боғча ёшидаги бола табиатининг асосий қонуни бўлмиш серҳаракатлилигини ортиқча чеклаб ташламай, балки мақсадга мувофиқ равишда уюштириш кераклиги яққол кўриниб турибди.

Катталар ва тенгдошлари билан бўлган муносабат орқали бола ахлоқ нормалари, кишиларни англаш, шунингдек, ижобий ва салбий муносабатлар билан таниша бошлайди. Боғча ёшидаги бола энди ўз гавдасини жуда яхши бошқара бошлайди. Унинг ҳаракати мувофиқлаштирилган ҳолда бўлади. Бу даврда боланинг нутқи жадал ривожлана бошлайди. У янгиликларни эгаллашга нисбатан ўзи билганларини мустахкамлашга эҳтиёж сезади. Ўзи билган эртагини қайта-қайта эшитиш ва бундан зерикмаслик шу даврдаги болаларга хос хусусиятдир.

Боғча ёшидаги болалар эҳтиёжи ва қизиқишлари жадал равишда ортиб боради. Бу аввало кенг доирага чиқиш эҳтиёжи, муносабатда бўлиш, уйнаш эҳтиёжларининг мавжудлигидир. Бу даврда болаларда ҳамма нарсани билиб олишга бўлган эҳтиёж кучаяди. Боғча ёшидаги бола табиатига хос бўлган кучли эҳтиёжлардан яна бири унинг ҳар нарсани янгилик сифатида кўриб, уни ҳар томонлама билиб олишга интилишидир.

Боғча ёшидаги болалар ҳаётида ва уларнинг психик жиҳатидан ўсишида қизиқишнинг роли ҳам каттадир. Қизиқиш худди эҳтиёж каби боланинг бирор фаолиятга ундовчи омиллардан бири бўлиб хизмат қилади. Шунинг учун ҳам қизиқишни билиш жараёни билан боғлиқ бўлган мураккаб психик ходиса деса бўлади.

Мактабгача ёшдаги болаларнинг етакчи фаолияти бу ўйиндир. Боғча ёшидаги болаларнинг ўйин фаолияти масаласи асрлар давомида жуда кўп олимларнинг диққатини ўзига жалб қилиб келмоқда. Боғча ёшидаги болалар ўзларининг ўйин фаолиятларида илдам қадамлар билан олға қараб бораётган сермазмун ҳаётимизнинг ҳамма томонларини акс эттиришга интиладилар.

Боғча ёшидаги бола атрофидаги нарсалар дунёсини билиш жараёнида шу нарсалар билан бевосита амалий мунособатда бўлишга интилади. Бу ўринда шу нарса ҳарактерлики бола билишга ташналигидан атрофдаги ўзининг ҳадди сиғадиган нарсалари билангина эмас, балки катталарга мансуб бўлган ўзининг кучи ҳам етмайдиган, ҳадди сиғмайдиган нарсалар билан ҳам амалий мунособатда бўлишга интилади.

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, фан-техника мислсиз ривожланган бизнинг ҳозирги замонамиздаги яратилаётган, хайратда қолдирадиган нарсалар болаларга гўё бир мўжизадек кўринади. Натижада улар ҳам ўзларининг турли ўйинлари жараёнида ўхшатма қилиб (яҳни аналогик тарзда) ҳар хил ҳаёлий нарсаларни уйлаб чиқарадилар (учар от, машина одам, гапирадиган дарахт каби). Бундан ташқари, болаларнинг турли ҳаёлий нарсаларни ўйлаб чиқаришлари яна шуни билдирадигани, улар ўзларининг ҳар турли ўйин фаолиятларида фақат атрофларидаги бор нарсаларни эмас, балки айни чоғда эҳтиёжлари талаб қилаётган нарсаларни ҳам акс эттирадилар.

Болаларнинг ўйин фаолиятларида ҳар хил ҳаёлий ва афсонавий образларни яратишларидан шундай хулоса чиқариш мумкин: одамнинг (шу жумладан болаларнинг ҳам) ташқи муҳитдаги нарса ва ходисаларни акс эттириш жараёнлари пассив жараён эмас, балки фаол ҳамда ижодий, яратувчан, ўзгартирувчан жараёндир.

Болалар ўйин фаолиятларининг яна бир ажойиб хусусияти шундан иборатки, ўйин жараёнида боланинг қиладиган хатти-ҳаракатлари ва

бажарадиган роллари кўпинча умумийлик характериға эға бўлади. Бунда бола ўзининг турли-туман ўйинларида фақат ўзига таниш бўлган ёлғиз бир шофёрнинг, врачнинг, милиционернинг, тарбиячининг, учувчининг хатти-харакатларигина эмас, балки умуман шофёрларнинг, врачларнинг, тарбиячиларнинг ҳамда учувчиларнинг хатти-харакатларини акс эттиради. Албатта, турмуш тажрибалари ва фаолиятлари доираси жуда чекланган кичик ёшдаги болалар (баҳзан кичик гуруҳ болалари ҳам) ўзларининг ўйинларида конкрет одамларни ва уларнинг ҳаракатларини акс эттирадидилар. (Масалан, ойсини, адасини, акасини, тарбиячисини ва шу каби). Ўрта, катта боғча ёшидаги болаларнинг ўйинларида эса бундай образлар умумийлик характериға эға бўла бошлайди.

Боғча ёшидаги болаларнинг ўйинлари атрофдаги нарса ва ходисаларни билиш қуроли бўлиши билан бирға юксак ижтимоий аҳамиятға ҳам эға. Бошқачарок қилиб айтганда, ўйин қудратли тарбия қуролидир. Болаларнинг ўйинлари орқали уларда ижтимоий фойдали, яҳни юксак инсоний ҳислатларни тарбиялаш мумкин. Кичик мактабгача ёшдаги болалар одатда ўзлари ёлғиз ўйнайдилар. Предметли ва конструкторлик ўйинлар орқали бу ёшдаги болалар ўзларининг идрок, хотира, тасаввур, тафаккур ҳамда ҳаракат лаёқатларини ривожлантирадидилар. Сюжетли, ролли ўйинларда болалар асосан ўзлари ҳар куни кўраётган ва кузатаётган катталарнинг хатти – ҳаракатларини акс эттирадидилар. 4-5 ёшли болаларнинг ўйини аста–секинлик билан жамоавий ҳарактерни ола бошлайди.

Болаларнинг индивидуал хусусиятларини, хусусан уларнинг жамоавий ўйинлари орқали кузатиш қулайдир. Бу ўйинларда болалар катталарнинг фақат предметларға муносабатини эмас, балки кўпроқ ўзаро муносабатларини акс эттирадидилар. Шунингдек, жамоавий ўйинда болалар бир гуруҳ одамларнинг мураккаб ҳаётий фаолиятларини акс эттирадидилар.

Катта боғча ёшида сюжетли-ролли ўйинлар ривожланади, лекин энди бу ўйинлар ўз мазусининг бойлиги ва хилма-хиллиги билан фарқланади. Бу

Ўйинлар жараёнида болаларда лидерлик юзага кела бошлайди, шунингдек ташкилотчилик кўникма ва малакалари ривожланади.

Мактабгача ёшдаги болалар шуғулланадиган ижодий фаолиятлар орасида тасвирий санҳатнинг ҳам аҳамияти жуда катта. Боланинг тасаввур этиш характерига қараб унинг атроф ҳаётни қандай идрок этиши, хотира, тасаввур ва тафаккур хусусиятларига баҳо бериш мумкин. Катта боғча ёшидаги болалар чизган расмлар уларнинг ички кечинмалари, рухий ҳолатлари, орзу, умид ва эҳтиёжларини ҳам акс эттиради. Боғча ёшдаги болалар расм чизишга ҳам ниҳоятда қизиқадилар. Расм чизиш болалар учун ўйин фаолиятининг ўзига хос бир шакли бўлиб ҳисобланади. Бола аввало кўраётган нарсаларини, кейинчалик эса ўзи биладиган, хотирасидаги ва ўзи ўйлаб топган нарсаларни чизади.

Катта мактабгача ёшдаги болалар учун мусобақа жуда катта аҳамиятга эга бўлиб, айнан шундай ўйинларда мувафаққиятга эришиш шаклланади ва мустаҳкамланади.

Катта Боғча ёшида конструкторлик ўйинлари аста-секинлик билан меҳнат фаолиятига айланиб боради. Ўйинда бола элементар меҳнат кўникма ва малакаларини эгаллай бошлайди, предметларнинг хоссаларини англай бошлайди, амалий тафаккур ривожлана боради.

Боғча ёшидаги болаларнинг ўйин фаолиятлари ҳақида гапирар эканмиз, албатта уларнинг ўйинчоқлари масаласига ҳам тўхтаб ўтиш керак. Болаларга ўйинчоқларни беришда уларнинг ёш хусусиятларини, тараққиёт даражаларини ва айти пайтда уларни кўпроқ нималар қизиқтиришини ҳисобга олиш керак.

Маълумки, 1-3 ёш болалар ҳали ташқи муҳитни жуда оз ўзлаштирганлар. Улар ҳали ҳаттоки нарсаларнинг рангини, ҳажмини ва бошқа жиҳатларини яхши ажрата олмайдилар. Шунинг учун уларга кўғирчок билан бирга ҳар хил рангли қийқим, лахтак матолар ҳам бериш керак. Айтганда, қиз болалар ўз кўғирчоқларини ҳар хил рангли матоларга ўраб, рўмол қилиб ўратиб машқ

қиладилар. Ўғил болаларга эса, ҳар хил рангли, бир-бирининг ичига сиғадиган қутича ўйинчоқларни бериш фойдалидир.

Ўйин фаолияти болаларни инсониятнинг ижтимоий тажрибасини эгаллашнинг фаол шакли бўлган таҳлим фаолиятига тайёрлайди. Одам бирданига ижтимоий тажрибани ўзлаштиришга кириша олмайди. Ижтимоий тажрибаларни фаол эгаллаш учун одам аввало етарли даражада нутқни эгаллаган бўлиши, маълум малакалар, уқувлар ва элементар тушунчаларга эга бўлиши керак бўлади. Буларга бола ўйин фаолияти орқали эришади.

Боғча ёшидаги болаларда сезги, идрок, диққат, хотира, тасаввур, тафаккур, нутқ, ҳаёл, ҳиссиёт ва ироданинг ривожланиши жадал кечади. Бола рангларни хали бир-биридан яхши фарқ қила олмайди. Унга рангларнинг фарқини билишга ёрдам қиладиган ўйинчоқлар бериш лозим. Бу ёшдаги болалар турли нарсаларни идрок қилишда кўзга яхши ташланиб турувчи белгиларига (ранги ва шаклига) асослансалар ҳам, лекин чуқур таҳлил қилмайдилар.

Диққат ҳар қандай фаолиятимизнинг доимий йўлдошидир. Шунинг учун диққатнинг инсон ҳаётидаги аҳамияти ҳам бениҳоя каттадир. Боғча ёшидаги болалар диққати асосан ихтиёрсиз бўлади. Боғча ёшидаги болаларда ихтиёрий диққатнинг ўсиб бориши учун ўйин жуда катта аҳамиятга эга. Ўйин пайтида болалар диққатларини бир жойда тўплаб, ўз ташаббуслари билан маълум мақсадларини илгари сурадилар.

Бу ёшдаги боланинг хотираси янги фаолиятлар ва боланинг олдида қўйилган янги талаблар асосида такомиллаша боради. Боғча ёшидаги болалар ўзларининг фаолиятлари учун қандайдир аҳамиятга эга бўлган, уларда кучли таассуротлар қолдирган ва уларни қизиқтирган нарсаларни беихтиёр эсларида олиб қоладилар. Боғча ёшидаги болалар тафаккури ва унинг ўсиши ўзига хос хусусиятга эга. Тафаккур боланинг Боғча ёшидаги даврида жуда тез ривожлана бошлайди. Бунинг сабаби, биринчидан, боғча ёшидаги болаларда турмуш тажрибасининг нисбатан кўпайиши, иккинчидан, бу

даврдда болалар нутқининг яхши ўсган бўлиши, учинчидан эса, боғча ёшидаги болаларнинг жуда кўп эркин мустақил ҳаракатлар қилиш имкониятига эга бўлишларидир. Боғча ёшидаги болаларда ҳар соҳага доир саволларнинг туғилиши улар тафаккурининг фаоллашаётганлигидан дарак беради. Бола ўз саволига жавоб топа олмаса ёки катталар унинг саволига аҳамият бермасалар, ундаги қизиқувчанлик сусая бошлайди.

Одатда ҳар қандай тафаккур жараёни бирон нарсдан таажжубланиш, ҳайрон қолиш ва натижада турли саволларнинг туғилиши туфайли пайдо бўлади. Жуда кўп ота-оналар ва айрим тарбиячилар ҳам болалар ортиқрок савол бериб юборсалар, «кўп маҳмадона бўлма», «сен бундай гапларни қаердан ўргандинг», деб жеркиб ташлайдилар. Натижада бола ўксиниб, ўз билганича тушунишга ҳаракат қилади. Аммо айрим пассив ва тортинчок болалар ҳеч бир савол бермайдилар. Бундай болаларга турли машғулотлар ва саёҳатларда катталарнинг ўзлари савол беришлари ва шу билан уларни фаоллаштиришлари лозим.

Ҳар қандай тафаккур, одатда бирон нарсани таққослаш, анализ ва синтез қилишдан бошланади. Шунинг учун биз ана шу таққослаш, анализ ва синтез қилишни тафаккур жараёни деб атаймиз. Саёҳатлар болалардаги тафаккур жараёнини фаоллаштириш ва ривожлантиришга ёрдам беради. Болалар табиатга қилинган саёҳатларда турли нарсаларни бир-бири билан таққослайдилар ва анализ ҳамда синтез қилиб кўришга интиладилар.

Боғча ёшидаги болалар нутқи ва унинг ўсиши жадал кечади. Агар 2 яшар боланинг сўз запаси тахминан 250 тадан 400 тагача бўлса, 3 яшар боланинг сўз запаси 1000 тадан 1200 тагача ва 7 яшар боланинг сўз запаси 4000 тага етади. Демак, боғча ёши даврида боланинг нутқи ҳам миқдор, ҳам сифат жиҳатидан анча такомиллашади. Боғча ёшидаги болалар нутқини ўсиши оиланинг маданий савиясига боғлиқ. Катталар болалар нутқини ўстириш билан шуғулланар эканлар, боғча ёшидаги болалар баъзи ҳолларда ўз нутқ сифатларини тўла идрок эта олмасликларини унутмасликлари керак.

Бундан ташқари, болаларда мураккаб нутқ товушларини бир-биридан фарк қилиш қобилияти ҳам хали тўла такомиллашмаган бўлади. Тили чучукликни тузатишнинг энг биринчи шартларидан бири бола билан тула ва тўғри талаффуз этиб, равон тил билан гаплашишдир.

Мактабгача даврда ахлоқий тушунчалар борган сари қатъийлаша боради. Ахлоқий тушунчалар манбаи бўлиб уларнинг таълим –тарбияси билан шуғулланаётган катталар, шунингдек, тенгдошлари ҳам бўлиши мумкин. Ахлоқий тажрибалар асосан мулоқот, кузатиш, тақлид қилиш жараёнида, шу билан бирга катталарнинг айниқса оналарнинг мақтови ва танқидлари орқали ўтади ва мустаҳкамланади. Бола доимо баҳо, айниқса мақтов олишга ҳаракат қилади. Бу баҳо ва мақтовларнинг бола шахсидаги муваффақиятга эришишга ҳаракат хусусиятининг ривожланишида, шунингдек, унинг шахсий ҳаёти, ҳамда касб танлашида аҳамияти жуда катта.

Боғча ёшидаги даврда болаларда мулоқотнинг янги мотивлари юзага келади. У шахсий ва ишбилармонлик мотивларидир. Шахсий мулоқот мотивлари бу –боланинг ташвишга солаётган ички муаммолари билан боғлиқ, ишбилармонлик мотивлари эса у ёки бу ишни бажариш билан боғлиқ бўлган мотивлардир. Бу мотивларга аста –секинлик билан билим, кўникма ва малакаларни эгалаш билан боғлиқ бўлган ўқиш мотивлари қўшилади. Бу мотивлар илк болалик даврдан бошланиб юзага келадиган болаларнинг табиий қизиқувчанлиги ўрнида пайдо бўлади. Ўзини кўрсатиш мотивлари ҳам бу ёшда яққол намоён бўлади

Кичик ва ўрта боғча ёшида бола характерининг шаклланиши давом этади. У асосан болаларнинг катталар характерини кузатишлари асосида таркиб топади. Шу йиллардан бошлаб болада аҳамиятли ҳисобланган – ирода, мустақиллик ва ташаббускорлик каби аҳамиятли шахсий хусусиятлар ривожлана бошлайди. Катта Боғча ёшида бола атрофдаги одамлар билан турли фаолиятларда мулоқот ва муносабатларга киришишга ўргана бошлайди. Бу эса унга келажакда одамлар билан тил топишишда, иш бўйича

ва шахсий муносабатларни нормал равишда ўрната олишида фойда келтиради. Бу ёшдаги болалар шахсининг шаклланишида уларнинг ота – оналари ҳақидаги фикрлари ва уларга берадиган баҳолари ниҳоятда аҳамиятлидир.

Боғча ёшидаги болаларнинг ҳаёли, асосан, уларнинг турли-туман ўйин фаолиятларида ўсади. Бирок, шу нарса диққатга сазоворки, агар боғча ёшидаги болаларда ҳаёл қилиш қобилияти бўлмаганда эди, уларнинг ҳаёли ҳам хилма-хил бўлмас эди. Боғча ёшидаги болаларнинг ҳаёллари турли хил машгулотларда ҳам ўсади. Боғча ёшидаги болалар ҳаёлининг ўсишига фаол таъсир қилувчи омиллардан яна бири эртақлардир. Болалар хайвонлар ҳақидаги турли эртақларни эшитганларида шу эртақлардаги образларга нисбатан маълум муносабат юзага келади

Боғча ёшидаги болаларда ёқимли ва ёқимсиз ҳис-туйғулар ғоят кучли ва жуда тез намоён бўлади. Боғча ёшидаги болаларнинг ҳис-туйғулари улар органик эҳтиёжларининг кондирилиши ва кондирилмаслиги билан боғлиқдир. Бу эҳтиёжларнинг кондирилмаслиги сабабли болада нохушлик (ёқимсиз), норозилик, изтиробланиш туйғуларини кўзғайди. Катта боғча ёшидаги болаларда бурч ҳисси – нима яхши-ю, нима ёмонлигини англашлари билан ахлоқий тасаввурлари ўртасида боғлиқлик бор. Катта одамлар томонидан буюрилган бирон топшириқни бажарганларида мамнунлик, шодлик туйғулари пайдо бўлса, бирон тартиб қондани бузиб қўйганларида хафалик, таъби хиралик ҳисси туғилади.

Боланинг мактабда муваффақиятли ўқиши кўп жиҳатдан уларнинг мактабга тайёргарлик даражаларига боғлиқ. Бола аввало мактабга жисмоний жиҳатдан тайёр бўлиши керак. 6 ёшли болаларнинг анатомик-физиологик ривожланиши ўзига хос тарзда кечади. Бу ёшда бола организми жадал ривожланади. Унинг оғирлиги ойига 150- 200 гм дан буйи эса 0,5 см дан кўпаяди. 6 ёшли болалар турли тезликларда юра оладилар, тез ва енгил югура оладилар. Улар югуриб келиб сакраш, конғкида югуриш, чангида учиш,

сўзиш сингари ҳаракатларни ҳам бемалол бажара оладилар. Мусиқа буйича машгулотларда ҳам бу ёшдаги болалар хилма-хил ритмик ва пластик ҳаракатларни бажарадилар, турли машқларни ҳам аниқ, тез, енгил ва чаккон бажара оладилар.

Боланинг мактабда муваффақиятли ўқиши нафақат унинг аклий ва жисмоний тайёргарлиги, балки шахсий ва ижтимоий-психологик тайёргарлигига ҳам боғлиқ. Мактабга ўқиш учун келаётган бола янги ижтимоий мавқеини - турли мажбуриятлари ва ҳуқуқлари бўлган ва унга турли талаблар қўйиладиган - ўқувчи мавқеини олиш учун тайёр бўлмоғи лозим.

Бу даврда болаларда аввало билиш соҳалари сўнгра эса эмоционал мотивацион йўналиш бўйича ички шахсий ҳаёт бошланади. У ёки бу йўналишдаги ривожлашин образлиликдан то символлиликгача бўлган босқичларни ўтайди. Образлилик деганда болаларнинг турли образларни яратиш, уларни ўзгартириш ва уларни эркин ҳаракатга солиш, символлилик деганда эса белгилар системаси (математик, лингвистик, мантикий ва бошқалар) билан ишлаш малакаси тушунилади. Мактабгача ёш даврда ижодкорлик жараёни бошланади. Ижодкорлик лаёқоти асосан болаларнинг конструкторлик ўйинларида, техник ва бадиий ижодларида намаён бўлади. Бу даврда махсус лаёқатлар куртакларнинг бирламчи ривожланиши кўзга ташлана бошлайди. Билиш жараёнларида ички ва ташқи ҳаракатларнинг синтези юзага келади. Бирон бир нарсани идрок қилиш жараёнида бу синтез перцентив ҳаракатларда, диққатда ички ва ташқи ҳаракатлар ва ҳолатлар режасини бошқариш ва назорат этишда, хотирада эса материални эсда сақлаб қолиш ва эсга тушуришнинг ички ва ташқи тўзилмасини боғлай олишда кўринади. Тафаккурда эса амалий масалалар ишининг усулларини битта умумий жараёнга бирлаштириш сифатида яққол номоён бўлади. Шунинг асосида инсоний интеллект шаклланади ва ривожланади. Мактабгача даврда тасаввур, тафаккур ва нутқ умумлашади. Бу эса бу ёшдаги болаларда тафаккур қилиш омили сифатида ички нутқ юзага келаётганидан далолат

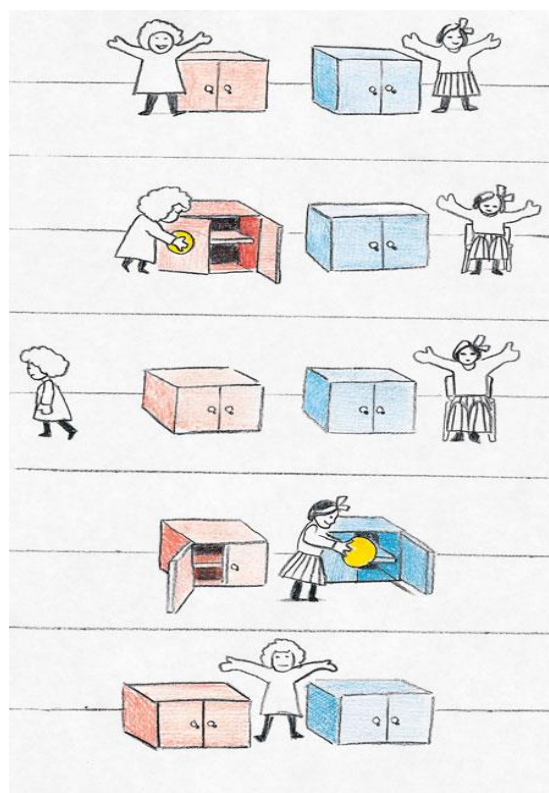
ҳисобланади. Билиш жараёнларнинг синтези боланинг ўз она тилисини тўлиқ эгаллаши асосида ётади. Бу даврда нутқнинг шаклланиш жараёни яқунлана бошлайди. Нутқ асосидаги тарбия жараёнида болада элементар ахлоқий норма ва қоидалар эгаланилади. Бу норма ва қоидалар бола ахлоқини бошқаради.

Бола ва атрофидаги кишилар орасида хилма хил муносабатлар юзага келиб, бу муносабатлар асосида турли хил мотивлар ётади. Бўларнинг ҳаммаси боланинг индивидуаллигини ташкил этиб, унинг бошқа болалардан нафақат интелекти балки ахлоқий мотивацион жиҳатдан фарқланадиган шахсга айлантиради. Мактабгача ёшдаги болалар шахси ривожининг чўққиси бўлиб, уларнинг ўз шахсий сифатлари, лаёқатлари, муваффақият ва муваффақиятсизликларини англаш, ўз-ўзини англаш ҳиссининг юзага келгани ҳисобланади.

Фикрлаш назарияси. Болаларда фикрлаши тез ўзгаради. Масалан: Қизил шапкача ўзининг “Бувисини” ва ҳақиқатдан “Бўри”ни ким эканлигини англаб етганда у ўзининг фикрларини ўзгартиради. Мактабгача бола эгоцентрик ҳолатда бўлади, бу хусусияти эса бошқа ақлий жиҳатдан ўсишини ҳам таъминлаб беради.

Дэвид Премакк ва Гай Вудрафф фикрича “боланинг қобилияти ривожланишига атрофидагиларнинг таъсири бўлишини, яъни ота-онаси ўйинчоқларни сотиб олиб берганда уларнинг муносабати ҳам ривожланади”- деб таъкидлайди.

Дженнифер Дженкинс ва Джанет Астингтон (1996) болаларга вақтинчалик корбкани кўрсатди ва унинг ичида нима борлигини сўради. Улар лейкопластир бор корбкани очди, лекин корбкада

калам бўлиши керак деб ўйлаганди. 4-5 ёшдаги болаларда фикрлаш жуда тез содир бўлади ва улар нима ўйлагани ҳам яширмайди. (David G. Myers Psychology, © 2010 by Worth Publishers 184 page)

Theory of Mind. When Little Red Riding Hood realizes her “grandmother” is really a wolf, she swiftly revises her ideas about the creature’s intentions and races away. Preschoolers, although still egocentric, develop this ability to infer others’ mental states when they begin forming a **theory of mind** (a term first coined by psychologists David Premack and Guy Woodruff, to describe chimpanzees’ seeming ability to read intentions). As children’s ability to take another’s perspective develops, they seek to understand what made a playmate angry, when a sibling will share, and what might make a parent buy a toy. And they begin to tease, empathize, and persuade. Between about 3 1/2 and 4 1/2, children worldwide come to realize that others may hold false beliefs (Callaghan et al., 2005; Sabbagh et al., 2006). Jennifer Jenkins and Janet Astington (1996) showed Toronto children a Band-Aids box and asked them what was inside. Expecting Band-Aids, the children were surprised to discover that the box actually contained pencils. Asked what a child who had never seen the box would think was inside, 3-year-olds typically answered “pencils.” By age 4 to 5, the children’s theory of mind had leapt forward, and they anticipated their friends’ false belief that the box would hold Band-Aids. In a follow-up experiment, children see a doll named Sally leaving her ball in a red cupboard (FIGURE 5.15). Another doll, Anne, then moves the ball to a blue cupboard.

Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, фан-техника мислсиз ривожланаётган бизнинг ҳозирги даврда ҳайратда қолдирадиган нарсалар болаларга гўё, бир мўъжизадек кўринади. Натижада улар ҳам ўзларининг турли ўйинлари жараёнида ўхшатма қилиб (яъни, аналогик тарзда), ҳар хил хаёлий нарсаларни ўйлаб топадилар (учар от, одам машина, гапирадиган дарахт кабцлар). Бундан ташқари, болаларнинг турли хаёлий нарсаларни ўйлаб чиқаришлари яна шуни англатади-ки, улар ўзларининг ҳар турли ўйин фаолиятларида фақат атрофларидаги бор нарсаларни эмас, балки айни чоғда

эхтиёжларини ҳам акс эттирадилар.

Ж.Пиаже фикрича боланинг жисмоний ва психик ўсиши ижтимоий муҳит таъсири остида ривожланиб боради. Бундай фикрни Виготский ҳам билдирган, боланинг ақлий ўсиши фақат унинг ижтимоий муҳити билан боғлиқ бўлади деган. Албатта, бир ҳақиқатни билиш жоиз Ж.Пиаже ёш олим бўлган вақтларда Виготский ёш ўқувчи бўлган (David G. Myers Psychology, © 2010 by Worth Publishers 188 page)

Юқоридаги олимлар фикрларидан хулоса шуки, боладаги фикрлаш қобилияти одатда бирон нарсани таққослаш, анализ ва синтез қилишдан бошланади. Шунинг учун биз ана шу таққослаш, анализ ва синтез қилишни тафаккур жараёни деб атаймиз. Саёхатлар болалардаги тафаккур жараёнини фаоллаштириш ва ривожлантиришга ёрдам беради, Болалар табиатга қилинган саёхатларда турли нарсаларни бир-бири билан таққослайдилар, анализ ҳамда синтез қилиб кўришга интиладилар. Агар 2 яшар боланинг сўз бойлиги тахминан 250 тадан 400 тагача бўлса, 3 яшар боланинг сўз бойлиги 1000 тадан 1200 тагача, 7 яшар боланинг сўз захираси 4000 тага етади. Демак, боғча ёши даврида боланинг нутқи ҳам микдор, ҳам сифат жиҳатидан анча такомиллашади. Боғча ёшидаги болалар нутқининг ўсиши оиланинг маданий савиясига ҳам кўп жиҳатдан боғлиқ.

Катталар болалар нутқини устириш билан шугулланар эканлар, боғча ёшидаги болаларнинг баъзи ҳолларда ўз нутқ, сифатларини тўла идрок эта олмасликларини унутмасликлари керак. Бундан ташқари, болаларда мураккаб нутқ товушларини бир-биридан фарқ қилиш қобилияти ҳам ҳали тўла такомиллашмаган бўлади. Тили чучукликни гузатишнинг энг муҳим шартларидан бири, бола билан тула ва тўғри талаффуз этиб, равон тил билан гаплашишдир.

Боланинг мактабга психологик тайёргарлиги

Боланинг мактабда муваффақиятли ўқиши кўп жиҳатдан уларнинг мактабга тайёргарлик даражаларига боғлиқ. Бола аввало мактабга *жисмоний* жиҳатдан тайёр бўлиши керак. 6 ёшли болаларнинг анатомик-физиологик

ривожланиши ўзига хос тарзда кечади. Бу ёшда бола организми жадал ривожланади. Унинг огирлиги ойига 150 дан 200 гача, бўйи эса 0,5 см гача кўпаяди, 6 ёшли болалар турли тезликларда, тез ва енгил югура оладилар. Улар сакраш, конькида югуриш, чангида учиш, сузиш сингари ҳаракатларни ҳам бемалол бажара оладилар. Муסיқа бўйича машғулотларда бу ёшдаги болалар хилма-хил ритмик ва пластик ҳаракатларни бажарадилар, турли машқларни аниқ, тез, енгил ва чакқон бажара оладилар. Шунингдек, 6-7 ёшли болалар нерв системасини мустаҳкамлаш, уларни сурункали касалликлардан халос этиш, кўриш ва эшитиш қобилиятига алоҳида эътибор бериш, шунингдек, умуртқа поғонасининг тўғри ривожланишига аҳамият бериш, н.о.ятда муҳим. Катталар шу ёшдаги болалар билан иш олиб борар эканлар, бу ёшдаги болалар организми ҳали усиши давом этаётганлигини доимо ҳисобга олишлари лозим. Масалан, болани мажбуран ёзишга ургатиш ҳали бармоқ мускуллари тўлиқ ривожланмаганлик сабабли уларга маълум даражада зарар келтириши ёки уни чиройли ёза олмаслиги, ўзўзидан болани ўзига ниебатан ишончини ёки ўқишга нисбатан қизиқишини камайишига олиб келиш мумкин. Кейингиси боланинг *ақлий тайёргарлигидир*. Купинча ақлий тайёргарлик дейилганда боланинг маълум бир дунёқараши, жонли табиат, инсонлар ва уларнинг меҳнатлари ҳақидаги билимлари тушунилади. Ушбу билимлар мактаб берадиган таълимга асос булиши мумкин, лекин суз бойлиги, маълум хатти-ҳаракатларни бажара олиш лаёқати боланинг мактабга ақлий тайёргарлигининг асосий кўрсаткичи бўла олмайди. Мактаб дастури болалардан таққослай олиш, таҳлил эта олиш, умумлаштира олиш, маълум бир хулоса чиқара олиш, шунингдек етарли даражада ривожланган билиш жараёнларини талаб этади. Масалан, 6-7 ёшли бола табиат ҳақида айрим ҳодисаларнигина эмас, балки организмнинг табиат билан боғлиқлигини ва ўзаро таъсирини ҳам тушуниши ва ўзлаштириши мумкин. 6-7 ёшли болалар ақлий ривожланишнинг натижаси бўлиб, юқори даражада ривожланган кўрғазмали образли тафаккур билан бола атроф оламдаги предметларнинг асосий хусусиятларини ва предметлар орасидаги

боғлиқликни ажрата олишидир. Шунини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозимки, кўргазмали-ҳаракатли ва кўргазмали-образли тафаккур нафақат 6-7 ёшли болалар, балки кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг ақлий ривожланишида ҳам асосий функцияни бажаради. Бу борада болада маълум бир кўникмаларнинг таркиб топганлиги ҳам ниҳоятда муҳимдир.

Боланинг мактабда муваффақиятли ўқшни нафақат унинг ақлий ва жисмоний тайёргарлиги, балки шахсий ва ижтимоий-психологик тайёргарлигига ҳам боғлиқ. Мактабга ўқиш учун келаётган бола янги ижтимоий мавқеини - турли мажбуриятлари ва ҳуқуқлари бўлган ва унга турли талаблар қўйиладиган - ўқувчи мавқеини олиш учун тайёр бўлмоғи лозим. Катта боғча ёшидаги болалар асосан, мактабда ўқиш учун эҳтиёж сезадилар, лекин ёў хоҳиш ва эҳтиёж мотиви турлича бўлиши мумкин. *"Менга чиройли форма, дафтар, қалам ва ручкалар сотиб олиб беришади", "Мактабда ўртоқларим кўп бўлади ва мен улар билан мазза қилиб ўйнайман", "Мактабда ухлатишмайди?", "Мактабнинг ташқи рамзлари, шубҳасиз мактабдаги болаларни жуда қизиқтиради, лекин бу мактабда муваффақиятли ўқиш учун асосий сабаб бўла олмайди", "Мен отамга ўхшаган бўлишим учун ўқишим керак", "Ёзишни жуда яхши кўраман", "Ўқишни ўрганаман", "Мактабда қийин мисолларни ечишни ўрганаман".* Ушбу хоҳиш ва ҳаракат боланинг мактабда муваффақиятли ўқиши учун табиий равишда асос бўла олади. Боланинг энди ўзини катта бўлганини, боғча боласи эмас, балки маълум бир мажбуриятлари бор ўқувчи бўлишини англаши, жиддий фаолият билан шугулланаётганлигини билиши ниҳоятда муҳим. Боланинг мактабга боришини истамаслиги ҳам салбий ҳолат ҳисобланади. Мактабда шахсий ва ижтимоий-психологик тайёргарлик болаларда тенгдошлари, ўқитувчилари билан муносабатга кириша олиш хусусиятини шакллантиришни ҳам ўз ичига олади. Ҳар бир бола болалар жамоасига қушила олиши, улар билан ҳамкорликда ҳаракат қила олиши, баъзи вазиятларда уларга ён босиб, бошқа вазиятларда ён босмасликка эриша олиши зарур. Ушбу хусусиятлар боланинг мактабдаги янги шароитларга тез

мослаша олишини таъминлаб беради. 6-7 ёшли болалар ўқишдаги асосий қийинчилик, кўтшнча бу ёшдаги болалар ўқитувчини узоқ вақт давомида тинглаб олмайдилар. ўқув ҳаракатларига узоқ вақт ўз диққатларини тўплаб олмайдилар. Бунга сабаб, фақат, шу ёшдаги болаларда ихтиёрий диққатнинг ривожланмаганлигида эмас, балки боланинг катгалар билан мулоқотга кириша олиши хусусиятига ҳам боғлиқ. Чунки, шу хусусияти ривожланган болалар эркин мулоқотга кириша оладилар, қизиқтирган нарсалар ҳақида сўрай оладилар. Натижада уларнинг ўқишга бўлган қизиқишлари ортади ва ўқитувчи гапираётган нарсаларни диққат билан узоқ вақт эшита оладилар, Демак, боланинг мактабга тез мослашиши ва муваффақиятли ўқишида шахсий ва ижтимоий-психологик тайёргарлигининг ҳам аҳамияти жуда катта,

Бу даврда болаларда аввало билиш соҳалари, сўнгра эса эмоционал мотивацион йўналиш бўйича ички шахсий ҳаёт бошланади. У ёки бу йўналишдаги ривожланиш образлиликдан рамзликкача бўлган босқичларни ўтайди. Образлилик дейилганда болаларнинг турли образларни яратиши, уларни ўзгартириши ва эркин ҳаракатга келтириши, рамзлилик дейилганда эса белгилар тизими (математик, лингвистик, мантикий ва бошқалар) билан ишлаш малакаси тушуилади. Мактабгача ёш даврда ижодкорлик жараёни бошланади. Ижодкорлик лаёқати, асосан, болаларнинг конструкторлик ўйинларида, техник ва бадий ижодларида намоён бўлади. Бу даврда махсус лаёқатлар куртакларининг бирламчи ривожланиши кўзга ташлана бошлайди. Билиш жараёнларида ички ва ташқи ҳаракатларнинг синтези юзага келади. Бирон бир нарсани идрок қилиш жараёнида бу синтез перцептив ҳаракатларда, диққатда ички ва ташқи ҳаракатлар ва ҳолатлар режасини бошқариш ва назорат этишда, хотирада эса материални эса сақлаб қолиш ва эса туширишнинг ички ва ташқи тузилмасини боғлай олишда кўринади. Тафаккурда эса амалий масалалар ишининг усулларини битта умумий жараёнга бирлаштириш сифатида яққол намоён бўлади. Шунинг асосида инсоний интеллект шаклланади ва ривожланади. Мактабгача даврда

тасаввур, тафаккур ва нутқ умумлашади. Бу эса бу ёшдаги болаларда тафаккур қилиш омили сифатида ички нутқ юзага келаётганлигидан далолат беради. Билиш жараёнларининг синтези боланинг ўз она тилини тўлиқ эгаллаши асосида ётади, Бу даврда нутқнинг шаклланиш жараёни яқунлана бошлайди, Нутқ асосидаги тарбия жараёнида болада содда ахлоқ меъёрлари ва қоидалар эгалланилади. Бу меъёр ва қоидалар бола ахлоқини бошқаради.

Боланинг унинг атрофидаги кишилар билан хилма-хил муносабатлари юзага келиб, бу муносабатлар асосида турли хил мотивлар ётади. Буларнинг ҳаммаси боланинг индивидуаллигини ташкил этиб, унинг бошқа болалардан нафақат интеллекти, балки ахлоқий мотивацион жиҳатдан фарқланадиган шахсга айлантиради.

Мактабгача ёшдаги болалар шахси ривожланишининг асосий узгаришлари, уларнинг ўз шахсий сифатлари, лаёқатлари, муваффақият ва муваффақиятсизликларини англаш, ўзини-ўзи англаши каби хисларнинг юзага келиши ҳисобланади.

6 мавзу бўйича амалий машғулотининг бориши:

1-босқич. Ўқитувчи талабаларни давомот қилади. Ўтилган мавзуларга тухталади, уйга вазифалар сўралади ва қўшимча топшириқлар берилади. Ўқитувчи дарсни бошланишида талабаларнинг ҳоҳиши орқали гуруҳларга ажратилади. (15 дақиқа)

2-босқич: «Мактабгача ёшдаги болалар психологияси» мавзуларининг асосий тушунчаларини ва калит сўзларини эслаб флипчартга ёзадилар.

Психологияда илмий термин сўзларни гуруҳларда муҳокама қилади ҳамда уларнинг мазмун моҳиятини тушунтириб беради. (15 дақиқа)

3-босқич: кичик гуруҳлар билан ишлашда «Мактабгача ёшдаги болалар психологияси» мавзусини ёритиб бериш. Бунда ўқитувчи мавзу режасини беради, талабалар дафтарларига ёзиб боради. (ноанъанавий усуллардан фойдаланиш мумкин) мавзу бўйича слайдлар такдимоти бўлади. (20 дақиқа)

Гуруҳлар учун топшириқлар:

1-гуруҳ учун топшириқ: Болалар психологиясининг ёшга боғлиқ ривожланиши ҳақида илмий тушунчалар беринг.

2-гуруҳ учун топшириқ: Мактабгача ёшдаги болаларнинг психик тараққиётини тушунтириб беринг

3-гурух учун топширик:Боғча ёшидаги болалар билиш жараёнларининг ривожланиши баён этинг.

4-гурух учун топширик: Боланинг мактабга психологик тайёргарлиги

Дарсни яқунлаш, баҳоларни эълон қилиш ва уйга вазифани эълон қилиш (5 дақиқа)

Мавзу бўйича саволлар

1. Боғча ёшидаги болаларнинг психологик хусусиятлари қандай?
2. Боғча даврида бола шахсининг ривожланиши шарт-шароитларини биласизми?
3. Боғча ёшидаги бола фаолиятининг психологик хусусиятлари қандай?
4. Боғча ёшдаги болада хулқ мотивларининг ривожланиши ва ўзига баҳо бериши қандай?
5. Боғча ёшидаги болада билиш жараёнининг ривожланиши нималарга боғлиқ?
6. Боғча ёшдаги боланинг мактабдаги таълимга психологик тайёргалиги қандай бўлиши керак?

Мавзуга оид топшириқлар

1. Боғча ёшидаги болаларнинг психологик хусусиятлари бўйича саволлар тузинг
2. Боғча ёшдаги болада хулқ мотивларини идрок харитасини тузинг
3. Боғча ёшдаги боланинг мактабга тайёргарлигини кластер усулида тушунтиринг

7 -МАВЗУ: КИЧИК МАКТАБ ЁШИ ДАВРИДА ПСИХИК РИВОЖЛАНИШ ХУСУСИЯТЛАРИ

Режа

1. Кичик мактаб ёшидаги болаларнинг психик ривожланиши.
2. Кичик мактаб ёшидаги болаларнинг ақлий ривожланиши.
3. Ўқув фаолиятининг хусусиятлари.
4. Бошланғич синф ўқувчилар шахсининг шаклланиши.

Таянч сўзлар. кичик мактаб ёши, психик ривожланиши, бошланғич синф ўқувчи, етакчи фаолият, билиш жараёнлари

Болаларнинг кичик мактаб ёшидаги даври 7 ёшидан 11 ёшгача бошланғич синфларда ўқиши йилларига тўғри келади. Боғча ёшидаги болалик даври тугади. Мактабга келиш олдин бола куйидагига кўра ўз ҳаётини энг муҳим даврига яъни мактаб даврига томонида қўйиладиган турли туман талабларни бажаришга бошқача қилиб айтганда таълим олишга хали жисмоний ҳам психологик жиҳатидан тайёр бўлади. Бола расм чизиш машғулотларида мелғ ёки пластинкадан нарса ясаш ишларида ва энг оддий кўриш ясаш машғулотларида яққол намаён бўлади. Бола ўз диққатини бошқаришда ўз диққатини мустақил ташкил қилишида бир мунча тажриба хосил қилган бўлади. 7 ёш боланинг сўз хонаси ҳам етарли даражада бой ва мавҳум тушунчалар миқдори анча юксак бўлади. Бола эшитганларини етарли даражада кенг тушунади. Мутаххассисларнинг тадқиқотларидан маълум бўлишича яхши ташкил қилинган таълим 6 ёшдан 7 ёшгача бўлган болалар тафаккурини ривожлантиради. Улар содда машқлар ва масалаларни туза оладиган ҳамда еча оладиган бўладилар. Уларда бурч ҳисси ва жавобгарлик ҳисси эндигина намаён бўла бошлайди. 7 ёшли бола ўз ҳиссиётларини бошқариш тажрибасини эга бўларнингт ҳаммаси мактаб таълимига тайёргарлиги муҳим шартларидан бири юқорида айтганларининг

хаммаси боланинг мактаб психологияси жихатидан тайёр эканлиги объектив тамайилларга макулдир. Бошланғич синфларда педагог ишларни ташкил қилишда кичик мактаб ёшидаги болаларнинг анатомик физиологик хусусиятларини ижтимоий тараққиёт даражасини ҳам ҳисобга олиш лозим.

Д.Н. Левитов тўғри қайд қилиб ўтганидек ҳеч бир мактаб ёшида саломатлик ҳолатига ва ижтимоий тараққиётига кичик мактаб ёшидаги маҳкам боғлиқ бўлмайди. Бола 7 ёшдан 11 ёшгача жисмоний жихатдан нисбатан осойишта ва бир текисда ривожланади. Бўйи ва оғирлиги организмнинг тиниклиги ўпкасининг ҳаётий ҳажми анча текис ва пропорционал ривожланади.

Психолог Л.С.Славинанинг кўрсатишича бошланғич синфда билиш фаоллиги етарли даражада бўлмаган болалар учраши мумкин.

Бундай болалар интилувчан жихатидан нормал ривожланган бўладилар. Бу ривожланиш уларнинг ўйин ва амалий фаолиятларида намайён бўлади. Фаол фикр қилиш улар учун характерлидир. Бундай ўқувчиларига ўқитувчида алоҳида диққат билан қараши керак. Уларнинг фикр қилиши фаолиятига одатлантириб уларни ютуқларини ҳар томонлама кўллаб-қувватлаши дастлабки пайтларда ўқув вазифаларини бажаришни ўйин ва амалий фаолиятни билан боғлаб олиб бориши керак.

Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг барча ўқиш фаолияти қаттиқ равишда мақсадга мувофиқлаштирилгандир. Биринчидан, ўқувчилар ўқиш, ёзиш, ва ҳисоблаш малакасини эгаллашларини, арифметика, она-тили, тарих, география ва табиатшуносликдан геометриянинг элементар асосларидан анча катта ҳажмда билимни ортиришлари керак. Иккинчидан, боланинг билим даражаси ва билиш қизиқишлари кенгайди ҳамда ривожланади. Учинчидан билим жараёнларининг тараққиёти, ақлий ривожланиш юзага келади. Фаол

**Муаммоли савол:
Кичик мактаб
ёшидаги болаларнинг
фаолияти етакчи
фаолияти нимадан
иборат?:**

мустақил ижодий фаолият учун қобилият таркиб топади ва нихоят ўқишга бўлган йўналиш ўқишга нисбатан махсулиятли муносабат ўқишни юксак омиллари топиши керак. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг билим жараёнларини ва уларнинг фаолиятида тараққий этишини ҳарактерлаб берамиз.

Идрок. Кичик мактаб ёшидаги болалар идрокининг ўткирлиги софлиги билан фарқ қиладилар. Ўқувчиларнинг идроки ўзига хос билимга томошабин тариқасида берилганлик билан фарқ қилади.

Диққат. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар диққатининг асосий хусусиятлари ихтиёрий заифлигидадир. Кичик мактаб ёшида диққатни ирода кучи билан мослаш ва уни бошқариш имконияти чекланган бўлади.

Хотира. *Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларда хотира таълимининг таъсири билан икки йўналишда ривожланади. Сўз мантиқ хотирасининг ва маъносига тушуниб эсда олиб қолишининг ролги ва унинг салмоғи кучаяди, тартибга солиш имкониятларига бўлади.*

Биринчи сигнал системасининг фаолиятининг нисбатан устунлиги туфайли кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларда сўз мантиқ хотираси деб аталган хотирага қараганда кўрғазмали-образли хотира кўпроқ ривожланган бўлади. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар қоида ва тушунтиришларга қараганда конкрет маълумотларни, воқеликларни, қиёфаларни нарсаларни ва фактларни яхши тез эсда олиб қоладиган ва хотираларида мустаҳкам сақлайдилар.

Ҳаёл. Ҳаёл муҳим психик билиш жараёнларидан биридир. Ҳаёлнинг фаолияти ўқитувчи гапираётган ва дарсларда ёзилган нарсаларнинг тасаввур қилишни ҳамда кўрғазмали образлар билан ишлашни билмай туриб, ҳеч қандай ўқув предметни чинаккам ўзлаштириши мумкин эмас.

Кичик мактаб ёшидаги ўқувчининг ҳаёли унинг ўқув фаолиятининг таъсири ва талаблари билан таркиб топади. Шунинг билан бир қаторда бевосита тахсуротлар (мўзей, виставкаларнинг бориб кўриш, кинокартиналарни кўриш, экскурсияларга боришх, мактаб ер участкасида ишлаш ва бошқалар) ҳам ҳаёлни ривожлантиради.

Гарчи кичик мактаб ёшидаги давр шахснинг тараққиётида хал қилувчи силжишлар даври бўлмаса ҳам бизнинг фикримизча бундай давр ўсмирлик давридир, шунга қарамай, бу даврда шахснинг таркиб топиши етарли даражада сезиларли юз беради. Юқорида қайд қилиб ўтилганидек, мактабга кириш боланинг ҳаётида бурилиш моменти ҳисобланади. Катталар (ўқитувчилар) ва тенгдошлари (синфдошлари) билан янги муносабатлар майдонга келади. Болага бутун бир жамоавийлар системасига (умум мактаб, синф) қўшилади. Ўқитувчи ўз олдига бир қатор жиддий талабларни қўйган

**Муаммоли савол;
Кичик мактаб
ёшидаги болалар
шахсининг
ривожланиши
нималарга боғлиқ
бўлади?.**

ўқишга янги фаолият турига қўшилиш ўқувчининг ўз ҳаётини қатхий тарзда ташқил қилишга, қоида ва режимга бўйсунушга мажбур қилади. Бўларнинг барчаси теварак-атрофдаги воқеяликка, бошқа кишиларга, жамоавийга таълимга ва унинг билан боғлиқ бўлган мажбуриятларга

нисбатан янги муносабатлар системасининг таркиб топтиришга ва мустаҳкамлашга қатхий равишда таъсир қилади ҳарактерни иродани таркиб топтиради. қизиқишлар доирасини кенгайтиради, қобилиятлар тараққиётини белгилайди.

Ахлоқий нормалар ва хатти-ҳарактлар қоидаларини ўзлаштириш кичик мактаб ёшидаги даврда ахлоқий хати-ҳаракат пойдевори қўйилади, ахлоқий нормалар ва хатти-ҳаракат қоидалари ўзлаштирилади. Шахснинг ижтимоий йўналиши таркиб топа бошлайди. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг ахлоқий онглари 1-синфдан 4-синфгача бўлган давр

мобайнида муҳим ўзгаришларга учрайди. Бу ёшнинг охириги даврларига келиб ахлоқий билимлар тасаввурлар ва мулохазалари сезиларли даражада бойийди, анча анланган бўлади, турли тушунчаларга эга бўлади, умумлашади- 1 ва 2 синф ўқувчиларининг ахлоқий мулохазалари ўз хатти-ҳаракатлари тажрибасида ва ўқитувчилар ҳамда ота-оналарнинг конкрет кўрсатмалари ва тушунтиришларига асосланади. 3-4 синф ўқувчилари эса ахлоқий мулохазаларида ўз хатти-ҳаракатлари тажрибасига ва катталарнинг кўрсатмаларига асосланиш билан бошқа кишиларнинг тажрибаларини ҳам анализ қилишга интиладилар бундай адабиётларни ўқишда болалар учун чиқарилган кинофилмларни кўриш анча катта аҳамият касб этади. Ахлоқий хатти-ҳаракатлар ҳам худди шундай таркиб топади. 7-8 ёшдаги болалар тўғридан-тўғри катталарни жумладан, ўқитувчининг кўрсатмалари билан ижобий бўладиган кўрсатмани кутиб ўтирмай, бундай ижобий ахлоқий ишларининг бошидан қанчасини ташаббуслари билан амалга оширадилар.

Ҳарактер. Кичик мактаб ёшдаги болаларда намаён бўлган характеролғғогик хатти-ҳаракатларни ҳамма вақт ҳам муносабатлар амалга ошириладиган барқарор ва мустаҳкам хатти-ҳаракат формалари деб бўлавермайди. Кичик мактаб ёшидаги болаларда характер жиддийгина таркиб топа бошлайди. Кичик мактаб ёшидаги болалар характери, хатти-ҳаракатлари ўзининг беқарорлиги ва қарама-қаршилиги билан фарқ қилиши мумкин. Шу муносабат билан баъзан улардаги ўткинчи психик ҳолатларни хато ривийда ҳислатига қўшиб юбориш мумкин. Н.Д.Летовитов бу хатога шундай бир мисол келтиради. 1-синф ўқитувчиси ўз ўқувчи қизларидан бирини ҳар қандай ишни охиригача етказа оладиган, қийинчиликларни енга оладиган матонатли қиз деб ҳисоблар эди. Бироқ тажрибали психолог томонидан ўтказилган кузатишдан бу хусусият маълум шароитдагина майдонга келадиган вақтинчалик, яъни ўткинчи психик ҳолат эканлиги маълум бўлди. Ўқувчи қиздаги хатти-ҳаракатни кўрганда ва дугонасининг фаолияти муваффақиятли бўлганда намаён бўлган муваффақиятсизлик қизчани издан чиқариб қўйган.

Қизиқишлар. Мактаб таълимининг дастлабки йилларида қизиқишлар, хусусан билишга бўлган қизиқиш, теварак-атрофдаги оламни билишга бўлган қизиқиш кўпроқ билимга бўлган ташналик ва интеллектуал қизиқувчанлик жуда сезиларли равишда ривожланади. Психологларнинг таҳкидларига қараганда даставвал айрим фактларга, бошқа нарсалардан ажратиб олинган ёлғиз ходисаларга нисбатан қизиқишлар бўлади. Ундан кейин эса сабабларини, қонуниятларини, ходисалар ўртасидаги алоқа ва ўзаро боғлиқликларни билиб олиш учун бўлган қизиқишлар ривожланади. Агар 1-2 синф ўқувчиларини «бу нима?» деген савол қизиқтирса бирмунча каттароқ ёшдаги болалар учун «нима сабабдан», «қандай қилиб?» деган саволлар ташқил бўлиб қоладит. Ўқиш малакасини ривожланиши билан китоб ўқишга, қизиқарли бўлган муайян адабиётларни, эртақларни ўқишга, бундан ҳам сўнграқ қийин бўлмаган илмий фантастик ва саргўзаштлар ҳақидаги китобларни ўқишга қизиқиш пайдо бўлади. Техникага айниқса, ҳозирги замон техникасига, ракеталарга, ой станцияларига, лунаходларга, энг янги типдаги автомобил ва самолётларга бўлган қизиқиш тез таркиб топади. Қишлоқ мактабларининг 3- 4- синф ўқувчилари қишлоқ хўжалигига нисбатан сезиларли даражада ўз қизиқишларини намаён қила бошлайдилар. Шунинг учун ўқитувчи кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларга нисбатан муносабатларида қизиқишлар ривожланишининг қонуниятларини назарда тутиш зарурдир. Юқорида айтиб ўтилгандек хусусан ўқитувчининг тегишли баҳоси билан аниқланадиган боланинг ўқишидаги ўз муваффақиятларини, қўлга киритган ютуқларини ичдан ҳис қилиш катта ҳусусиятга эгадир.

Бадиий-эстетик ривожланиш. Кичик мактаб ёшидаги даврда болалар бадиий-эстетик ривожланишда катта имкониятларига эга бўладилар.

Болалар одатда расм чизишга, лой ёки пластилиндан нарса ясаш ишларига, ашула айтиш ва мўзикага жуда қизиқадилар. Бундай фаолиятни тўғри тадқиқ қилиш бир томондан болаларга эстетик ҳисларнинг ривожланишига ёрдам беради, иккинчи томондан тегишли қобилият компонентларининг ривожланишига учун шарт-шароит яратади.

Кичик мактаб ёшидаги болалар учун меҳнатнинг тарбиявий аҳамияти каттадир. Бироқ шуни таъкидлаб ўтиш лозимки, ҳар қандай меҳнат ҳам шахсда ижтимоий жиҳатдан қимматли хислатларини тарбиялайвермайди. Меҳнат ўз шахсий манфаати учун бажонудил ва кўп меҳнат қилишга бўлган худбинни ҳам тарбиялайди.

Болалар ўз-ўзига хизмат қилиш ва ўзлари учун фойдали бўлган нарсаларни тайёрлаш билан шуғулланаётганларида уларда меҳнатсеварликни тарбиялашга хусусан зўр эҳтибор бериш керак. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларни секин-аста кўпчилик фойдасига қаратилган, бошқалар учун бўлган ижтимоий-фойдали меҳнатга жалб этиш жуда муҳимдир. Ўқув фаолияти кичик мактаб ёшидаги ўқувчи учун нафакат билиш жараенларининг юкори даражада ривожланиши балки шахсий хусусиятларини ривожлантириш учун ҳам имконият яратади. Шуни алохида таъкидлаш лозимки етакчи бўлган ўқув фаолиятидан ташкари бошқа фаолиятлар-уйин.мулоқот ва меҳнат фаолиятит ҳам ўқувчи шахси ривожига бевосита таъсир курсатилади.Шунингдек бу фаолиятлар асосида мувафаккиятга эришиш мотивлари билан боғлиқ бўлган шахсий хусусиятлар таркиб топа бошлайди. Ўқув фаолияти кичик мактаб ёшидаги болаларда ўқишда маълум ютуқларга эришиш эҳтиёжини кондиришга ,шунингдек тенгдошлари орасида уз урнига эга булишига имконият ҳам яратади.Айнан ана шу урин ёки мавкега эришиш учун ҳам бола яхши ўқиш учун ҳаракат қилиши мумкин.Бу ёшданги болалар доимий равишда узлари эришган муваффақиятини бошқа тенгдошлари муваффақияти билан солиштирадидлар.Улар учун доимо биринчи булиш ниҳоятда муҳим .Кичик мактаб даврида болалардаги мусобакага киришиш мотиви табиий психологик эҳтиёж ҳисбланиб бу мотив уларга кучли эмоционал зуриқишни беради. Бу хусусиятлар аслида боғча давридан бошлаб юзага кела бошлайди ва кичик мактаб даврида, шунингдек ўсмирлик даврида ҳам яккол кузга ташланади.Кичик мактаб ёшидаги болалар катталарнинг у хақидага фикр ва

бахоларига караб узларига узлари бахо берадилар.Ўқувчининг узига узи берадиган бахоси асосан тугридан тугри ўқитувчининг берадиган бахосига ва турли фаолиятларидаги муваффакиятларига боғлиқ.Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларда уз узига берадиган бахолари турлича –юкори , адекват,паст булиши мумкин.Бу ёшдаги болаларда мавжуд бўлган ишонувчанлик, очиклик, ташки таъсирларга берилувчанлик,итоаткорлик каби хусусиятлари уларни шахс сифатида тарбиялаш учун яхши имконият яратади.Кичик мактаб ёши даврини боланинг турли фаолиятларда муваффақиятга эришишини белгилаб берувчи асосий шахсий хусусиятларни юзага келиш ва мустаҳкамлаш даври деб ҳисоблаш мумкин.Бу даврда муваффақиятга эришиш мотивлари таркиб топиш билан бир каторда меҳнатсеварлик ва мустақиллик каби сифатлар ривожланади.Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларда меҳнатсеварлик асосан ўқиш ва меҳнат фаолиятида ривожланади ва мустаҳкамланади. Меҳнатсеварлик болада уз килаётган меҳнати унга завк берган тақдирдагина юзага келади.Болада мустақиллик хусусиятининг шаклланиши асосан катталарга боғлиқ.Агар бола хаддан зиёд ишонувчан, итоаткор,очик хусусиятли булса унда аста секинлик билан буйсинувчанлик мустақил бўла олмаслик хусусияти мустаҳкамлана боради. Лекин болани вақтли мустақилликга ундаш унда кулоқсизлик ёпиқликни шаклланишига олиб келади ва ҳаётий тажрибаларни асосан кимларгадир тақлид қилган холда узлаштиради Мустақилликни шакллантириш учун болага мустақил бажарадиган ишларни кўпроқ топшириш ва унга ишонч билдириш ниҳоятда муҳимдир. Шунингдек шундай бир ижтимоий психологик муҳит яратиш керакки,унда болага бирон бир маъсул вазифани мустақил бажаришни топшириш, бу ишни бажариш жараёнида бола ўзини тенгдошлари, катталар ва бошқа одамларнинг лидери деб ҳис қилсин .Ана шу ҳис болада мустақил булишга ундовчи мотивларни юзага келтиради.

7-11 ёшли даврда болалар ўзларининг индивидуал хусусиятларини англай бошлайдилар. Болани уз-узини англаши ҳам жадал ривожлана боради ва

мустаҳкамлана бошлайди. Бу даврда болалар ўзларининг исмларига янада кўпроқ аҳамият бера бошлайдилар ва уларнинг исмлари тенгдошлари ва атрофдагилар томонидан ижобий қабул қилинишига ҳаракат қиладилар. Болани ўзининг ташқи кўриниши ва гавда тузилишига берадиган баҳоси ҳам ўз-ўзини англашида аҳамияти жуда катта. Кичик мактаб даврининг охирига бориб болалар, айникса қизлар ўзларининг юз-тузилишларига алоҳида эътибор бера бошлайдилар. Кичик мактаб ёшдаги ўқувчининг ўқув фаолияти жараёнида ўзидаги хулқ-атвори ва фаолиятни ўзи томонидан мувофиқлаштириш қобилияти ривожланади, онгли ривийда бир фикрга кела олиш қобилияти ривожланади, ўз фаолиятини ўзи уюштиришига, ҳамда билим олиш жараёнига бўлган қизиқшининг қарор топишига ёрдам беради. Ўқувчи хулқ-атворининг мотивлаштириши ҳам ўзгаради. Бунда ўртоқлар ва жамоанинг фикрлари асосий мотивлар бўлиб қолади. Ахлоқий ҳис-туйғулар ва шахснинг иродавий хусусиятлари шаклланади.

5-6 ёшли даврида болаларнинг кўзга ташланган хусусиятлари 4 йил давомида ривожланади ва мустаҳкамланади ҳамда ўсмирлик даврининг бошларига келиб жуда кўп шахсий фазилатлар шаклланиб бўлади. Болаларнинг индивидуалликлари уларнинг билиш жараёнида ҳам кўринади. Бу даврда болаларнинг билимлари кенгаяди ва чуқурлашади, кўникма ва малакалари такомиллашади. 3-4 синфларга бориб кўпчилиб боаларда умумий ва махсус лаёқатлар кўзга ташланади. Кичик мактаб ёш даврида ҳаёт учун ниҳоятда аҳамиятли бўлган муваффақиятга эришиш мотиви мустаҳкамланади, бу эса ўз-ўзидан бошқа лаёқатларни жадал ривожланишига олиб келади.

Бу ёшдаги болаларда идрок, диққат, хотира, тафаккур ва нутқ тўлиқ шаклланиб бўлгани учун ҳам уларга таълим беришда катталарга қўлланиладиган услублардан фойдаланиш мумкин. Кичик мактаб ёшидаги болалар психик ривожланишига уларнинг атрофидаги одамлар, ота-онаси ва айникса ўқитувчи билан бўладиган муносабати орқали эришиши мумкин. 3-4 синфларга бориб бола учун унинг ўртоқлари билан муносабатининг ҳам

аҳамияти ортади. Бу муносабатлардан катталар таълим-тарбия мақсадларида фойдаланишлари мумкин. Бу ёшдаги болалар соатлаб ёлғиз холда сеvimли машғулотлари билан шуғулланишлари мумкин ва шу асосда уларда меҳнатсеварлик ва мустақиллик фазилатлари шаклланади. Бу нарса ана шунинг учун муҳимдирки, биринчи синф ўқувчиларининг меҳнат фаолиятида шахсий мотивлар аниқ намайён бўлади. Биринчи синф ўқувчиси ўзи учун зарур бўлган нарсани катта кунт билан берилиб тайёрлайди. Бошқалар учун ишлашга эса, унда хали тажриба йўқ.

Бошлангич синф ўқувчилар шахсининг шаклланиши

Ўқув фаолияти кичик мактаб ёшидаги ўқувчи учун нафақат билиш жараёнларининг юқори даражада ривожланиши, балки шахсий хусусиятларини ривожлантириш учун ҳам имконият яратади. Етакчи бўлган ўқув фаолиятидан ташқари бошқа фаолиятлар ўйин, мулоқот ва меҳнат фаолияти ҳам ўқувчи шахси ривожига бевосита таъсир кўрсатади. Бу фаолиятлар асосида муваффақиятга эришиш мотивлари билан боглик бўлган шахсий хусусиятлар таркиб топа бошлайди. Ўқув фаолияти кичик мактаб ёшидаги болаларда ўқишда маълум ютуқларга эришиш эҳтиёжини қондиришга, шунингдек, тенгдошлари орасида ўз ўрнига эга бўлишига имконият ҳам яратади. Айнан ана шу ўрин ёки мавқега эришиш учун ҳам бола яхши ўқиш учун ҳаракат қилиши мумкин. Бу ёшдаги болалар доимий равишда ўзлари эришган муваффақиятини бошқа тенгдошлари муваффақияти билан солиштирадilar. Улар учун доимо биринчи бўлиш ниҳоятда муҳим. Кичикмактаб даврида болалардаги мусобақага киришиш мотиви табиий психологик эҳтиёж ҳисобланиб, бу мотив уларга кучли эмоционал зўриқишни беради. Бу хусусиятлар аслида боғча давридан бошлаб юзага кела бошлайди ва кичик мактаб даврида, шунингдек ўсмирлик даврида ҳам яққол кўзга ташланади. Кичик мактаб ёшидаги болалар катгаларнинг у ҳақидаги фикр ва берган баҳоларига қараб, ўзларига ўзлари баҳо берадилар. "Ўқувчининг ўзига-ўзи берадиган баҳоси, асосан, тўғридан-тўғри ўқитувчининг берадиган баҳосига ва турли фаолиятларидаги

муваффақиятларига боғлиқ. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларда ўз-ўзига берадиган баҳолари турлича - юқори, адекват — мос ёки паст бўлиши мумкин. Бу ёшдаги болаларда мавжуд бўлган ишонувчанлик, очиклик, ташқи таъсирларга берилувчанлик, итоаткорлик каби хусусиятлари ўларни шахс сифатида тарбиялаш учун яхши имконият яратади. Кичик мактаб ёши даврини боланинг турли фаолиятларда муваффақиятга эришишини белгилаб берувчи асосий, шахсий хусусиятларни юзага келиш ва мустаҳкамлаш даври деб ҳисоблаш мумкин. Бу даврда муваффақиятга эришиш мотивлари таркиб топиши билан бир қаторда, меҳнатсеварлик ва мустақиллик каби сифатлар ривожланади. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларда меҳнатсеварлик, асосан, ўқиш ва меҳнат фаолиятида ривожланади ва мустаҳкамланади. Меҳнатсеварлик болада узи қилаётган меҳнати унга завқ берган тақдирдагина юзага келади. Болада мустақиллик хусусиятининг шаклланиши асосан катталарга боғлиқ. Агар бола ҳаддан зиёд ишонувчан, итоаткор, очик, хусусиятли бўлса, унда астасекинлик билан бўйсунувчанлик, тобелик хусусияти мустаҳкамлана боради. Бироқ болани вақтли мустақилликка ундаш, унда баъзи салбий хислатларнинг шаклланишига ҳам олиб келиши мумкин, чунки ҳаётий тажрибаларини, асосан, кимларгадир тақлид қилган ҳолда ўзлаштиради. Мустақилликни шакллантириш учун болага мустақил бажарадиган ишларни кўпроқ топшириш ва унга ишонч билдириш ниҳоятда муҳимдир. Шунингдек, шундай бир ижтимоий психологик муҳит яратиш керакки, унда болага бирон бир масъул вазифани мустақил бажаришни топшириш, бу ишни бажариш жараёнида бола ўзини тенгдошлари, катталар ва бошқа одамларнинг лидерй деб ҳис қилсин. Ана шу ҳис болада мустақил бўлишга ундовчи мотивларни юзага келтиради.

7-11 ёшли болалар ўзларининг индивидуал хусусиятларини англай бошлайдилар. Боланинг ўз-ўзини англаши ҳам жадал ривожлана боради ва мустаҳкамлана бошлайди. Бу даврда болалар ўзларининг исмларига янада кўпроқ аҳамият бера бошлайдилар ва уларнинг исмлари тенгдошлари ва атрофдагилари томонидан ижобий қабул қилинишига ҳаракат қиладилар.

Болани ўзининг ташқи куриниши ва гавда тузилишига берадиган баҳоси ҳам ўз-ўзини англашида аҳамияти жуда катта. Кичик мактаб даврининг охирига бориб бола.ғар, айникса, қизлар ўзларининг юз-тузилишларига алоҳида эътибор бера бошлайдилар. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчининг ўқув фаолияти жараёнида ўзидаги хулқ-атвори ва фаолиятни ўзи томонидан мувофиқлаштириш қобилияти ривожланади, онгли равишда бир фикрга кела олиш қобилияти ривожланади, ўз фаолиятини ўзи уюштиришга ҳамда билим олиш жараёнига бўлган қизиқишининг қарор топишига ёрдам беради. ўқувчи хулқатворининг мотивлаштириши ҳам ўзгаради. Бунда дўстлари ва жамоанинг фикрлари асосий мотивлар бўлиб қолади. Ахлоқий ҳистуйгулар ва шахснинг иродавий хусусиятлари шаклланади.

5-6 ёшларда кўзга ташланган болаларнинг хусусиятлари йиллар давомида ривожланади ва мустаҳкамланади, ўсмирлик даврининг бошларига келиб, жуда кўпгина шахсий фазилатлар шаклланиб бўлади. Болаларнинг индивидуалликлари уларнинг билиш жараёнида ҳам кўринади, Бу даврда болаларнинг билимлари кенгаяди ва чуқурлашади, кўникма ва малакалари такомиллашади. 3-4 синфларга бориб, аксарият болаларда умумий ва махсус лаёқатлар кўзга ташланади. Кичик мактаб даврида ҳаёт учун ниҳоятда аҳамиятли бўлган муваффақиятга эришиш мотиви мустаҳкамланади, бу эса ўзўзидан бошқа лаёқатларни жадал ривожланишига олиб келади.

Бу ёшдаги болаларда идрок, диққат, хотира, тафаккур ва нутқ тўлиқ шаклланиб бўлгани учун ҳам уларга таълим беришда катгаларга қўлланиладиган услублардан фойдаланиш мумкин. Кичик мактаб ёшидаги болалар психик ривожланишига уларнинг *' атрофидаги одамлар, ота-онаси ва айникса ўқитувчи билан бўладиган муносабати орқали эришиш мумкин. 3-4 синфларга бориб бола учун унинг ўртоқлари билан муносабатининг ҳам аҳамияти ортади. Бу муносабатлардан катталар таълим-тарбия мақсадларида фойдаланишлари мумкин. Бу ёшдаги болалар соатлаб ёлғиз ҳолда севимли магшулотлари билан шугулланишлари мумкин ва шу асосда уларда меҳнатсеварлик ва мустақиллик фазилатлари шаклланади.

7 мавзу бўйича амалий машғулотнинг олиб борилиши.

1-босқич. Ўқитувчи аудиторияга келиб, дарсга тайёргарлик кўради.

Талабалар давомати олинади. Дарс жиҳозлари билан таъминланганлигини кўздан ўтказди.(5 дақиқа)

2-босқич. Ўқитувчи “Кичик мактаб ёши даврида психик ривожланиш хусусиятлари” мавзуси бўйича талабаларда “ақлий ҳужум” ўтказди. Флипчартга “Кичик мактаб ёши даври” бўйича талабалар фикрлари ёзилади ва умумий хулоса чиқаради. (15 дақиқа)

3-босқич Ўқитувчи мавзусига тегишли тушунчалар юзасидан талабалар билан “синквейн” ўтказди ва уларнинг фикрларини таҳлил қилади (15 дақиқа).

4-босқич. Талабалар 3 та кичик гуруҳларга бўлинади. Гуруҳлар топшириқларни олиб 10 дақиқада тайёргарлик кўради. Тақдимот учун 5 дақиқадан вақт ажратилади.

Гуруҳлар учун топшириқлар

1-Гуруҳ учун топшириқ. Кичик мактаб ёшидаги болаларнинг психик ривожланиши юзасидан тушунчалар беринг.

2-Гуруҳ учун топшириқ. Кичик мактаб ёшидаги болаларнинг ақлий ривожланиши

3-Гуруҳ учун топшириқ. Бошланғич синф ўқувчилар шахсининг шаклланиши

Тушунчалар таҳлили

5-босқич Талабалар билимини мустаҳкамлаш мақсадида мавзу юзасидан “Тушунчалар таҳлили” жадвалини тўлдиради (20 дақиқа)

Кичик мактаб ёшидаги болаларнинг билиш жараёнларини солиштирма тарзда ўрганиб чиқамиз	
Саволлар	Таҳлиллар
Ҳиссиётлари, эмоционал ҳолатлари қандай ривожланади?	
Нутқи ривожланиши қандай?	
Кўриш ва эшитиши қандай ривожланади?	
Идрок этиши қандай ривожланади?	
Диққати қандай ривожланади?	
Хотираси қандай ривожланади?	
Ҳаёл, тасаввурлари қандай?	
Иродаси қандай бўлади?	
Фикрлаш доираси қандай бўлади?	

6-босқич. Дарсни яқунлаш, талабаларни баҳолаш ва уйга вазифаларни тушунтириш. (5 дақиқа)

Мавзуга оид саволлар:

1. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг ўзига хос психологик хусусиятлари.
2. Мактабга ижтимоий-психологик мослашув йўллари қандай?
3. Болалар интеллектуал ривожланишида кичик мактаб даврининг аҳамияти.
4. Ўқув жараёни давомида юзага келадиган муаммолар;
5. Кичик мактаб давридаги болалар шахси ривожда юзага келадиган янгиликлари.

Мавзуга оид топшириқлар:

1. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг ўзига хос психологик хусусиятларини клпстер усулида тушунтиринг
2. Мактабга ижтимоий-психологик мослашув йўллари очиб беринг
3. Болалар интеллектуал ривожланишида кичик мактаб даврини зинама-зина усули билан тушунтиринг
4. Ўқув жараёни давомида юзага келадиган муаммоларни топинг ва ечимини беринг

8 МАВЗУ: ЎСМИРЛИК ДАВРИ ПСИХОЛОГИЯСИ

Режа:

1. Ўсмирлик ёшининг психологик хусусиятлари.
2. Ўсмирларнинг интеллектуал ривожланиши.
3. Ўсмирлик даврида шахснинг шаклланиши.
4. Ўсмирлик даврида янги хислатларнинг пайдо бўлиши.

Ўсмирлик инсонни балоғатга етиш даври бўлиб, ўзига хос хусусияти билан камолотнинг бошқа поғоналаридан кескин фарқ қилади. Ўсмирда рўй берадиган биологик ўзгаришлар натижасида унинг психик дунёсида туб бурилиш нуқтаси вужудга келади. Балоғат даврига 11-15 ёшли қизлар ва ўғил болалар кирадилар. Камолотнинг мазкур палласида жисмоний ўсиш ва жинсий етилиш амалга ошади.

Ўсмирлик ёшида қизлар ва ўғил болаларнинг жисмоний қиёфасида муҳим ўзгаришлар рўй беради. Бу даврнинг бошланишида қизлар ўғил болаларга нисбатан тезроқ ўсиб улғаядилар. Бу нарса қиз болаларнинг эртароқ жинсий балоғатга етишига боғлиқдир.

6, 7- синфларда новча, салобатли бўлиб кўринадиган бўйчанг қизлар билан ёнма-ён паст бўйли, серхаракат ўғил болалар тез ўсиб, қиз болалар билан тенглашиб оладилар. Юқори синфга ўтганларида эса улардан ўзиб кетадилар.

Ўсмирлик даврида ўғил болаларнинг бўйи 25-30см, қиз болаларнинг бўйи 18-20 см ўсади. Бу даврда тананинг интенсив ўсиши юзага келади.

Маълумки, бўйига ўсиш, найсимон суяклар ва умуртқа поғонасининг узайиши хисобига рўй беради. Бу даврда найсимон суякларнинг охириги таянч қисмлари хали етарли даражада суяклашмаган, юмшоқ бўлади. Бу хусусиятларни назарда тутиш, ўсмирнинг спортнинг мураккаб оғир турлари билан шуғулланишига йўл қўймаслик керак. Акс холда боланинг умуртқа

поғонаси қийшайиб, бўйи ўсмай қолиши мумкин.

Ўсмирлик ёшининг иккинчи даврида юз суяклари, айниқса унинг умуртка қисми (бурун, юқори жағ, ёноқ) жуда тез шакллана бошлайди. Юз кейинчалик қарийиб ўзгармайдиган муайян шаклга киради. Оғиз бўшлиғи ва халқум ўзгаради, бўғизда ҳам ўзгариш рўй беради: овоз пайлари узаяди ва кучаяди. Натижада ўсмирларнинг, айниқса ўғил болаларнинг овози йўғон ва паст бўлиб қолади. «Овознинг бузилиши» ёш болаларга хос ўткир, овознинг нисбатан паст, катталарга хос овоз билан алмашинувидир.

Бироқ бу овозлар орасига хали боланинг ўткир овози қўшилиб ҳам туради. Катталар хазил билан ўсмирлар овозини «хўроз овози» деб атайдилар. Овознинг ўзгариши ўсмирнинг ўзини таажубга солади. Қизларнинг овози кескин ўзгармайди. Шундай бўлса-да қизларга хос ўткир, жаранглаган овоз аста-секин қизларнинг майин, текис ва нозик, салгина пасайган овозига ўз ўрнини беради.

Ўсмирлик ёшида мускул системасининг ўсиши ҳам ўзига хос хусусиятларга эга. Мускуллар тез ўсиб, мустахкамланиб боради. Оёқ ва қўл суяқларининг ўсишдан орқада қолади. Ўсмирларнинг мускуллари хали ингичка, нисбатан кучсиздир. Натижада ўсмирнинг гавдаси номутаносиб, харакатлари, юриши нотекис, бесўнақай бўлади. Оёқ товонлари тез ўсади. Оёқлар узун, мускуллар нозик бўлганидан ўсмир юришидаги бесўнақай бўлади. Ўсмирларда ўз мускулларини ўстиришга зўр иштиёқ туғилади. Улар оғир нарсаларни кўтарадилар. Мускулларини ўстирадиган машқлар билан шуғулланадилар. Ўсмирлик даврида нафас олиш органлари жадал ривожланади.

Муаммоли савол: Ўсмирлик давридаги жинс тафовутлари нималардан иборат?

Эриксон фикрича, ўсмирдаги идентик босқичлар ёш ўсмирлар давридан катталар ҳаётига кузатиб, инсонларга яқинлашишни ривожлантиради. Ўсмирлар эмоционал муносабатларини шакллантириб бошлайди, бундай даврларда катта қониқиш ҳиссини уйғотади. Аристотель “биз одамлар -

ижтимоий ҳайвонларимиз” деган фикрини ҳам билдирган

Mihaly ва Джеремии Хантер (2003) тажрибаларида бу ёшдаги ўсмирлар ўз тенгдошлари давраида бўлганда ўзларини бахтли ҳис қилишини билганлигини айтиб ўтган. (David G. Myers Psychology, © 2010 by Worth Publishers 200 page)

Ўғил болаларда 11 ёшда 1900-2000 мл; 15 ёшда 2600-2700мл шунинг учун нафас олиш ҳар дақиқада 2 марта камаяди. Ўғил болалар қорин билан, қизлар эса кўкрак билан нафас ола бошлайдилар.

Кислородга очлик ўсмирнинг психик фаолиятига таъсир этиб, мия мускул системасидан фарқли равишда кислороддан бир неча марта кўп истеъмол қилади. Ана шунинг учун ҳам яхшилаб шамоллатилмаган ва кўп ўқувчи ўқийдиган синфхоналарда ўсмирлар тез чарчайдилар ва иш қобилиятлар тез сусаяди. Натижада бола дарсга кулоқ солиб ўтирмаслиги, интизомга риоя қилмаслиги мумкин.

Ўсмирларнинг юракнинг ҳажми ва тириклик сифими ҳар йили 25% катталашиб боради.

Мазкур даврда тананинг умумий ҳажмидан 7-8%ни қон ташкил қилади. Қон босими бирмунча

ошади, симоб устунининг 110-115 мм даражасида бўлади. Юрак қисқаришининг частотаси бир қадар секинлашади. Масалан, 11 ёшда дақиқада 85-90 марта урган бўлса, 14-15 ёшларда 70 мартагача пасаяди.

Ўсмирларнинг жисмоний жиҳатдан ўсишида жинсий балоғатга етиш катта роль ўйнайди. Жинсий етилишнинг бошланиши кўп жиҳатдан иқлимга ва миллий-этнографик омилларга ва шу билан бирга индивидуал ҳаёт хусусиятларига (соғлигига, бошдан кечирган касалликлар, овқатланишга, меҳнат ва дам олиш режимига, теварак-атрофдаги шароитга

ва бошқаларга) боғлиқдир. Жинсий етилишнинг бошланиши даври ўғил болаларда 12-13 ёшга, қиз болаларда 11-12 ёшга тўғри келади. Кўпчилик ўғил болалар ҳозирги вақтда жинсий жihatдан 15-16 ёшда, қиз болалар эса, 13-14 ёшда етиляптилар. Натижада бошқа жинсга қизиқиш ортади, орзу, хошиш, нозик тўйғу, соғиниш, изтироб каби кечинмалар пайдо бўлади.

Ўсмирлар жинсий, етилиш сирларининг 17%ни ота-онадан, 9%ни ўқитувчилардан, 4%ни мактаб врачидан ва қолган яширин жihatлари, холатлари тўғрисидаги маълумотларни кўча куйдан, ўртоқлари ва дугоналаридан эшитиб билиб оладилар.

Шахснинг ахлоқий жihatдан интенсив таркиб топиши, хатти-харакатларининг ахлоқий этник нормаларини ўзлаштириш ўсмирлик ёшининг муҳим психологик характеристикаларидандир.

Ўсмирлик ёшида фақат жисмоний тараққиёт юзага келмай, балки боланинг шахси ҳам сезиларли ривожланади. Бола шахсининг ривожланиши теварак-атрофдаги воқеликнинг таъсири ортида мактабдаги, таълим тарбия жараёнининг таъсирида, коллектив ва тарбиячиларнинг ғоявий раҳбарлиги остида амалга ошади.

Ўсмирлик ёши хатти-харакатларида суяна бошлайдиган дунёқарашларнинг, маънавий эътиқод, принцип, қоида, идеалларининг, баҳолаш, мулоҳазалари системасининг таркиб топиши давридир. Агар кичик мактаб ёшидалик даврида у катталарнинг, яъни ўқитувчилар ва ота-оналарнинг бевосита кўрсатмалари билан, ёки ўзининг тасодифий ва импульсив истаклари таъсири билан ҳаракат қилган бўлса, эндиликда унинг учун ўз хатти-харакатларининг принципи, ўзининг қарашлари ва эътиқодлари асосий аҳамият касб этади. Ўқитувчи ва тарбиячи шуни назарда тутиши лозимки, худди ана шу ёшда ахлоқий онг тараққиётига замин қўйилади.

Ўсмир турли нарсаларни мутлақо аниқ дифференциаллайди. Агар танаффус пайтида ўйнаб туриб стулни синдириб қўйса ва уни устахонада тузатиш лозим бўлса, бу жазо эмас. Агар ўзининг ифлос қилган жойини

супуришга мажбур қилинса бу ҳам жазо эмас. Буларнинг мантиқи ўсмир учун равшан, яъни бу жазолаш эмас, балки хатти-харакатларининг натижаларини тузатишдир.

Психологлар ўз олдиларига ўсмирлар маънавий онгининг мазмунини, уларнинг ахлоқий тушунчалари ва тасаввурларини ўрганиш вазифасини кўйганлар. Тадқиқотлар умуман ўсмирлар маънавий онгининг юксак даражада эканлигини кўрсатади. Ўсмирларнинг кўпчилик қисми ёшларга муносиб маънавий тушунчаларни тўғри тушунадилар. Бир неча мисоллар келтирамиз; қатъийлик- «бу, одам энг қийин ишларни амалга оширишга киришганда, унинг ҳеч қандай муваффақиятсизликдан кўркмай ишни охиригача олиб боришида кўринадиган хусусиятдир» (12ёш) «қатъийлик яхши одамда ҳам ривожланади, аммо ёмон одамда ёмон ишларга, яхши одамда эса яхши ишларга хизмат қилади.» (12ёш) ўсмирлик ёшининг охирига келиб чуқур англашлик даражаси, албатта, сезиларли ўсади. «Камтарлик-бу, ўзига оқилона баҳо бера билиш, ўз-ўзига ва хатти-харакатларига нисбатан танқидий муносабатда бўлишдир».

Эътиқод ва дунёқарашнинг таркиб топиши билан чамбарчас боғланган ҳолда ўсмирларнинг ахлоқий идеаллари ҳам юзага кела бошлайди. Бу идеаллар етарли даражада чуқур, мазмундор, фаолдир ва бу идеаллар ўзига хос ахлоқий эталон бўлиб хизмат қилади, ўсмир эса ўз хатти-харакатларини ана шу эталон билан тенглаштиради. Кичик ёшдаги ўсмирлар учун одатда қандайдир конкрет бир киши идеал бўлади. Бу одам ўсмир юксак даражада баҳолайдиган сифатларни ўзида гавдалантирган бўлади. Кўпгина бундай идеал ота-оналар, ўқитувчилар ёки яхши кўрадиган китобидаги ва кинофильмидаги қахрамонлардир.

Ўсмирлар ўзларининг келажакдаги ҳаёт ва фаолиятларини ўз орзуларида лойихалаштирадилар. Катта ишлар ва қахрамонона касб кишилари фан ва меҳнат кишилари ўсмирларимизнинг ақл-хушини ўраб олгандир. Бу мамлакатимиз ҳаётидаги кенг ва чуқур ижтимоий ходисалар билан ҳозирги вақтдаги ҳақиқий қахрамонона ишлар билан боғлиқдир.

Сўнги йилларда ўсмирларнинг қахрамонлик ҳақидаги орзу ва умидлари тобора кўпроқ ўз ҳаётини фазони забт этишга, ракета техникасига, кувватнинг янги турларидан фойдаланишга, химия, физика, биология ва медицина соҳалари бўйича илмий тадқиқот ишлари олиб бориш билан боғланмоқда. Ўсмирларимизнинг орзулари уларнинг мамлакатимиз ҳаётида, ижтимоий фойдали фаолиятда қатнашиши учун бўлган иштилишлардан дарак бермоқда.

Ўсмир ўғил болаларда жасорат кўрсатишига, олифталikka мойил бўладилар. Бу нарса баъзан хатто жиддий равишда интизомни бузишга олиб келади. Улар: жассурлик ёки дадиллик бу, ҳаётни хавф остида қолдириб ҳаракат қилиш, нима учун бўлишидан қатий назар, бари-бир одамнинг энг хавфли ишга киришидан иборатдир деб ҳисоблайдилар. Бунда энг муҳими кўрқмаслик ҳеч кимга кераги йўқ мардликдир, лекин ҳар ҳолда мардлик. Оқилона кўрқоқликдан ахлоқона мардлик яхшидир.

Бунга мисол тариқасида қўйидаги ҳаётий воқеани келтириш мумкин: мактаблардан бирида ўсмир болалар шундай бир машқни ўйлаб чиқаришган: тўртинчи қаватдаги балкондан учинчи қаватдаги балконга сакраб тушишарди, улар қўлда осилиб туриб, у ёки бу ёққа тебраниб, сўнг сакрашади. Нима сабабдан улар бу ишни қилганларини билиш учун директор бу болаларни ўз кабинетига чақирди. Даставвал болалар уришиб беришади деб индамай туришди, лекин бир оздан сўнг дадилланиб, бу қилган ишлари «жасурлик аттестати учун имтихон» эканини гапира бошлайдилар. Ким бу ишни қилган бўлса, у жассур, ким бу ишни қилмаган бўлса, у кўрқоқ. Жуда кўп ноҳуш минутларни бошдан кечирган директор болаларга бундай дейди: «Мана бундай десак, сизларга қандай туюларкин, кимки бу ишни қилган бўлса, у ахлоқ, агарда ким қилмаган бўлса, у ақлли». Болалар бунга шундай жавоб қайтаришди: «Нима ҳам дер эдик, мени кўрқоқ дегандан кўра, яхшиси ахлоқ деб ҳисоблаб қўя қолинг».

Ўсмирлик ёшида, яъни одам шахс сифатида таркиб топаётган бир пайтда ўзини катталардек ҳис қилиши, катталарнинг иродаларга қарши

тура олишини англаш муҳимдир. Катта ёшли ўсмирлардан бири ўқитувчининг олдида кечирим сўрашни талаб қилаётган директор билан бўлган суҳбатда мағрур равишда бундай дейди: «Мен принципаал одамман, мен ҳаётимда ҳеч қачон ва ҳеч кимнинг олдида кечирим сўраган одаммасман!». Буларнинг ҳаммаси ўзига хос ахлоқий дунёқарашдан иборатдир. Психологлар ўсмирларнинг характеристикалари билан танишганларидан сўнг шу нарса маълум бўлдики, ўсмирларнинг характеристикалари хатти-харакатлари билан тўла мос келади, яъни уларнинг ахлоқий онги хатти-харакатлари даражасига «ўсиб чиқиб», хатти-харакатларни белгилайди. Сўнгги пайтларда Л.Н. Десев ўсмирларнинг ахлоқий тушунчалари мазмунини тадқиқот қилиб (А.Г. Ковалов раҳбарлиги остида), уларнинг ахлоқий категорияларни тушунишлари кўпинча юзаки, формал характерга эга эканлигини кўрсатиб берди.

Ўзини англаш эҳтиёжи ҳаёт эҳтиёжларидан ва амалий фаолиятларидан келиб чиқади. Ўзини англаш катталарнинг, гуруҳнинг ўсиб бораётган эҳтиёжлари билан белгиланади. Ижтимоий ҳаёт ва жамоага бўлган қизиқишнинг ривожланиши муносабати билан ўсмирларда ўз имкониятларига баҳо бериш, жамоада ўз ўрнини аниқлаш, хатти-харакатлари ва ўз шахсининг қандай хусусиятлари унинг олдида кўйиладиган талабларга юксак даражада жавоб беришга ёрдам бериши ёки халақит беришини англаш эҳтиёжи пайдо бўлади. Ўсмирларда ўзини англашнинг ривожланиши уларнинг ўз хатти-харакатларини англашларидан бошланади.

Дастлабки пайтларда ўсмирларнинг ўзини англаши асосида унинг ҳақида бошқа одамларнинг, катталарнинг (ўқитувчилар, ота-оналарнинг), жамоанинг ва ўртоқларининг мулоҳазалари ётади. Кичик ёшдаги ўсмир ўзига гўё атрофдаги одамларнинг кўзи билан қарайди. Ёш улғайиши билан ўз шахсини мустақил таҳлил қилиш ва баҳолаш тенденцияси бошланади. Нихоят, шахсининг кўп томонлама муносабатларини ифодаловчи мураккаб

синтетик сифатлар (бурч хисси, кадр-қиймат, ва виждон хисси, принципиаллик) англанади. Шахсни тобора кенгайиб борадиган сифатларини англашдаги бундай изчиллик маълум ва уни осонгина тушунтириб бериш мумкин.

Ўсмирлик ёшига ўтиш ўқувчиларнинг ўқиш фаолиятидаги муҳим қайта ўзгаришлар билан боғлиқдир. Ўқиш фаолиятининг янги ва юқорирок босқичи унинг мустақиллик даражаси билан белгиланади. Д.Б.Эльконин, Т.В.Драгунова ва бошқа психологлар материалларининг кўрсатишича, ўсмирлик ёшининг дастлабки даврида ўқиш фаолияти тараққиётининг босқичларида жуда катта хар хилликни кузатиш мумкин. Мустақил ишларни элементар даражада ҳам ташкил қила олмайдиган, ниҳоятда паст, қуйи босқичдан бошлаб, мустақил ишлар факат уй вазифаларини бажаришда кузатиладиган қатор оралиқ шакллардан ўтиб, янги материаллар ва хатто билимларнинг янги соҳалари (астрономия, механика, радиотехника) мустақил ўзлаштириладиган энг юксак босқичларни кузатиш мумкин. Ўсмирлик ёшининг бошланиши ўқиш фаолияти энг юксак босқичининг таркиб топа бошлаши билан боғланади. Ўсмир учун билиш эҳтиёжларини қондиришга қаратилган мустақил билим орттириш тарзидаги ўқиш фаолиятининг маъноси секин-аста очила бошлайди.

Воқеликка бўлган онгли муносабатнинг умуман ўсиши билан ўсмирларнинг ўқишга бўлган онгли муносабатлари сезиларли даражада кучаяди. Ўзларининг ўқиш фаолиятларида улар секин-асталик билан шахсий маъно касб этадиган ҳақиқий, чуқур билимлар билан янгича муносабатларда боғланган янги, юксакрок босқичга кўтариладилар. Рус психологларининг тадқиқотлари шуни белгилаб бердики, ўсмирлар ўқиш фаолиятининг мотивлари мураккаб тузилишга эгадир. Ўсмирлар ўқиш фаолиятининг мотивлари таркибига кенг ижтимоий мотивлар (билим орттиришнинг ижтимоий жихатдан муҳим эканини англаш, мустақил ҳаёт ва меҳнатга тайёрланиш учун ўқиш зарурлиги), аслида муваффақиятга интилиш, иззат нафс билан боғлиқ бўлган билиш мотивлари ва шахсий мотивлар (болалар

жамоасида обрў қозонишга интилиш ва раҳбарлик ролини ўйнаш) бирга қўшилиб кетгандир. Бунда баъзан қарама-қаршилик кузатилади. Билим орттиришга бўлган интилиш мактабдаги ўқишга бефарқ ёки ҳатто салбий муносабатда бўлиш билан, мактабдаги баҳоларга «хушчақчақ-менсимаслик» (Д.Б.Эльконин) муносабати билан аралашиб қўшилиб кетиши мумкин. Бу ўқишдаги у ёки бу хилдаги муваффақиятсизликка, ўқитувчи билан бўлган низога нисбатан ўзига хос реакция бўлиши мумкин. Ўсмир одатда ўзининг ўқишдаги муваффақиятсизликларини қаттиқ ичдан кечиради, лекин унинг иззат нафси баъзан бу муваффақиятсизликка бўлган ҳақиқий муносабатни ниқоблаш хоҳишини туғдиради. Натижада ўқувчи ўқишдаги муваффақиятларга ўзини мутлақо бефарқдек ва бепарводек тутди, ҳатто сохта мардлик кўрсатмоқчи бўлади.

Ниҳоят, ўсмир хотирасининг ўзига хос хусусияти анча мураккаб ассоциацияларни, янги материалнинг эскиси билан боғланишини аниқлаш, янги материални билимлар системасига киритишдир. Ю.А.Самарин ва унинг ходимлари билимлар тизимини таркиб топтириш жараёни ҳар хил даражадаги ассоциацияларни белгилаб олишга аосланишини аниқлаганлар. Ўсмир кичик мактаб ёшидаги бола учун характерли бўлган айрим ассоциациялар (Ю.А.Самариннинг фикрича, локал ассоциациялар) ва алоҳида системали ассоциациялар (бир-биридан ажралган ҳолда мавжуд бўладиган алоҳида масалаларга доир хусусий билимлар) ҳосил қилишдан анча юқори даражада-фанлар ичидаги (системалар ичидаги) ассоциацияларни (ўқув предмети ичидаги билимларини акс эттирувчи ассоциацияларни) таркиб топтириш даражасига ўтади, ўсмирлик ёшининг охирида энг юксак даражага-фанлараро (системалараро) ассоциацияларга ўтиш учун шароит яратилади. Бу турли ўқув предметларининг материалларини бир-бири билан боғлаш, ҳар хил фанлардан бериладиган билимларнинг умумийлигини, бирлигини тушуниш имконини беради.

Диққатнинг тараққий этиши маълум зиддиятлари билан: бир томондан, ўсмирлик ёшида барқарор, ихтиёрий диққатнинг таркиб топиши билан,

бошқа томондан, ўсмирдаги таассуротлар, кечинмалар, жўшқин активлик ва импульсивлик кўпинча беқарор диққатга олиб бориши билан, унинг тез чалғиши билан ажралиб туради. Ҳамма нарса иш шароитига, материалнинг мазмунига, ўқувчининг кайфияти ва психик ҳолатига, унинг ишга бўлган муносабатига боғлиқ бўлади. Диққатнинг танловчилик қобилияти, яъни унинг турлича характеристикаси ўша нарсага бўлган қизиқиш кўлами ва даражасига боғлиқ бўлиши ўсмирда жуда яққол ифодаланган. Бу дарсда (узи ёқтирмаган дарсда) эътиборсиз ва паришонхотир бўлиб ўтирган ўқувчи бошқа, ўзи яхши кўрган дарсда ниҳоятда, хушёр, фикрини бир ерга тўплаб олиб, ҳеч нарсага мутлақо чалғимасдан бемалол ишлаши мумкин.

Тадқиқотлар шуни курсатдики, ўсмирлик ёшида диққатнинг кулами, шунингдек, диққатни бир операциядан бошқа операцияга қаратиш, фаолиятнинг бир туридан бошқа турига жалб этиш қобилияти сезиларли даражада ортади. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчилардан фарқли уларок, ўсмир учун одатда уз фаолиятини узгартиришга қандайдир алоҳида психологик тайёргарлик қуриш талаб этилмайди.

Диққатни ташкил этишнинг энг яхши усули ўқитувчининг қандайдир алоҳида усулларни кулланишга эмас, балки ўқиш фаолиятини ўсмирда диққатни узок вақт мобайнида бирор нарсага чалғитиш учун на вақт, на истак ва на имконият қолмайдиган қилиб уюштира олишига боғлиқдир. Қизиқарли иш, қизиқарли дарс ўсмирни шунчалик қамраб олишга қодирки, у жуда узок вақт давомида зўр иштиёқ билан ишлайди. Шуниси ҳам борки, ўсмир учун қизиқарли бўлган нарса-ҳамиша ҳам шунчаки қизиқарли нарса эмас. Ишнинг бир туридан бошқа турига вақти-вақти билан ўтиб туриладиган мазмунли машғулотлар, актив билиш фаолияти, ана шу нарса дарсни ўсмир учун қизиқарли дарсга айлантиради, ана шунинг ўзи унинг диққатини уюштиришга ёрдам беради. Н.Ф.Добрынин ва унинг ходимларининг тадқиқотлари шуни кўрсатадики, ўсмирлар иродавий зўр бериш билан ушлаб туриладиган ихтиёрий диққатдан кейинги диққат деб аталадиган диққатга тобора кўпроқ ўтиб бормокдалар. Бу диққат олдиндан уйлаб қуйилган ва

муайян мақсадга қаратилган диққат бўлиб, ишга «кашфиётлар»га бўлган қизиқишнинг аста-секин ортиб боиши асосида юзага келади, шунга кўра ҳам бу диққатни тутиб туриш учун иродавий куч сарфлаш талаб этилмайди.

Ўсмирлик ёшида фикрлаш фаолиятида муҳим силжишлар юз беради. Кичик мактаб ёшида эришилган тафаккур тараққиётининг даражаси ўсмирга фан асосларини муваффақиятли ва системали ўрганиш имконини беради. Ўрганиладиган фанларнинг мазмуни ва ўқув курслари тузилишининг мантики билимларни узлаштиришнинг янги характерини, мустақил тафаккурга таянишни талаб этади, абстракциялаш ва умумлаштириш, таққослаш, мулоҳаза юритиш, хулосалар чиқариш, исботлаш қобилияти зарур бўлади. Бирок, шуни назарда тутиш керакки, ҳамма ўсмирлар ҳам исботловчи тафаккурга осонгина утавермайдилар. Улардан баъзиларига, масалан, умумлаштирилган геометрик исбот гоёсининг узи тушунарли бўлмайди: узингнинг ҳақ ёки ноҳақ эканлигингни куриб туриб ишонч ҳосил қилганингдан кейин исботлаб утиришнинг нима керакки бор? Ўсмирлардан бири ҳайрон бўлиб, бундай деб жавоб берган: «Ўқитувчи доскага иккита тенг учбурчакни чизади ва уларнинг тенг эканлигини узок вақтгача тушунтириб утиради».

Умумлаштирилган ва муҳокамали тафаккурни тараққий эттириш учун математикани ўқитиш жуда муҳимдир. Алгебрани системали тарзда ўргана бошлаш умумлашмани умумлаштириш билан боғлиқ бўлган юқорирок даражасига ўтишга ёки икки баравар абстракцияга ўтишга рағбатлантиради (арифметика предметидан сони абстракциялашдир). Геометрияни ўрганиш фикрлаш, исбот қила билиш, мантиқан қатъий асослаш кўникмаларини ўстиради.

8 мавзу бўйича амалий машғулотнинг бориши

1-босқич; Ўқитувчи даволат олади, дарсга тайёргарлигини кўздан кечиради.

2 – босқич: Талабалар 3 та кичик гуруҳларга бўлинади.

3-босқич: Гуруҳлар топшириқларни олади ва тайёргарлик кўради.

Топшириқлар қўйидагича:

1-кичик гуруҳи топшириғи: Ўсмирлик даврининг психологик хусусиятлари ҳақида маълумотлар беринг.

• Ўсмирлик 10–11 ёшлардан 14–15 ёшларгача бўлган даврни ташкил этади. Аксарият ўқувчиларда ўсмирлик ёшига ўтиш, асосан, 5–синфлардан бошланади. «Энди ўсмир бола эмас, бироқ катта ҳам эмас» - айна шу таъриф ўсмирлик даврининг муҳим характерини билдиради. Бу ёшда ўсмир ривожда кескин ўзгаришлар руй бера бошлайди. Бу ўзгаришлар физиологик ҳамда психологик ўзгаришлардир. Физиологик ўзгариш жинсий етилишнинг бошланиши ва бу билан боғлиқ равишда танадаги барча аъзоларнинг мукамал ривожланиши ва ўсиши, хужайра ва организм тузилмаларининг қайтадан шакллана бошлашидир. Организмдаги ўзгаришлар бевосита ўсмир эндокрин системасининг ўзгаришлари билан боғлиқдир. Бу даврда ички секреция безларидан бири гипофез безининг функцияси фаоллашади. Унинг фаолияти организм тукумаларининг ўсиши ва муҳим ички секреция безларининг (қалқонсимон без, буйрак ўсиши ва жинсий безлар) ишлашини кучайтиради. Натижада бўй ўсиши тезлашади, жинсий балогатга етиш (жинсий органларнинг ривожланиши, иккиламчи жинсий безларнинг пайдо бўлиши) амалга ошади. Бу ёшдаги мактаб ўқувчиси инсон сифатида ташқи жихатдан катта ёшли одамларга ухшаса ҳам, ўзининг психик жараёнлари ва шахсий психологик хусусиятларнинг мазмуни жихатдан катта ёшли одамлардан кескин фарқ қилади.

2-кичик гуруҳи топшириғи: Ўсмирлар ўзларини бошқариши ҳақида маълумотлар беринг.

• Ўсмирлар ўзларини катталардек тутишга ҳаракат қиладилар. Улар ўзларининг лаёқат, қобилият ва имкониятларини маълум даражада ўртоқлари ва ўқитувчиларига кўрсатишга интиладилар. Бу ҳолатни оддий кузатиш йўли билан ҳам осонгина кўриш мумкин. Ўсмирлик ёшига хос бўлган психологик хусусиятларни ўргана туриб, ўсмирлар шахсининг шаклланиб, ривожланиб, камолатга эришиш йўллари ва унга таъсир этадиган биологик ва ижтимоий омилларнинг бевосита таъсирини тушуниш мумкин. Бу даврда ўсмир бахтли болалик билан хайрлашган, лекин катталар ҳаётида хали ўз ўрнини топа олмаган ҳолатда бўлади. Ўсмирлик даври «Ўтиш даври», «Кризис давр», «Қийин давр» каби

номларни олган психологик кўринишлари билан характерланади. Чунки, бу ёшдаги ўсмирларнинг хатти-ҳаракатида муқобил, янги шароитларда ўз ўрнини топа олмаганлигидан психик портлаш ҳоллари ҳам кузатилади. Ўз даврида Л.С. Виготский бундай ҳолатни «психик ривожланишдаги кризис» деб номлаган.

3-кичик гуруҳи топшириғи: Ўсмирларнинг билиш жараёнлари ҳақида маълумотлар беринг.

- Ўсмирлик даврида нутқнинг ривожланиши бир томондан сўз бойлигининг ошиши ҳисобига бўлса, иккинчи томондан табиат ва жамиятдаги нарса, воқеа ва ходисаларнинг мазмун моҳиятини англашлари ҳисобига бўлади.

- Ўсмирлик даврида ўқиш ва ёзма монологик нутқ жадал ривожланади. 5–синфдан бошлаб то 9–синфгача ўқиш тўғри, тез ва ифодали бўлиш даражасидан, ёддан ифодали, таъсирли айтиб бера олиш даражасигача кўтарилади. Монологик нутқ эса асардаги кичик бир парчани қайта сўзлаб беришдан, мустақил равишда нутқ ва чиқишлар тайёрлаш, оғзаки мулоҳаза юритиш, фикр билдириш ва уларни асослаб беришгача ўзгаради

4-босқич: Гуруҳларнинг тақдимотларини хулосалаш ва мавзуни мустаҳкамлаш. (15 дақиқа)

5-босқич: Талабаларга уйга вазифалар бериш. Мавзу оид кейс-стадини ишлаш.

Дарсни яқунлаш, баҳоларни эълон қилиш ва уйга вазифани эълон қилиш (5 дақиқа)

Мавзуга оид саволлар

1. *Ўсмирлик даврининг асосий психик хусусиятлари.*
2. *Ўсмирлик давридаги етакчи фаолият тури.*
3. *Ўқув фаолиятининг қайта тузилиши ҳамда ўсмирдаги билиш жараёнларнинг ривожланиши.*
4. *Ўсмирлик даври кризиси, сабаблари ва намоён бўлиши.*
5. *«Тарбияси қийин» ўсмир хулқ-атворидаги салбий хусусиятлар ва уларга психологик ёндошув;*
6. *Ўсмирлик ёшида индивидуал ёндошувнинг психологик жиҳатлари.*

Мавзу бўйича топшириқлар

- *Ўсмирлик даврининг асосий психик хусусиятларини идрок харитаси билан тушунтиринг*
- *Ўсмирлик давридаги етакчи фаолият турига мисоллар келтиринг.*
- *Ўқув фаолиятининг қайта тузилиши ҳамда ўсмирдаги билиш жараёнларнинг ривожланишига саволлар тузинг*
- *Ўсмирлик даври кризиси, сабабларигаа мисоллар келтиринг*

9 - МАВЗУ: ЎСПИРИНЛИК ДАВРИ ВА КАСБ ТАНЛАШ ПСИХОЛОГИЯСИ

Режа:

1. Илк ўспиринлик даврининг психик хусусиятлари.
2. Илк ўспиринлик даврида ақлий ривожланиш.
3. Илк ўспиринлик даврида ёшларнинг шахсий хусусиятлари

Илк ўспиринлик даврининг психик хусусиятлари

Илк ўспиринлик даври «камолот бўсағаси» деб таърифланади. Бу камолот босқичи физиологик психологик ва ижтимоий чегараларни ўз ичига олади. Психология фани ўспиринлик муаммосини комплекс ўрганишни даъват этади. Бу жуда кийин масала, чунки психофизиологик тараққиёт суръати билан унинг босқичлари ижтимоий етилиш муддати билан ҳамма вақт ҳам тўғри келавермайди. *Акселерация* натижасида бугунги болаларимизнинг тараққиёти аввалги авлодларга нисбатан ўртача икки-уч йил аввал етилмоқда. Физиологлар бу жараёни 2-даражали жинсий белгиларнинг пайдо бўлишига қараб, 3-та босқичга ажратадилар:

I босқич - препубертат;

II босқич - пубертат;

III босқич - постпубертат.

Ёш психологияси ўспиринликнинг ёшини I—II босқичлар билан боғлаб келар эди, Акселерация муносабати билан ўспиринлик ёшининг чегараси энди 15-16 дан 18 ёшгача бўлмоқда. Демак, ўспиринлик ҳам олдин бошланади. Лекин, бу тараққиёт даврининг конкрет мазмуни биринчи навбатда ижтимоий шароитлар билан белгиланади. Ёшларнинг жамиятда тутган ўрни, уларнинг мавқеи, улар эгаллайдиган билимларнинг ҳажми ва бир қатор бошқа факторлар ижтимоий шароитларга боғлиқдир.

Илк ўспиринлик ёши болаларнинг 5 ёшдан 8 ёшгача бўлган тараққиёт

даврини ўз ичига олади. Бу академик лицей ва касб-хунар коллежлари ўқувчиларидир. Бўйнинг ўсиши ўспирин қизларда 5-6 ёшгача, ўғил болаларда 17-18 ёшга давом этади. Бу ёшда мускуллар кучи тез ўсади. Масалан, 18 ёшли бола мускул кучи 12 ёшли болага нисбатан 2 баравар кўп бўлади. Жисмоний тараққиёт, асосан, тўғри овқатланиш режимига ва жисмоний тарбия билан шуғулланишига кўп жиҳатдан боғлиқ. Жинсий тараққиёт жиҳатдан бу ёшдаги кўпчилик йигит ва қизлар ностнубертат (тугалланувчи) даврда бўладилар. Буларнинг жисмоний ривожланиши катта ёшдаги одамнинг жисмоний ривожланишидан кам фарқ қилади. Бўйнинг ва организмнинг нотекис ўсиши ва ривожланиш даври тугалланади. Ҳамда жисмоний ривожланишнинг нисбатан бирмунча текис даври бошланди. Ўспиринлик ёшида жисмоний сифатлар (бўй, оғирлик) нисбатан барқарор даражага етган бўлади. Шунингдек, мускул кучи ва ишчанлик қобиляти сезиларли даражада ортади. Кўкрак қафасининг ҳажми кенгаяди, скелет, найчасимон суяклар қаттиқлашади, тўқималар ва аъзоларнинг шаклланиши ва функционал тараққиёти тугалланади. Одатда бу ёшда юрак ва қон томирларнинг ривожланишида ўсмирларга хос бўлган нотекислик энди текислашади, қон босими бараварлашади, ички секреция безлари бир меъерда ишлай бошлайди. Нерв системасининг ва хусусан, мия ривожланишидаги ўзгаришлар маълум бўлиб қолади. Лекин, бу ўзгаришлар мия массасининг ортиши ҳисобига эмас, балки миyanинг ички хужайралари тузилишининг мураккабланиши ҳисобига рўй беради. Бош мия пўстининг қисмларида ассоциатив тўқималарнинг миқдори кўпаяди. Натижада ўқиш ва меҳнат жараёнида катта (ярим шар) қатламининг аналитик-синтетик фаолияти мураккабланишади. Жинсий етилиш муддати ирқий ва миллий хусусиятларга ва иқлимга боғлиқ бўлмайди.

Илк ўспиринлик даврини иккинчи ўтиш даври деб ҳисоблаш мумкин. Агар биринчи ўтиш давридаги кўпроқ болаликка яқин бўлса, иккинчи ўтиш даврида бўлган ўспирин кўпроқ ёшлик даврига яқиндир ва шу жиҳатидан

ўрганилади ҳамда тадқиқ этилади. Илк ўспиринлик даври, асосан, унда мустақил ҳаётнинг бошланиши билан (урта мактабни тамомлаб, лицей, коллежларга кириши) характерланади. Ҳаётдаги бу ўзгаришлар илк ўспиринлик шахсига, уни ўзини англашига таъсир кўрсатади. Ўсмирлардан фарқли ўлароқ илк ўспиринлар катта ҳаётни тасаввур этмайдилар, балки унда иштирок этадилар.

Унинг мустақиллиги ортиши билан бир қаторда катталарнинг унга муносабатлари ҳам ўзгаради. Катталар ўсмирга кўпроқ бола деб қарасалар, илк ўспирин ешдагиларга катта одамдек муносабатда бўладилар. Илк ўспиринлар ҳаётда ўз ўрнини топишга нисбатан интилиш англаган ҳолатида бўла бошлайдилар. У ўз ҳаётини режаларини амалга ошириш учун ҳаракат қила бошлайди ва маълум бир касбни эгаллаш бошлайди ёки шу соҳа бўйича академик лицейларда у ишини давом эттиради. Ўспиринлар танлаган соҳалари ёки касбларида жуда катта янгиликлар, кашфиётлар қилгилари келади, лекин аста-секинлик билан янгилик ва кашфиётлар қилиш учун уларда билим ва тажриба етишмаётганлигини, бунинг учун кўпроқ ўқиш ва ўрганишлари кераклигини англаш бошлайдилар,

Айнан ўзининг шаклланиш даври. Ўспиринликда “Мен”га жуда эътибор кучайиб, ўзини англаш индивидуаллигининг ривожланиши унинг атрофидагилардан фарқланиши билан ажратиб боради. Улар ўз “Мен”ни уйда, дустлар даврасида ёки фейсбук тармоғида қандай тутганлигига эътибор берса, баъзилари агар иккита вазиятга бирданига келиб қолса, ўзларида дискомфорт келтириб чиқаради. Улар “Мен ўзим қандай бўлишим керак?”, “ҳақиқий мен ўзи ким” каби сўроқларга жавоб топишга ҳаракат қилади. Уларнинг ўзига бўлган бу муносабатлари “айнан ўзига бўлган мени”ни шакллантиради. Жумаладан: “Мен ўз қизим билан Африкага ташириш қилганимда оқ танли эканлигимни фарқлайман, мен аёллар ичида қолганимда ўз жинсимни фарқлайман, халқаро студентлар ичида ўз миллатимни фарқлайман” каби индивидуаллигини фарқлаш жараёнлари кечади. (David G. Myers Psychology, © 2010 by Worth Publishers 203 page)

Ўспирин - бола билан катта одам ўртасидаги оралиқ мавқени эгаллайди. Боланинг жамиятда тутган ўрни катталарга боғлиқдир, катталар уларга ҳаёт фаолиятининг асосий мазмун ва йўналишини белгилаб берадилар. Боланинг бажарадиган роли катталар ролидан сифат жиҳатдан фарқ қилади. Ҳаёт фаолияти мураккаблашган сари, ўспиринларда ижтимоий роллар кенглиги факат миқдор томондангина кенгайиб қолмай, балки сифат томонидан ҳам ўзгариб боради. Масалан: 16 ёшда паспорт олади; 18 ёшидан фаол сайлаш ҳуқуқига ва оила қуриш имкониятига эга бўлади. Ўспирин жиноий ишлар учун жавобгар бўлади. Баъзи ўспиринлар бу ёшдан бошлаб ишлай бошлайдилар. Касб танлаш хақида уйлай бошлайдилар, лекин, шунга қарамай ўспиринларда катталарга қарамлик хусусиятлари сақланиб қолади.

Ўспиринлар (16-18 ёшлар) ўзларининг психологик хусусиятлари билан бошқа ёш даврдаги болалардан кескин фарқ қиладилар. Жисмоний ҳамда ақлий жиҳатдан вояга етган, камолотга эришган, дунёқароши, ўз-ўзини бошқариши каби етук инсоний хусусиятлари таркиб топган бўлади. Улар вазмин, мулохазали бўладилар, катта ёшдагиларга ҳурмат-эҳтиром билан қарайдиларқ Улар узоқни кўзлайдиган, келажак учун қайғурадиган, ота-оналарининг яқин ёрдамчисига айланадилар. Ўқув фаолияти ўспириннинг асосий фаолияти бўлиб қолаверади, ўқишга нисбатан ўсмирлик ёшига қараганда ўспиринликда бир мунча юқориқ бўлади. Мустақил ҳаётга тайёргарлигини ўз-ўзини англаши билан мотивлар бу даврда етакчи ўринни эгаллайди. Мотивлар тизимида жамиятнинг тулақонли асоси бўлишга интилиш, инсонларга наф келтириш каби ижтимоий мотивлар устунлик қилади. Бу даврда ўспиринларнинг келгуси ҳаётини ва танлаётган касбий режаларига кўра фанларга нисбатан қизиқишлари ўзгаради, ўспириннинг фанларга ҳамда шу фан ўқитувчиларига нисбатан муносабати ўзгаради. Ўспиринлик даврида ўзи кўзлаган мақсадларига эришишга асосланган мотивлар биринчи ўринга кўтарилади. Ўсмирлар ўзларининг катталарга бўлган муносабатлари ва уларнинг ўқиш-ўрганишга ундовчи сабабларни

яхши англайдилар. Ўспиринлик ёшида бошдан кечириладиган ҳис-туйғуларнинг бойлиги, хилма-хиллиги билан, ҳаётнинг турли томонларига эмоционал муносабатда бўлиши билан ажралиб туради. Ахлоқий ва ижтимоий, сиёсий ҳисларнинг ривожланиши айниқса характерлидир. Улар одатда муайян ахлоқий талаблар билан ўзаро тўғри муносабатда бўладилар. Бошдан кечирган ҳис-туйғуларни англаб етиш маҳорати ҳам ривожланади. Ўспиринлик ёшида ўқувчиларда ўртоқлик ҳиссининг ривож топиши характерлидир. Россия психологлари *И.В.Страхов* билан *А.Л.Шнирмиш* Тадқиқотларининг кўрсатишича, ўспиринлик ёшидаги дўстлик ўсмирлик ёшидаги дўстликдаи баъзи бир хусусиятлари билан фарк қилади.

1) Ўспиринларда дўстлик мотивлари анча чуқурроқ бўлади, Буларда -ошкоралик ўзаро ишонч, талабчанлик садоқат, биргаликда доимий ёрдам кўрсатиш, камчиликларни тугатиш, дўстига ердам бериш, ўзаро хурмат, бир-бирини тушуниш ва ҳоказо.

2) Дўстлик ҳислари, анча сермазмун бўлиб, қизиқишлар фаолиятнинг кенг доирасини қамраб олади.

3) Дўстлик эмоционал бўлиб, дўсти кечираётган ҳисларга жавоб бера олиш қобилиятига эга бўлади.

Ўспиринлик ёшидаги дўстлик кўпинча бугун умр бўйи давом этади. Ўртоқлик муносабатлари жамоани жинслаштиришга ёрдам беради, унинг ҳаётий фаолиятини оширади. Ёнида ўртоғинг борлигини ҳис қилишнинг ўзиёқ қийинчиликларни енгишга ёрдам беради. Ўспиринлар дўстлик самимийлик эмоционал софдиллик каби ҳислатларни биринчи ўринга қўйишади. Дўстлар бир-бирлари билан юракларини бўшатадилар. Дўстларга самимий меҳрибонлик шахсининг рефлеетивлик даражасига ҳамда унинг эмоционал ҳаёт хусусиятларига боғлиқдир. Ўспирин ҳамма вақт росгуй, самимий бўлишни истайди.

Ўспиринлик ёшида алоҳида бир ҳис - севги пайдо бўлади. Бу мактаб ўқувчисиининг эмоционал ҳаётида янги бир долат ҳисобланади. Ўспиринлик севгиси соф, покиза, бегубор, хилма-хил кечинмаларга бой, мулойим,

хаёлга берилиш ва самимият белгиларига эга бўлади. Йигит ва кизларимизиинг севгини бошдан кечирйшида бир-бирларини хурмат қилиш, дўстлик ўзаро ёрдам, бир-бирини тушуниш каби ҳислатлар характерли бўлиб, улар бир-бирларидаги юксак маънавий сифатларни кадрлайдилар. Йигит на киз болалар ўртасидаги муносабатлар ўспиринлик ёшида фаоллашган бўлади. Ўртоқларига нисбатан муносабатлар доираси кенгаяди. Айниқса, кизларда аралаш дўстлик эқтиёжлари кенгаяди. Болаларга хос 16-17 ёшларда биринчи жиддий мойиллик ва севги эҳтиёжлари кўрина бошлайди. Икки жинс ўртасидаги ўзаро муносабат масаласи асосий муаммоларидан бири бўлиб ҳисоблшгади. Ўспиринларда севги ҳисси бир қанча ҳолатларга боғлиқ. *Биринчидан*- жинсий етилиш; *иккинчидан* - ишонадиган, суянадиган ва ҳар қандай нозик масхтлалар бўйича гаплашиш мумкин бўлган дўстга эҳтиёж; *учишчидан* - бу табиий инсоний эҳтиёж ҳисобланиб, инсон кўпинча ўзини ёлғиз ҳис қилганида кучли эмоционал боғлиқликка интилади. Тадқиқотларнинг кўрсатишича бундай туйғу кучайган шаклда биринчи бор илк ўспиринлик даврида юзага келади. Илк ўспиринлар ёлғиз бўлишни истамаганлиги *учун* ўзлари фаол равишда ўзаро яқин мулоқот, бир-бирлари билан интим муносабати излайдилар. Баъзан ўспиринлар бу ҳисларга шунчалик берилиб кетадиларки, бошқа нарсалар мавжудлиги ҳақида мутлақо унутиб қўядилар. Бу даврда ўспиринларда севиш мумкин бўлган қиз ёки йигит идеали пайдо бўлади ва кўп йиллар даврида бу идеал сақланиб туради. Ўспиринлар тасавуридаги идеал кимнидир ёқтиришига, севишига туртки бўлади. Ўспиринларнинг идеал образлари баъзан реал булмайди, яъни улар ҳеч кимни «*унга*» ухшатмайдилар. Бу эса уларда ишончсизлик ҳамда ёлғизлик ҳиссини ҳам юзага келтиринга мумкин. Илк ўспиринларга шу мавзуда бадий адабиётлар ўқиш, кинофильмлар, театрлар томоша қилишни тавсия этиш ҳамда турли суҳбатлар ўтказиш, уларга ўзларини келгуси ҳаётларини ўзларига мос турмуш ўртоқлар топиш масаласига жиддийроқ ёндошишларига ёрдам беради.

Илк ўспиринлик даврида аклий ривожланига

Юқори синф ўқувчиларининг билиш жараёнлари турли нуктаи назарларни таҳлил этишга ва бу масала бўйича ҳар томонлама ўйлаган ўз фикрини беришга ёрдам бера олади. Бу ёшдаги ўспиринлар атрофдаги турли воқеа-ҳодисалардаги ҳақиқатни билишга интилади. Уларнинг тайёр ечимлар, маълумотлар эмас, балки шу ечим ва маълумотларни ўзлари мулоҳаза юргизиб, қидириш жараёнининг ўзи кўпроқ қизиқтиради. Бу борада турли масалалар бўйича баҳс ва мунозаралар юритишга ва уларнинг фикрларини исботлашга жуда қизиқадилар. Ўспиринлик даврида билиш жараёнларининг ривожини фаол равишда даном этади, лекин, бу ривожланиш ўспириннинг ўзига ва унинг атрофидаги кўзатувчиларга кам сезилади. Бу даврга келиб, ўспиринлар тўла равишда мантикий тафаккурга эга бўладилар, назарий фикр юритиб, ўзларини-ўзлари таҳлил эта оладилар. Улар энди бемалол ахлоқий, сиёсий ва бошқа мавзуларда баҳслаша олиб, ўз муносабатларини билдирадилар, Ўспиринлик даврида болалар жуда кўп илмий тушунчаларни ўзлаштириб, улардан турли масала ва муаммоларни ечишда фойдалана оладилар. Болаларда англаш ва ўз-ўзини англаш сезиларли даражада ўсади. Ўспириннинг ўз-ўзини англаши ўқув, меҳнат ва мулоқот мотивацияларини ўзгаришида ўз аксини топади. Бу даврда, болада янги фаолиятлар юзага келиб, психик ривожланшида янги босқич бошланади.

Ўспиринлик ёши уқиш, меҳнат, мулоқот сингари етакчи фаолиятлар асосида умумий ва махсус лаёқатлариининг ривожланаётганлиги билан характерланади. Ўспиринлик даврида билиш жараёнларининг ривожланиши фаол кечади. Лекин, бу ривожланиш ўспириннинг ўзига ва унинг атрофидаги кўзатувчиларга кам сезилади. Ўспиринлик даврига келиб, жуда кўп болаларда ўз фаолиятларини олдиндан режалаштириш лаёқати яхши ривожланган бўлади. Шунингдек, ўз-ўзини бошқариш ҳам ўспиринлик ёшидаги болаларда яққол кўзга ташланади.

Ўспириннинг ўқув машғулотида муносабати ўз хусусияти ва мазмуни жиҳатидан бошқа ёшдаги ўқувчиларнинг таълим жараёнидаги

муносабатидан тубдан фарқ қилади. Ўқув режаси ва дастурнинг мураккаблашуви, янги фан ва мавзуларнинг киритилиши, ўзлаштирилиши назарий тафаккур ёрдамида амалга оширилиши тақозо этади. Ана шундан келиб чиққан ҳолда, ўқувчиларнинг ўқишга муносабати ҳам ўзгаради, улар айрим фанларга танлаб муносабатда бўла бошлайдилар. Ўспирин ўқувчиларнинг ўқув фанларига муносабатлари қуйидаги ҳолатларга боғлиқдир:

1. Фаннинг дунёқарашдаги ролига,
2. Фаннинг аҳамиятига.
3. Фаннинг ижтимоий аҳамиятига.
4. Фаннинг амалий аҳамиятига.
5. Фаннинг ўзлаштириш даражасига.
6. Фаннинг ўзлаштириш услубяётига

Ўспиринлик даврида билишга оид қизиқиш кўлами тобора амалий хусусият касб эта бошлайди. Жумладан, ижтимоий-сиёсий масалаларга, техника, табиатга, осмон жисмларига, спорт ва ҳаказоларга қизиқиши кучаяди. Ўспиринларда сезгирлик кўзатувчанлик янада такомиллашиб боради, мантиқий хотираси, эса олиб қолишининг оқилона йўли, воситалари таълим жараёнида етакчи вазифани адо эта бошлайди. Мазкур паллада успиринларнинг тафаккури тобора фаол, мустақил ва ижодий хусусият касб эта бошлайди. Тафаккур ривожланиши билан биргаликда ўқувчиларнинг нутқи, маданияти ривожланади. Ўспирин турли жанрдаги адабий асарларни ўқиши, тушуниши орқали мустақил фикр юритиш, мулоҳаза қилиш ва мунозарага қилишишга ўрганиб боради. Ўспиринлик тафаккурининг сифатига унинг мазмундорлиги, чуқурлиги, яхлитлиги, мустақиллиги, самарадорлиги, тезлиги кабилар киради. Тафаккурнинг мазмундорлиги деганда, ўспирин онгида теварак-ачрофдаги воқелик тўғрисида қанча миқдорда мулоҳазалар, муҳокамалар ва тушунчалар жой олганлиги назарда тутилади. Тафаккурнинг чуқурлиги деганда эса моддий дунёдаги нарса ва ҳодисаларнинг асосий қонунлари, хоссалари,

сифатлари, уларнинг ўзаро боғланганлиги муносабатлари ўспириннинг фикрлаш фаолиятида тулиқ акс этганлиги тушунилади. Тафаккурнинг кенглиги ўзининг мазмундорлиги ва чуқурлиги сифатлари билан мунтазам боғлиқ бўлади. Тафаккурнинг мустақиллиги деганда ўспириннинг шахсий ташаббуси билан ўз олдига янги вазифалар қўя билиши, бу вазифаларни ҳеч кимнинг ёрдамисиз, оқилона усуллар билан мустақил хал қилиш ўқувчанлигини тушуниши керак Тафаккурнинг тезлиги қўйилган саволга тўлиқ жавоб олинган вақт билан белгиланади. Айрим киз ва йигитлар ақлий ривожланишдан орқада бўлиб, ўқув материалларига ўзлаштиришга улгурмайдилар еки қийналатилар, улар теварак-атрофдаги воқеликни билиб олиш мақсадида умумланштирувчи тушунчалардан фойдаланишни билмайдилар, чунки бу тушунчалар, хулосалар, фикрлар, ходиса ва фактларни тадқиқ қилишни ёдлаб оладилар. Болаларни ақлий жиҳатдан ривожлантириш учун уларнинг ўқиш фаолиятларини фаоллаштириш ва уларнинг билимларини онгли равишда устириши керак. Таълимда онглилик ўқувчининг юқори даражасидаги фаоллиги билан таъминланади. Билимларини фаоул фаолият кўрсатиб ўзлаштирганда, ўқувчилар бу билимларни яхши тушунибгина қолмай, уларни амалий фаолиятда қўллашга ҳам ўрганадилар. *Г.Е.Залесский* ўқувчиларга ижтимоий масалалар, иқтисодий - ижтимоий фактлар ва ходисаларни мустақил равишда илмий таҳлил қилиш ва уларга баҳо бериш усулларини махсус ўргатиш муҳим ва зарурлигини тадқиқот асосида кўрсатиб берган. Бу ўринда ўқувчиларнинг мустақил фикрлашларини фаоллаштиришга, тўғри раҳбарлик қилган ҳолда танишиши лозим. Ўспиринларнинг ақлий жиҳатдан ривожланишида назорий тафаккурнинг роли каттадир. Ўспирин адабий асарларни ўқиш ва тушунтириш орқали мустақил фикрлаш, мулоҳаза юритиш ва мунозараларга ўргана боради. Унда аста-секин табиат ва жамият ҳақида ўзининг нуқтаи назари, эътиқоди, қарашини шаклланади. Маълумки, шахснинг ана шу фазилатлари унда фикрлаш, мустақил ўйлаш, тўғри ҳукм ва хулосалар чиқариш, катъий қарорга кела

олиши натижасидир. Ўспиринларнинг адабий асарни баҳолаши, у хақида шахсий фикрларни билдириши, муаммонинг томонлари юзасидан баҳслашуви инсоний хислатларнинг муайян даражада иштирок этиши ақл танқидлигининг айнан ўзгинасидир. Турмушда учрайдиган ноўрин танқидийлик эса ўспириннинг бадиий диди ва ҳаётини тажрибаси заифлигидир. Ўқитувчининг асосий вазифаси ўқувчилар тафаккуридаги танқидийликни ҳаққонийлик даражасига кўтаришдан, уларга воқеликка одилонга, оқилонга, танқидий нуқтаи-назардан қарашни ўргатишдан иборат. Ўспиринларда моддий дунё тўғрисида шахсий фикрлар, мулоҳазалар, илмий дунёқараш таркиб топганидан кейингина тафаккурнинг танқидийлик хусусияти ривожлана бошлайди. Ақл танқидийлигининг ривожланиши ўқув материалларини пухта ўзлаштиришга, таълим жараёнида ташаббускорликка, воқеликни исботлаш ва асослаш кўникмалари таркиб топишига имкон яратади. Ходисалар тўғрисида ҳуқум ва ҳулоса чиқариш, тасдиқлаш ёки инкор қилиш қобилиятини ривожланади. Ўспирин қобилияти ва истеъдоди таълим жараёнида, меҳнат фаолиятида ривожланади. Қобилиятнинг ўсиши билимлар, кўникмалар, малакаларнинг сифатига боғлиқ бўлиб, шахснинг камол топиш жараёнига қўшилиб кетади. Демак, мактабда ўтиладиган, дарслар, лаборатория ишлари, амалий машғулотлар, реферат, конснект ёзиш каби фаолият турлари ўспиринлар ўзлаштириш учун зарур материалларни мустақил ҳолдай тутунишга олиб келади. Буларнинг барчаси илмий-назарий тафаккурнинг шаклланишига, теварак атрофдаги воқеликнинг умумий қонуниятларини ўсишига, ақлий имкониятларининг вужудга келишига, табиат ва жамият ривожланишининг қонунларини англашига муҳим шарт-шароит яратади, юқоридагилардан кўриниб турибдики, ўсмирлик ёшида ўқувчилар ақлий фаолиятнинг омиллари ва усуллари билан қуролланган бўладилар.

Шунга қур ҳар ким қобилиятига яраша касб-ҳунар танласа, бу соҳада муваффақиятли меҳнат қилса, ижтимоий турмуш тараққиетига муҳим ҳисса қўшган бўлади. Ўспиринлар касбга йуналтиришида уларнинг ҳис-туйғу

ва иродаларини ҳисобга олишнинг ҳам муҳим аҳамияти бор. Чунки ўқувчиларнинг ҳис-туйғуси, кайфияти, ҳаяжонли ҳолатларда эътиборга олинмаса, кўзланган мақсадга эришиб бўлмайди. Ўспиринлар у ёки бу касбни ўз ихтиёрлари билан онгли равишда танлашлари учун улар мустақиллик далиллик қатъийлик ўзини тута билиш, чидамлилиқ, сабр-тоқат каби умуминсоний хислатларга эга булигилари керак. Меҳнат қилишда муқаддас бурчни бажариш истаги, мақсаднинг аниқлиги, ҳунар ўрганишга иштиёқмандлик мазкур фазилатларнинг шаклланишига ижобий таъсир кўрсатади.

Ўспиринлар ақлий ривожланишда тасаввурнинг аҳамияти жуда катта, чунки инсон бирон бир ишни қилишга киришар экан, албатта унинг натижасини тасаввур эта олиши керак. Тасаввурсиз ҳеч қандай ишни туғри режалаштириш мумкин эмас. Ўспиринда тасаввур қила олиш лаёқати яхши ривожланган бўлсагина, у ўз ҳаётидаи идеални тасаввур эта олади, шунга кура узоқ ва яқин режаларини тузади.

Ҳозирги йигит ва кизлари 30-40 йил аввалги тенгқурлари билан солиштирганда, уларнинг умумий савиялари нақадар ўсганлигини кўриш мумкин. Интеллектуал қизиқишлар қираси кенг ва купқирралидир. Ўспиринлар радио, телевидение, илмий-оммабон асарлар, кинофильмлар, фан ва техника тараққиётида муҳим рол ўйнамоқда. Ўспиринларнинг қизиқишлари аксарият ҳолларда ўзи танлаган касб ва йўналиши шунингдек, ҳаётий режаларига асослангандир. Ўспиринлик ёшига келиб, йигит ва кизларнинг дунёқарашлари юксак поғонага кўтарила бошлайди. Бу эса ўспириннинг ташқи оламни тушунишига, баҳолашига бўлган муносабатларини аниқлашга ёрдам беради. Ўспиринларнинг дунёқарашини энди уларнинг илмий, фалсафий, сиёсий ва диний қарашлари тизимидан иборатдир. Ҳаётда турли хил касблар мавжуд. Бир одам бир неча хил касбларни эгаллаши мумкин, лекин шу билан бирга қар бир касб шу қадар мураккабки, инсон ўз ҳаётини, асосан, ана шу бир касбга бағишлаши мумкин. Шу асосда касб танлаш муаммоси вужудга келади. Аслида касб

танлаш барча даврдан бошлаб, болаларнинг ролли ўйинларида кўринади. Демак, бола ўйин орқали тўла касблар ва шу фаолият билан таниша бошлайди. Масалан; «магазин» ёки «бозор» ўйини орқали, бола ҳам “сотувчи” ҳам “харидор» бўла олади, «пул» ва “товар» билан муомала қилишни ўрганади. Бу босқични касб танлашга тайёргарликни бошланиш босқичи деб аташ мумкин. Кейинги ёш даврларда бу тайёргарлик турли фаолиятларда ва турлича кўринишларда давом этади, «Мен ким бўсам?» саволига тўқнаш келади. Маълум бир касбда фаолият кўрсатишни бошлаётган ўспирин унга интеллектуал, ижтимоий-психологик ҳамда ахлоқий жихатдан тайёр бўлиши керак ўсмирлик даврининг охирлари ва ўспиринлик ёшига келиб, уларда меҳнат кўникма ва малакалари ривожланади. Бу кўникма ва малакаларидан уларнинг келгусидаги касбий фаолиятлари билан тўғридан-тўғри боқдик. Тажрибаларнинг кўрсаташича, агар ўспиринлик даврига келиб унда келгусида яхши касбий лаёқатларни юзага келишига умид боғлаш қийин. Мисол учун болалик пайтларида техника билан муомала қила олмаган, слесарлик асбоб-ускуналаридан фойдалана олмаган, ўз кўли билан ниманидир бажара олмаган бола талантли инженер-конструктор бўлиб етишиши анча мушкул, ёки лицей ва коллежларда математик лингвистик бадиий-ижодий лаёқатларини кўрсата олмаган бола катта булганида ҳеч қачон кучли математик филолог ёки мусанвир бўлиб етиша олмайди.

Ҳеч қандай касбий куникма ва малакаларнинг узиши, аввало, ўспирин интеллектининг умумий ривожланганлик даражасига боқдик, Шунинг учун ҳам бу даврдаги ўспиринлар интеллектининг ривожланишига алоҳида эътибор бериш лозим.

Бу ешдаги болаларга мулоқотга киришиш эҳтиёжининг мавжудлиги ҳам жуда муҳим, лекин у етакчи эмас, фақат танлаган касб ва йўналишлари бўйича машгул бўлмаган ўспиринларгина кўпроқ тенгдошлари билан мулоқотда булишига эҳтиёж сезадилар. Бу ешдаги болалар меҳнат фаолияти билан худди катталардек шуғуллана оладилар. Илк ўспиринлик даврини касбий билим, куникма ва малакаларнинг шаклланиши учун сензитив лавр

деб ҳисоблаш мумкин, Ўзининг касбий тақдирини тасодифан ёки нотўғри ҳал этилиши мураккаб ички кечинмаларга, иккиланишларга, зиддиятларга олиб келиши мумкин, Бу эса йигит'ва қиз ҳдети учун ҳам, жамият учун ҳдм катта зарар келтиради. Касб танлаш вақтидд илк ўспиринлар ўз мойиллиги ва қобилиятларини шахсий сифатлар, хусусан, нерв системасининг тиий, анализаторлар хусусияти эмоционал-идоравий сифатларини ҳам ҳисобга олишлари зарур.

Илк ўспиринлик даврида ёшларнинг шахсий хусусиятлари

Ўспиринларни ҳали тула катта деб ҳисоблаб бўлмайди, чунки уларнинг шахсий хусусиятларида ҳали болаликни кўзатиш мумкин. Бу уларнинг фикрларида, бераётган баҳоларида, ҳаётга ва ўз келажаклари муносабатларида кўзга ташланади. Кўпчилик ўспиринлар мактабни тугатиш вақтига келиб ҳам касб танлашига нисбатан масъулиятсиз ёндошадилар. Бу давр ўспириннинг ахлоқан ўз-ўзини англаши шунингдек, ахлоқнинг янги босқичига утиши билан характерланади. Интеллекти яхши ривожланган ўспиринлар катталарни ташвишга солаётган масала муаммоларини тушуна оладилар ва уларни муҳокама эта оладилар, Ўспиринлар жуда кўп муаммоли саволларга жавоб уйлайдилар. Уларнинг диққатини кўпроқ ахлоқий масалалар тортади. Агар кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар учун ахлоқий масалаларни ечиш манбаи - бу улар учун ўқитувчилар бўлса, ўсмирлар бу саволларга жавобни кўпроқ тенгдошлари даврасида қидирадилар. ўспирин ёшдагилар энди саволларга тўғри жавобни топишда кўпроқ катта кишилар фойдаланадиган манбаларга мурожаат этадилар. Бундай манбалар асосан реал, кўпқиррали, мураккаб инсоний муносабатлар ва илмий-оммабоп, бадий публицистик адабиётлар, санъат асарлари, матбуот, радио, телевидение бўлиб ҳисобланади. Бугунги ўспиринларга ҳаётга нисбатан ҳушёр, ақлий-амалий қарат, эркинлик ва мустақиллик хос. Улар ҳақоний бўлиши тушунчасига ҳам реал тарзда ёндошмоқдалар. Мактабни тугаллаш вақтига келиб, жуда кўп ўсмирлар ахлоқий жиҳатдан шаклланган ва маълум ахлоқ нормалари катъийлашган

хусусиятларга эга бўладилар.

Ўспиринларда ахлоқий дунёқараш билан бир қаторда ижтимоий, сиёсий, иқтисодий, илмий, маданий, дуний ва бошқа соҳалар бўйича маълум бир қарашлар вужудга келади. Жуда кўп йиллардан бери ўспиринларни яхшилик ва ёмонлик ҳақиқат ва ноқонунийлик ахлоқийлик ва ахлоқсизлик масалалари ташвишлантириб келади. Хозирги давр ўспиринлари ҳар бир нарсага ишонувчан ёки салбий муносабатларни ҳосил қилади, балки ҳаётда реал, ақлий, амалий қарайдиган, кўпроқ эркин ва мустақил бўлишга интилувчи ёшларидир.

Ўспиринлар онгли равишда эгалланган ахлоқ нормалари асосида ўз хатти-ҳаракатларини йўлга солишга интиладилар. Бу эса, аввало ўспиринлар ўзини англашининг ўсишида намоён бўлади. Ўзини англа! мураккаб психологик структура бўлиб, қуйидагиларни ўз ичига олади:

биринчидан, болада ташқи оламдаги предмет таъсиридан пайдо бўлган сезгилари ўз танаси билан фарқ қила бошлаганда вужудга келади;

иккинчидан, ўзининг шахсий "реал"лигини актив фаолияти асосида англаши;

- учинчидан, ўзининг психик хусусияти ва хислатларини англаши;

- тўртинчидан, ижтимоий, ахлоқий ўз-ўзига баҳо беришнинг маълум системага солишни англаши. Мана шу элементларнинг барчаси бир-бири билан функционал ва генетик боғлангандир. Лекин, буларнинг ҳаммаси сизга маълумки, бир вақтинг ўзида шаклланмайди. Ўспиринлар ҳар жойда ўзини кўрсатиш хусусиятига эга бўлган ўсмирлик вақти. Улар ўзларининг шахсий хусусиятларини кўзата бошлайдилар. Яъни ўзларининг ташқи қиёфаларига танқидий қарай бошлайдилар: бўйининг катталиги ёки аксинчаси, семизлик юзидаги хусн бўзарлар йигит ва қизларни безовталантиради, улар изтироб чекадилар. Кеч етиладиган ўғил ва қизлар яширин кечинмалар кечирадилар. Кишининг ўз образи - бу ўспиринликнинг ўзини англаши анча муҳим компонент бўлиб ҳисобланади.

Ўспиринликда ўз шахсий хислатларига баҳо бериш кучаяди. Ўспирин

хам ўсмир сингари ўз кадр-қимматини, унинг нималарйи қилишга арзиши ва нималарга қодир эканлигини бениҳоя билгиси келади. Ўзига бахр бериш иккита усулда бўлади}

Киши ўзи қўлга киритган ютуқдари натижаси билан баҳолайди. Масалан: бола қийин вазиятда ўзини йукотмайди ёки ёш болани ёнгиндан в;утказди - «*Мен қурқоқ эмасман*» дейди. Маълум қийин топшириқни бажаради. «*Мен қобилиятлиман*»-дейди. Ахлоқда оид бундай хатти-харакатлар, ўспириннинг ўз қатъийлигини синаши ҳақдир.

Ижтимоий таққослаш, яъни ўзи ҳақидаги боъша ишларни фикрларни солиштиришдан иборатдир. Шахсий образи, жуда мураккабдир. Ҳатто катталарнинг ўзини англаши қарама-қаршиликлардан холи эмас. Ўспиринларда янада кучлироқ бўлади. Баъзи ўспиринлар ўзини кўзатиш. учун кундалик дафтарлар тутати. Бу ҳолат қизларда эртароқ ва кўпроқ учрайди. Бу ҳолат шунчаки усишни билдириб қолмасдан, балки шахсда мохият жихатидан тубдан бошқача тарзда ўз шахсиятга маънавий-руҳий фазилатларини, ижаммой турмуш тарзи, мақсад ва вазифаларини англаши, уларни оқилона бақолаш заруратини акс эттиради. Ундаги ўз-ўзини англаш, турмуш, яшаш, ўқиш, меҳнат ва спорт фаолиятлари тарзида бўлан намоён бўлади. ўқув муассаса, микро мудитидаги одатланмаган вазият, шахслараро муносабатлар ва муомала куламининг кенгаиши ўзига хос тинологик аклий, ахлоқий, иродавий, ҳиссий хусусиятларини оқилона бахрлаш, қуйилаётган талабларга жавоб бериш тариқасида ёндашиш, ўз-ўзини англашини жадаллаштиради. Ўспирин ўқувчиларининг ўз-ўзини англашга алоқадор ўзига хос хусусиятлари мавжуд, улар даставвал ўзлари кучли ва заиф жихвтларини, ютуқ ва камчиликларини аниқроқ баҳолаш имкониятига зга бўладилар.

Ўспирин ўқувчининг ўсмирлик давридаги боладан ўзгачароқ яна бир хусусияти - бу мураккаб шахслараро муносабатларда акс этувчи бурч, виждон хиссини англаш, ўз кадр-қимматини эъозлаши, сезиши ва фаҳмлашга кўпроқ мойиллигидир. Ўспирин ўқувчида ўзини англаши

негизда ўзини тарбиялаш истаги туғилади, Натижада унда ўз-ўзини тарбиялаш воситаларини саралаш, уларни кундалик турмушга тадбиқ қилиб кўриш эҳтиёжи вужудга келади. Лекин, ўз-ўзини тарбиялаш жараёни ўспирин рухиятидаги мавжуд нуҳсонларга бардам бериш, ижобий хислатларни шакллантириш билан кифояланиб қолмасдан, балки вояга етган китниларга хос кункиррали, умумлашган идеалга мос равишда таркиб топтиришга йуналтирилган бўлади. Ўқувчилар ўзида шахснинг энг қимматли фазилатларини, ўқув ва меҳнат малакаларини онгли, режали, тартибли, изчил ва мунтазам равишда эгаллаб боришга, шахснинг муайян бир фазилатлари ва хислатларини хосил қилишга ҳаракат қиладилар ўз-ўзини тарбиялаш муаммоларини, яхлит маънавий-руҳий қиёфани шакллантириши интиладилар.

Ўспирин ўқувчиларнинг ўз-ўзини тарбиялаш жараёни ўқув муассаса, жамоат ташкилотлари, педагоглар жамоасининг тарбиявий таъсири доирасида бўлмоғи шарт. Токи ўз-ўзини тарбиялашнинг такомиллаштириши жамоада муносиб ўрин эгаллашга, ижтимоий бурчни англаш, фойдали меҳнатга жалб этиш ишига хязмат қилсин. Ўз-ўзини тарбиялаш тутри изга солиб юбориш учун уйгун бирликни ташкил этган тарбиявий чора-тадбирлар мажмуаси тарзида таъсир ўтказиш жамоа мажбурияти, ўзаро ёрдам ва назорат қилинг, ўзаро баҳолаш ва танқид қилмш кабилар мақсадга мувофиқдир. Ўспиринларда балоғатга етганлик туйғуси такомиллашиб бориб, ўз-ўзини қарор топтириш, ўз маънавий кдефасини ифодалаш туйғуси усиб утади. Бу нарса уларнинг алоҳида шахс эканлигини тан олишга интилиишда ўз ифодасини топади. Ўқув ва меҳнат жамоалари таъсирида матонат, жасурлик сабр-тоқат, камтарлик интизомлилик қалоллик каби инсоний фазилатлар такомиллашади. Худбинлик лоқайдлик мунофиқлик лаганбардорлик. дангасалиқ курқоқлик гайирлик сингари иллатлдрнинг бардам тодиши тезлашади.

Ўспиринлар шахсининг шаклланиши жараёнида жамоат ташкилотларининг роли алоҳида аҳамият касб этади. Уларда фаоллик

ташаббускорлик мустақиллик қатъиятлик масъулиятлик ўз харакатларини танқидий баҳолаш сингари фазилатлари барқарор хусусият касб этиб боради ўспирин йигит ва қизларнинг жамоатчиликда фаол иштирок этиши орқали муайян ташкилотчилик қобилияти намоён бўлади. Ўзининг кимлиги, қандайлиги, қобилиятлари, ўзини нимага ҳурмат қилишини аниқлашга интиладирлар. Дўст ва душманларининг кимлиги, ўз истаклари, ўзини ва теварак-атрофни, оламни яхши билиш учун нима қилинг кераклигини англашга қаракат қилади. Маълумки, ўспиринларнинг ҳамма саволлари анланган булмайди. Баъзан ўспиринлар ўзларидан ҳеч қаноатланмайдиган, ўз олдиларига ҳаддан ташқари кўп вазифалар кўядиган, лекин унинг уддасидан чиқа олмайдиган бўлади. Мана булардан кўриниб турибдики, ўспиринлар ўз-ўзини анализ қилиш теранлиги ва юксак талабларни бажариш кераклигини ўзида акс эттира боради, бу эса унинг шартларидан биридир.

Ўз-ўзини ҳурматлаш ва унинг хусусиятлари қуйидагилардан иборат. Демак, юқорида кўрсатиб ўтилганидоқ шахснинг эрта ўспиринликдаги энг мухим хислатларидан бири ўз-ўзини ҳурматлаш, ўз-ўзига баҳо бериш ҳдмда ўзини шахс деб тан олиш ёки олмаслик даражасидир. Ўспиринлар ўзларида шахснинг муайян комплекс сифатларини ҳосил қилишга интиладилар. Ўз-ўзини тарбиялаш масалаларида бир бутун маънавий психологик қиёфани шакллантириш масаласи қизиқиш эди. Бунда шахс идеали ва намунанинг мавжудлиги катта аҳамиятга эга. Масалан: уғил болалар - қахрамонлик яхши ота, ўқитувчи, врач ёки бадий асарда, кинофильмдаги образларни ўзларига идеал деб билсалар; қизларимиз меҳнаткаш аёл, жозибали жамоат арбоби, назокатли уй бекаси ёки илмий ходим ва ҳоказо. Ўзаро муносабат ва эмоционал ҳаёт ўз мавқеини белгилашнинг мураккаб муаммоларини ўсишини ўзи ҳал қила олмайди. Бу масалани ўсишининг ота-онаси, ўз тенқурлари, ўқитувчилар иштирокида уларнинг қўллаб-қувватлаши инобатга олинади.

9 мавзу бўйича амалий машғулотнинг бориши:

1-босқич. Ўқитувчи талабаларни давомот қилади. Ўтилган мавзуларга тухталади, уйга вазифалар сўралади ва қўшимча топшириқлар берилади. Ўқитувчи дарсни бошланишида талабаларнинг хоҳиши орқали гуруҳларга ажратилади. (15 дақиқа)

2-босқич: «Ўспиринлик даври ва касб танлаш психологияси» мавзуларининг асосий тушунчаларини флипчартга ёзадилар. Психологиядаги илмий термин сўзларни гуруҳларда муҳокама қилади ҳамда уларнинг мазмун моҳиятини тушунтириб беради. (15 дақиқа)

3-босқич: 1-ши: Гуруҳларда «Ўспиринлик даври ва касб танлаш психологияси» мавзусини ўрганиш. Бунда ўқитувчи мавзунини олдиндан режа асосида мавзу ёритилиб берилади, уни интерфаол усуллардан фойдаланиб амалга ошириш мумкин. Талабаларга тарқатма материаллар берилади. Семинар дафтарига ёзадилар, саволларга тайёрланадилар. (20 дақиқа)

Гуруҳлар учун топшириқлар:

Талабаларга топшириқлар қўйидагича:

1-кичик гуруҳ топшириғи: “Илк ўспиринлик даврининг психик хусусиятлари қандай ривожланади?” саволига жавоб беради. Саволга талабалар ҳаммаси биргаликда тайёргарлик кўриши лозим. Талабалар доскага презентациялар қилади, ҳаммаси биргаликда доскага чиқади ва мавзу қай даражада ёритиб берилишига ҳам балл олади. (тайёргарлик учун 10 дақиқа)

2 - кичик гуруҳ топшириғи: “Ўспиринларда севги ҳиссиётлари муаммо сифатида” мавзусини ёритиб беришлари керак. Талабалар илмий-амалий ёндашиб такдимот қилинади. (тайёргарлик учун 10 дақиқа)

3 - кичик гуруҳ топшириғи: “Илк ўспиринлик даврида аклий ривожланиши” ҳақида илмий тушунчалар беринг. Талабалар илмий-амалий ёндашиб такдимот қилинади. (тайёргарлик учун 10 дақиқа)

4- кичик гуруҳ топшириғи: “Ўспиринлик ёшида жисмоний сифатларидаги ўзгаришлар қандай? (қизларда ва йигитларда) талабалар кластер усули ёрдамида мавзунини ёритиб бериши керак.

4-босқич: Гуруҳлар ишларининг муҳокамаси. (10 дақиқа)

5-босқич: Гуруҳлар ишининг хулосалари. (10 дақиқа)

6-босқич: Мустақил бажариш учун топшириқлар (уйга вазифа): (10 дақиқа)

Дарсни якунлаш, баҳоларни эълон қилиш ва уйга вазифани эълон қилиш (5 дақиқа)

10 МАВЗУ: ЕТУКЛИК ДАВРИ ПСИХОЛОГИЯСИ

Режа:

1. Етуклик даври психологияси
2. Ёш даврлар инқирозлари
3. Ақлий қобилиятнинг ёшга боғлиқ ҳолда ўзгариши.
4. Психогеронтология

Ёшлик даври 23-28 ёшлардан иборат бўлиб, бу даврнинг ўзига хос бўлиб, бу даврнинг ўзига хос хусусиятларидан бири ижтимоий ҳаётнинг барча жабахаларида камолга эришган шахс сифатида фаол иштирок қилиш ва ишлаб чиқаришда меҳнат фаолиятини амалга оширишдан иборатдир. Ёшларнинг меҳнат фаолияти куйидаги учта муҳим белгиси билан бошқа ёш даврлардан фарқланади:

1. Мутахассисликнинг моҳиятига, ишлаб чиқариш шарт-шароитига, меҳнат жамоаси аъзоларининг хусусиятига мослашиш (кўникма)- меҳнат фаолиятининг дастлабки йиллари (таъминан 1 йилдан 3 йилгача) жамоада ўз ўрнини топиш ва кадр қимматга эришиш;

2. Мутахассис сифатида ўзини такомиллаштириш учун ижодий изланишни амалга ошириш ёки касб-корлик маҳоратини эгаллаш;

3. Маҳорат сирларидан фойдаланиш, ташаббус кўрсатиш, ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишда ижтимоий етукликни намоён қилиш ёки ижод фаолиятидаги барқарор ижод босқичида бир текис 10 йиллаб ишлаб сифатли маҳсулот яратиш намунасини кўрсатиш.

Юқоридаги босқичлар барча касбкор эгаларига хос бўлса-да, лекин ишлаб чиқаришга эртароқ ва кечроқ кириб келган одамлар ўртасида ёш жихатдан тафовут мавжуд бўлади. Масалан, касб-хунар коллежларини тамомлаган йигит-қизлар ўз меҳнат фаолиятини олий маълумотли ёшлардан олдин бошлайдилар, бироқ улар ҳам мазкур босқичларни босиб ўтишлари шарт.

Мустақил ишлаш учун тавсия этиладиган мавзулар

1. Илк ўспиринлик даврининг психик хусусиятлари
2. Илк ўспиринлик даврида ақлий ривожланиши
3. Илк ўспиринлик даврида ёшларнинг шахсий

Хозирги мутахассисларнинг кўпчилиги ўқув юртларидаги назарий билимлар билан амалий кўникмалар ўртасида узилиш мавжудлиги сабабли мустақил фаолиятнинг дастлабки кунларидан бошалаб катор қийинчиликларга дуч келадилар. Бу қийинчиликлар ўз мохиятига кўра 3 хилдир:

а) ижтимоий қийинчиликлар: нотаниш муҳитни шарт-шароитлари, шахслараро муносабатларлар, меҳнат жамоасининг савияси, ундаги кишиларнинг характер хислатлари, ишлаб чиқариш жамоасининг кадриятлари, маънавияти, анханалари ва ҳаказо;

б) билим ва билимга оид қийинчиликлар: махсус ўқув юртида олган билимларидаги узилишлар, савиянинг чекланганлиги, ижодий изланиш фаолиятининг заифлиги, ташаббускорликнинг етишмаслиги ва бошқалар;

в) мутахассислик билан боғлиқ ўзига хос қийинчиликлар, ишлаб чиқаришнинг мохияти, хусусияти, технология, қурилмалар, асбоблар, амалий кўникманинг бўшлиги ёки улар билан етарли даражада танишмаганлик, касбнинг иқтисодий негизини тўла англаб етмаслик, хавфсизлик техникаси муаммолари олдида лол қолиш.

Бу қийинчиликларни енгиш давридаги инсоннинг рухий ҳолатлари, жараёнлари, ва хусусиятларида миқдор ҳамда сифат ўзгаришлари рўй беради.

Психофизиолог П.П.Лазаревнинг фикрича, эшитиш, кўриш, периферик ва кинестетик сезгирликнинг ўзгариши 20 ёшдан бошланади. Бу маълумотни чет эл психологлари Фульдс, Равен, Пако кабилар янада ривожлантириб ақлий ва мантикий қобилиятнинг мезони 20 ёш деб ҳисобладилар. Б.Г.Ананьев ўзининг илмий тадқиқотларида ёшлик даврида йигит ва қизлардаги ўзгаришларни мураккаб шахс жихатларидан умумий рухий ҳолат, вербал ва новербал ақлий (мантикий функциялар) содда жараёнларгача (организмдан иссиқлик пайдо бўлишдан метоболизм-модда алмашинувигача), ҳатто шахснинг хусусиятигача бўлган ҳолатларни ўз ичига камраб олишини математик усулларга аосланган илмий маълумотлар ва уларнинг чуқур сифат таҳлили орқали кўрсатиб ўтади. Кўзларнинг фарқлашдаги сезгирлиги инсон ёшига қараб ўзгаришини тадқиқ қилган С.В.Кравков кўриш сезгирлигининг ортиши 25 ёшгача давом этишини, барқарорлашуви эса 25 ёшдан кейин ҳам давом қилишини таъкидлайди. Б.Г.Ананьев лабораториясидан олинган натижалар инсон функционал даражасининг 23-27 ёшларидаги йигит-қизларда 44%, функционал ҳолатнинг барқарорлашуви 19,8%, функционал даражасининг пасайиши 36,2% тенгдир. Бу маълумотлар камолот босқичининг турли микродаврларида ўсиш жихатларининг ўзаро муносабати хар-хил кечишини кўрсатиб турибди. Ю.Н.Кулюткин катта кишиларнинг диққат, хотира, тафаккур, билиш жараёнларини биргаликда оралиқни текшириб, 22-25 ёшларда диққат ва хотира 100,5% тафаккур 102,5%(хотира 97,0 баллга тенглигини 26-29 ёшларда эса диққат 102,8 хотира 97,0 тафаккур 95,0 балл эканлигини исботлаб берди. Америкалик олим В.Шевчук вояга етган одамларда ижодий фаолиятнинг бошланиш нуқтасини тадқиқ қилиб, 11-20 ёшлар

оралиғида 12,5%, 21-30 ёшларда эса 66% эканини аниқлади. Зиёлиларнинг илмий махсули динамикасини ўрганган З.Ф.Есарова унинг бошланиши математикларда 18-23, физикларда 24-27, биологларда 25-31, психологларда 27-30, тарихчиларда 27-32, филологларда 28-33 ёшларни ташкил қилишни кўрсатиб ўтади. Ёшларнинг ижтимоий ҳаётда қатнашувини ўрганган В.Шевчук ижтимоий фаолиятга киришни энг юқори чўққиси 25 ёш эканини аниқлаб, бу ҳол одамларнинг 45,4% бўлишини маълум қилади. Унинг фикрича, қолган ёш даврларида инсоннинг жамоатчилик фаолияти нисбатан жуда кичик бирликни ташкил қилади, ҳатто у 45 ёшда 3% тенг бўлади.

Кишиларда кўриш майдони чегараси хусусиятини ўрганган Л.Н.Кулешова ва М.Д. Александровалар 18-35 ёшлардаги хайдовчиларда унинг уч хил: нормадан ортиқ 11%, нормада 47%, қолгаларида эталон бўйича нормадан кам бўлишини таъкидлайдилар. 23-28 ёшгача даврда қатор функциялар даражасининг ўзгариши, такомиллашуви: кўриш майдонининг кўлами, кўз билан масофани чамалаш, фазовий тасаввур, билиш даражалари; англаш, диққат ва идрокнинг яхлитлиги ҳамда ўзгармасликнинг ўсиши бошқа фаолият ва кўриш таъсирчанлиги, қисқа муддатли кўриш хотираси ёки мустахкамланиши намаён бўлади: 22-25 ёшларда 2 хил омиллар доираси вужудга келади ва улар мнемологик ва аттенционал мажмуасидан иборат бўлади.

Ёшлик даврида йигит-қизлар камолотига 3 та муҳим психологик механизм; меҳнат жамоаси, оила микро муҳити ва норасмий улфатлар таъсир кўрсатади. Масалан, меҳнат жамоасидаги психологик иқлим, маънавият олами, берқарорлик, ижтимоий онг, ижтимоий қадриятлар, муайян анъаналар ва одатлар янги аъзонинг характерида ижобий ёки салбий ўзгаришни вужудга келтириш мумкин. Мазкур таъсир натижасида аста-секин умуминсоний фазилатлар таркиб топиши ёки муайян шахсий нуқтаи-назар йўқолиши мумкин. Меҳнат жамоасига янги қуйилган аъзо унда ўз ўрни ва кадр-қимматини қарор топтириш учун бир қатор ён беришга, ўз маслагидан сал бўлса-да четлашишга мажбур бўлади. Бу йўл жамоасидаги психологик иқлимга мослашиш мақсадида ички рухий зиддиятларга, муракаб кечинмаларга, унсиз туғёнга қарши қўйилган қадам хисобланади. Шунинг учун яқка шахс характери ни шакллантирувчи ёки унинг мустақил ички ришталарини емирувчи омил меҳнат жамоасидаги ижтимоий фикрдир. Жамоага бўйсуниб хар бир аъзонинг бурчидир. Айрим ҳолларда кўпчиликнинг тазйиқига учраган шахсда принципалик, адолатлилик сингари хислар, шахсий нуқтаи-назар бўшашиб қолади., натижада унда иккиланиш туйғуси пайдо бўлади. Ёшлик гаштини сураётган йигит ва қизлар ота-онасига, бува-бувасига, опа-сингилларига, ака-укаларига, турмуш ўртоғига фарзандларига оқилона муносабатда, оила аъзоларининг ҳар бири билан тўғри мулоқотда бўлиши, муайян қоидага асосланган муомала қилиш шарт. Оиладаги шахслараро муносабатлар кўлами кенглиги сабабли бир нечта босқичли мулоқотга асосланиши шарт. Лекин оила тинчлиги, тотувлиги ва ахиллигига ҳалал бермаслик ниятида ёш йигит ва қизлар виждон амрига қарши хатти-ҳаракат қилишга ҳам мажбур бўладилар. Ўз

маслаклари, фикрлари, шахсий қарашларига хилоф йўл тутадилар. Дилкашлик учун ҳар бир оила аъзоси билан умумий «тил» топишга интиладилар. Шунга кўра оила муҳити ҳам йигит қизларнинг рухияти ҳамда маънавиятини ўзгартирадиган омил вазифасини ўтайди.

Инсон учун психологик механизм ролини бажарувчи яна бир омил улфатлар даврасидир. Улфатлар одатда шахсий майли, қизиқиши, интилиши, орзу-истаги, мақсади, қарашлари, ёши ва хулқи бир-бирига мос тенгдошлардан иборатдир. Кўнгилчанлик, дўстлар раъйига қарши бормаслик туфайли ёшлар характерида хислар, барқарор эътиқод, илмий дунёқараш, ички кечинмалар, мустақиллик ва ташаббускорлик туйғулари намаён бўлади, яъни «Дўстинг учун захар ют» қабилида иш тугилади. Натижада махсулиятсизлик, лоқайдлик, иккиюзламачилик, бевафолик сингари иллатлар таркиб топа бошлайди. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, улфатлар даврасида янги фазилатларни ишбилармонликни, амалий кўникмаларни эгаллаш имконияти ҳам юзага келади.

Шу боисдан улфатчиликка фақат маишат нуқтаи-назаридан ёндошмай, унинг мазкур имкониятларидан фойдаланиш айтиш муддаодир.

Ёшлик даври инсоннинг куч-қувватга орзу ҳавасга, ижодий режаларига, излаш ва изланишларига, имкониятларга бой давридир. Келажак тақдири, мўлкўлчилик, фаровонлик, маданият ёшларга боғлиқ, шунинг учун уларнинг истиқбол режалари, яратган лойиҳалари, шаклланаётган маънавий ва рухий олами ҳеч кимни бефарқ қолдирмаслиги керак.

Камол топишнинг бу босқичига 28-35 ёшлардаги эркак ва аёллар кирадилар. Етуқлик даврида одам ўзининг барча куч-қуввати, қобилияти, ақл-заковати, ички имкониятларини ўз касбига ижтимоий фаолиятига, жамоат ишларига тўла сафарбар қила олади. Эркак ва аёлларнинг бу даврда меҳнат ва ижтимоий фаолиятида муайян тажрибага эгаллиги уларни истиқбол сари етаклайди. Етуқ шахснинг бошқаларга муносабати, уларни баҳолаши, динамик стереотипда сезиларли ўзгаришни юзага келтиради. У энди фақат ўзининг хатти-ҳаракати учун эмас, балки бошқа одамларнинг қилмишлари, учун ҳам жавобгарлигини англай бошлайди, айниқса, ҳаёт тажрибасига эга бўлмаган ёшларнинг ўз фарзандларининг хулқ-атвори, юриш-туриши учун ҳам куйдиради, уларга имконият борича ёрдам беришга интилади.

Етуқлик, катталиқ, донишмандлик, раҳнамолик, ғамхўрлик, хомийлик давридир. Бошқа ёш давларидаги каби мазкур даврда ҳам муайян даражада инқироз бўлади. Бу даврда инсон қандай ишларни амалга оширишга, қайси имкониятлардан фойдаланмагани, айрим хатолар, тушунмовчиликлар сабабли, кўнгилсизликлар вужудга келганини англай бошлайди. Ўзига ўзи ҳисоб бериш шу даврнинг муҳим психологик хусусиятидир. Организмдаги айрим ўзгаришлар, умрнинг тез ўтиши, кишини қаттиқ ташвишга ва изтиробга солади. У бундан кейинги ҳаётнинг ҳар бир дақиқасидан унумли фойдаланишга қарор қилади. Айрим орзу истакларини амалга ошириш учун жисмоний ва рухий имкониятлари етишмаслигини англаш унинг

психикасида «турғунлик» туйғусини вужудга келтиради. Бунинг асосий сабаби 33-35 ёшларда мнемологик-аттенцион мажмуа тубдан қайта курилишидир. Яхлит мнемологик марказнинг мнемик (хотира) ва мантикий (тафаккур) қисмларига ажралиши рўй беради. Аттенсионал ҳолатнинг омилари сақланиб қолади, лекин катта ёшдаги инсон интеллектида хотира ва тафаккур муҳим ўрин тутаяди. Бироқ ўзгаришлар унинг рухий дунёсида, кечинмаларида, ҳис-туйғуларида чуқур из қолдирмайди, етук шахс хотирасида иллюзион хусусиятга эга бўлган тасаввур образлари (ёшлик туйғуси, кайфияти, орзуси, хом хаёли) сақланиб қолади. Етуклик босқичида жисмоний ва ақлий имкониятлардан тўлароқ фойдаланиш кўникмаси пайдо бўлади. Бу ҳол бутун куч-қувват, ақлий, зўриқиш, ирода кучи, асаб таранглашуви ҳисобига эмас, балки муайян кўникма, малака ва маҳорат асосида рўй беради.

Етукликнинг турли даврларида камол топиш жабҳаларининг ўзаро муносабатини тадқиқ қилган Б.Г. Ананьев лабораториясида ходимлари 29-32 ёшларда функционал даражанинг ошиши 46,2 барқарорлашуви 15,8 функционал даражанинг пасайиши 38,0, 33-35 ёшларда 11,2, 33,3%, 55,5% ташкил қилишни аниқлашган

Ю.Н.Кулюткин тадқиқотининг натижасига қараганда, 30-35 ёшларда диққат 102,8, хотира 99,5, тафаккур 102,3 бирликка баровардир. Етуклик даври фаолиятининг махсулдорлигини ўрганган Г.Леман унинг чўққиси кимёгарларда 30 ёш, математикларда 30-34, геологларда 30-35 ёш эканлигини ва ўртача махсулдорлик чўққиси 37 ёшда бўлишни қайд қилган. Психофизиолог С.В.Кравчков кўзнинг фарқлаш сезгирлиги ёшга қараб ўзгаришини 4 ёшдан 80 ёшгача бўлган одамларда текшириб, сезгирликнинг ортиши 25 ёшгача, сезгирликнинг барқарорлашуви 25-50 ёшгача давом этиши мумкинлини аниқлаган.

З.Ф.Есарова олий мактаб ўқитувчилари ақлий фаолиятининг махсулдорлиги муаммосини тадқиқ қилиб, кандидатлик диссертациясини ёклашни математиклар-26, психологлар-32, филологлар-34, тарихчилар-31, физиклар-30, биологлар-32 ёшида амалга ошириш мумкинлигини аниқлаган.

Камолотнинг биринчи босқичидаги етук кишиларда ижтимоий фаолиятида қатнашиш истаги 30 ёшда 18,3%, 35 ёшда 6,2% ни ташкил этади. В.Шевчук демак, ижтимоий ташкилотлар фаолиятида қатнашиш кўлами торайиб боради. Бу даврда эркак ва аёлларнинг тафовутлари намаён бўлади: жисмоний, жинсий, рухий камолода аёллар илгарилаб келган бўлсалар, энди эркаклар олдинга ўтиб оладилар ва бу ҳол инсон умрининг охиригача сақланиб қолади. Етуклик даврида ижодий фаолиятнинг махсулдорлигини З.Ф.Есарова қуйидаги мезонлар билан ўлчашни лозим топади:

1. эълон қилинган илмий ишларнинг миқдори;
2. чоп қилинган асарлар ичида ўқув қўлланма, дарслик ва монографияларнинг мавжудлиги;
3. илмий тадқиқотда янги йўналишнинг очилиши;

4. илмий муаммони ҳал қилишда янги усулнинг кашф этилиши;
5. илмий мактабнинг ташкил қилиниши;
6. бошқа муаллифларнинг ишларига мурожаат қилиш ва илова бериш миқдори;
7. ўқитувчининг илмий маълумотларидан талабанинг мустақил ишларидан фойдаланиш кўлами:
8. ўқитувчи раҳбарлигидаги диплом ва диссертация ишларнинг миқдори ва сифати;
9. ўқитувчининг илмий фаолиятидаги муваффақият муносабат билан тақдирланиш;
10. доцент ва профессор деган илмий педагогик унвонларга сазовор бўлиш кабилар.

Мазкур ёшда шахсий ҳаётдаги ютуқлар, ғалабалар ёки муваффақиятсизликлар кишининг руҳий дунёсига қаттиқ таъсир этади. Натижада унда такабурлик, мағрурлик хислари пайдо бўлади, ўзининг бошқалардан устун кўя бошлайди ёки аксинча, ҳаёт захматлари унда лоқайдлик туйғусини вужудга келтиради. Лекин ҳар иккала кўринишга эга бўлган руҳий ҳолат ҳам оила аъзолари, тенгқурлари, меҳнат жамоаси, аъзоларининг таъсири орқали аста-секин муайян йўналишга тушиб қолади. Умуман, камолот босқичидаги одамлар истиқбол режаси билан ҳаракат қилади, воқеликка турмуш икир-чикирларига. Табиат, жамият коинот, ходисаларига бефарқ қарамайдилар, имкони борича хотиржамлик, тотувлик, тинчлик, дўстлик, дунё лаззатларидан оқилона фойдаланиш туйғуси билан яшайдилар.

Етуқлик даври 36-55 (60) ёшлардаги эркак ва аёлларни ўз ичига олади. Мазкур даврда ижодий фаолиятни қайтадан баҳолашда ўз ифодасини топувчи янги хислат намаён бўлади. улар шу кунгача меҳнат фаолиятида миқдор кетидан қувиб юрган бўлсалар, энди меҳнат махсулининг сифати устида бош қотира бошлайдилар. Оилавий турмушга ижтимоий ҳаётга, яшашнинг мақсадига, инсон кадр-қиммати, теварак-атрофга, ўзларига ва бошқа одамларга янги мезон билан қарай бошлайдилар. Турмушнинг икир-чикирлари, ижтимоий-ходисаларга вазмин, сабр-тоқат билан ҳаёт тажрибасига суянган ҳолда муносабатда бўладилар, ҳар бир нарсанинг нозик томони ёки ёмон оқибати ҳақида ўз фикрларини биладирадилар. Ҳаётда қўлдан бой берган имкониятлари, хато ва камчиликлари уларда етти ўлчаб, бир кес кабилида иш тутиш туйғусини вужудга келтиради. Шунинг учун улар умрининг бирор дақиқаси бекор ўтишига ачинадилар. Ёшлик йилларида йўқотганларини ақл-заковат, донишмандлик билан тўлдиришга интиладилар. Етуқлик даврининг иккинчи босқичида қариллик аломатлари кўпроқ ўрин эгаллай боради, унинг бошланиш нуқтаси 45-50 ёшлардир. Лекин одамларнинг ўзига хос хусусиятларига кўра бу чегара турлича, масалан, бу бир кишида 60 ёшда, бошқа бирида эса 70 ёшда бўлиши мумкин. Шу сабабли ёш даврнинг чегаралари фақат шартли белгиланади. Бу омил одамлар яшаётган оила муҳитига, тарихий-ижтимоий шарт-шароитга жўғрофий иқлим ва ҳокозоларга ҳам боғлиқдир.

Мазкур ёш даврнинг ўзгарувчанлигини инсоннинг биологик, ижтимоий ва тарбиявий омиллари (ирсий аломат, ижтимоий муҳит, узлуксиз тарбиявий таъсир) белгилайди. Ю.Н.Кулюткин бир хил даврдаги одамларда хар-хил жараёнлар, ҳолатлар, хоссалар, хусусиятларнинг ўсиши, ўзгариши барабар эмас, балки уларнинг бировдан олдин хотира, кейин тафаккур, бошқа бировда аксинча, ривожланишни, бир психик жараённинг заифлашуви, иккинчисини жадал суръат билан ўстиришини ўқтиради.

Шахснинг ўз ички имкониятларини рўёбга чиқаришга интилиши фаолиятнинг барча турларида маънавий ва руҳий жиҳатдан ўзини англашини янада такомиллаштирди. Етуклик давридаги эркак ва аёлларнинг ўзлигини англашдаги «Мен» уч хил кўринишдан ифодаланади: «Мен» кўпинча «Мен-образ» шаклида ўзи томонидан талқин қилинади. Шахснинг «Мен-образи»

1. ретроспектив «Мен» дан иборат бўлиб, ўтмишдаги ўзлигини акс эттиради;

2. актуал «Мен» сифатида тасаввур этилиб, ўзининг ҳозирги даврини ифодалайди;

3. идеал «Мен» образи эса яқин келажакда ўзини қандай тасаввур қилиш билан боғлиқ ҳолда яратилади.

Шунинг учун ўз имкониятларини ҳаётда тўла сафарбар қилиш истаги ижтимоий турмушнинг барча жабҳаларида ўзининг ўтмиши образини ҳозиргиси билан солиштириб, шахсий идеал моделини вужудга келтиради, шахс мазкур моделига асосланиб, турмуш режаларини, хатти-харакат мақсадини, усул ва воситаларини танлай бошлайди. Инсоннинг ўтмишдан ҳозирги кунда, ҳозирги кундан келажакка интилиши ўзини англашнинг бош мезони ҳисобланади. Ўзлигини англашнинг бошқа мезонлари ҳам мавжуд бўлиб, ўзини ўзи баҳолаш, назорат қилиш, текшириш, қўлга олиш, ўзига буйруқ бериш кабиларда акс этади. Ўзини англаш кўпинча, ўзига бошқа кишилар:

А) ёши улуғ одамлар;

Б) тенгдошлар;

В) ўзидан кичик одамлар нуқтаи-назаридан қарашда кўринади.

Мазкур ёш давридаги одамларнинг кўриш майдонини ўрганган Л.Н.Куленова ва М.Д.Александровлар 36-50 ёшли эркакларда кўриш чегараси қуйидагича эканини аниқлаганлар:

Нормадан ортиқ 4%, нормада 53%, қолганлари нормадан кам. Ю.Н.Кулюткин 36-40 ёшли синалувчиларда диққат, хотира, тафаккурнинг 0-130 гача шкалада 94,8, 93,7, 99,0 бирлигига эга эканлигини исботлаб берди. Б.Г.Ананьев эса мазкур ёшдагиларда шаклни идрок қилишни бипопуляр ва мопопуляр йўлларида муайян даражада тафовутлар юзага келишини айтади.

Қатор олимлар (Клапаред, Майле, Беллис, Филипп) мазкур ёшдагиларнинг товуш ва ёруғликдан таъсирланиш вақти ўзгаришини ўрганганлар. Олинган маълумотлар амалий аҳамиятга эга бўлиб, ўз қимматини ҳозиргача сақлаб келмоқда. Фульде, Равен, Пако каби

тадқиқотчилар интелектнинг қобилиятини текшириб, 30 ёшда 96, 40 ёшда 87, 50 ёшда 80, 60 ёшда 75% бўлишни аниқлаганлар. Уларнинг ижтимоий фаолиятига кириш хусусиятини фаоллик нуқтаи- назаридан В.Шевчук 35 ёшидаги одамларнинг 6,2% бу фаолиятда қатнашиш истагини билдирса, 40 ёшда 2,2% қатнашишини хоҳлайди, 2,8% эса ундан чиқишга қарор қилади. Аҳвол шундай давом этади.

З.Ф.Есарова олий мактаб ўқитувчиларининг ижодий фаолиятини хусусиятларини ўрганиб, докторлик ишларини ёқлашни математиклар 33, психологлар 46, филологлар 46, тарихчилар 47, физиклар 37, биологлар 40 ёшда амалга оширишни аниқлаган. Умуман етуклик даврининг иккинчи босқичига мансуб кишилар бир томондан, бутун имкониятини меҳнат ва ижтимоий фаолиятларига бағишланади, иккинчи томондан, ижтимоий фаолликлари сусайиб боради. Чунки, инсоннинг кексайиши ҳам қувончли, ҳам ўтинчли дамларга, кечинмаларга, хис-туйғуларга сероблиги билан бошқа ёш даврдаги одамлардан ажралиб туради. Хотиржам дам олиш истаги билан ижтимоий фаолиятдан узоқлашиш туйғуси ўртасида инқироз вужудга келади. Қандай қарорга келиш, яъни меҳнат жамоаси билан алоқани узмаслик ёки мутлақо ижтимоий фаолиятдан чекланиш муайян ҳолатлардаги мотивлар курашига боғлиқдир. Хозирги замон кишиларининг ўртача умр кўриши XX аср бошларидагига нисбатан қарийиб 1,5, 2 марта узайганлигини, етуклик давридаги эркак ва аёлларнинг ижтимоий бақувватлиги, маънавияти ва рухияти текислиги ижтимоий фаолликни сусайтириш ҳақида сўз бўлиши мумкин эмаслигини кўрсатмоқда. Демак, уларнинг ишчанлиги, ақлий қобилияти, касбий маҳорати, турмуш тажрибаси, онгининг юксаклиги, маънавиятининг бойлиги, рухиятининг софлиги янги зафар, меҳнат қувончлари сари дадил қадам ташлашга тўла қафолат беради.

ПСИХОГЕРОНТОЛОГИЯ

Психогеронтология психология фанининг таркибий қисми эканини илмий жихатдан С.Холл асослаган бўлса-да, лекин бу йўналишнинг ўзига хос хусусиятлари тўғрисида Цицерон («Катта Катон ёки кексайиш ҳақида» асарида), И.И.Мечников («Оптимизм этюдлари» китобида), Ўрта Осиё алломалари донолик, донишмандлик ҳақидаги дурдоналарида фалсафий фикр ва мулоҳазаларни билдирганлар. Америкалик психолог С.Холл (1846-1924) «Кексайиш» монографиясида амалий ва методик аҳамиятга молик катор ғояларни илгари сурган.

Йигирманчи асрнинг 30-йилларидан бошлаб кексалик даврига оид тиббий биологик тадқиқотларнинг кўпайиши, шунингдек, инсон камолотига шахс сифатида ёндошишнинг пайдо бўлиши психогеронтологиянинг ривожланишига алоҳида жараён сифатида ёндошишнинг пайдо бўлиши психогеронтологиянинг ривожланишига бирмунча таъсир кўрсатади.

Ана шу тариқа кексайишнинг тиббий, ижтимоий жихатидан ёндошиш билан бир қаторда психологик жабҳаси жихатидан ёндошиш ҳам вужудга келди ва психогеронтологиянинг тадқиқот соҳаси кенгайиб борди, шу соҳа бўйича инглиз тилида махсус журналлар чиқа бошлади.

Илмий изланишларнинг аксарияти кексайиш давридаги одамлар шахсининг хусусиятлари, диққати, хотираси, тафаккури, ақл-заковатига бағишланган бўлиб, бошқа психик ҳолатлар жараёнлар жуда кам тадқиқ қилинган. Хозир кексайиш психологияси ҳамда психогеронтологияни ҳам ёш психологияси соҳасига таалуқли деган икки хил илмий назария мавжуд. Ваҳоланки, улар ўзаро боғлиқ бўлиб бир-бирини доимо илмий ахборот ва маълумотлар билан бойитиб туради.

Психогеронтология фанида геронтология, инволюция, гериатрия, герегигиена, гетерохронлик каби илмий тушунчалар мавжуд.

Гериатрия эволюциянинг тескариси бўлиб, ўсишдан орқага қайтишини ифодалайди. Герогигиена-кексайган одамнинг саломатлигини сақлаш ва мустаҳкамлаш соҳасидир. Герогигиена кекса одамларда асаб, рухий касалликларнинг олдини олиш учун хизмат қилади. Гетерохронлик-бир хил ёшдаги одамларда рухий жараёнларнинг турлича (хар-хил вақт ва муддат) намаён бўлишидир.

Психогеронтология фанида геронтогенезнинг эволюцион омиллари каторида И.В.Давидовский наслий, экологик, биологик, ижтимоий аломатларини киритади. Д.Бромлей инсонни қариши цикли учта босқичдан иборат бўлишини таъкидлайди:

- 1) «ишдан хизматдан узоқлашиш» (истехфо)- 66-70 ёш;
- 2) кексалик (70ва ундан катта ёш),
- 3) мункиллаган кексалик (хаста кексалик ва ўлим)- максимум 110ёш.

Шу билан бирга кексайишнинг қонуниятлари ҳам кашф қилинган, улар каторига қуйидагиларни киритиш мумкин:

1. Гетерохронлик(хар-хил вақтликлик)қонуни;
2. Ўзига хослик қонуни;
3. Хилма-хиллик қонуни.

И.В.Давидовский «Кексайиш нима?» номли асарида таъкидлаганидек, инсон 50-60 ёшга тўлганда ёки, ундан ошган чоғида етукликнинг кечиккан даврига кириб келади. Шу ёшдаги одамларининг ўлимини XVIII асрдаги тенгдошлари билан таққосланса, уларнинг яшаш ва меҳнат қилиш имконияти 75 ёшгача узайиши мумкин. Чунки хозирги кунда нафақани белгилаш ҳақиқий биологик қариш ёшидан 15-20 йил илгарилаб кетган. Бу ҳол ақлий меҳнат билан шуғулланган зиёли одамларда яққол кўзга ташланди. И.В.Давидовский фикрича, узоқ умр кўрувчилар асосан озгина, фаол, ҳаракатчан одамлар бўлиб, ҳаводан эркин нафас олишни жуда ёқтирадилар, организм фаолиятига дахлдор тинка қуритар кассалликлардан ҳолис бўладилар.

Тадқиқотчи П.П.Лазерев 1928 йилда умр ўтиши билан кўрув аппарати марказий этнологиясининг хиралашувини айтган эди.

Кейинчалик, 1967 йилда америкалик психолог Грегори бу фикрни тажрибадан ўтказди ва инсон кексайиши билан рецептор аппаратининг оптик функцияси заифлашади, кўрув сезгиси ва идрокини хирилаштиради, деди. Кўзнинг рангни сезиши ёш улғайиши билан ўзгариб боради, хатто, рангни ажратиш қобилияти сезиларли даражада пасаяди.

Шуни алохида таъкидлаш керакки, ранг ажратиш, спектр нурларининг ёйилиши Ибн Сино томонидан тушунтириб берилган, фан оламида гетерохроник хусусият касб этиб, спектрнинг қисқа ва тўқис қисмида (кўк ва қизил рангда) аниқроқ акс этади.

Психогеронтологик нуқтаи-назардан сезиш вақтини тадқиқ қилган Е.Н.Слколов, Е.И.Бойко, А.Р.Луриялар сезиш вақти ёки даврининг информатсион функциясидан бошқа нарса эмас дея хулоса чиқардилар.

Улар сезиш вақтининг эгри чизиқли кўрсаткичларини схема тарзида ишлаб чиқиб, кексалик даврига хос иккита хусусиятни чуқур таҳлил қилдилар. Худди шунга ўхшаш маълумотлар Д.Биррон, Д.,Ботвинник тажрибаларида ҳам олинган.

Психогеронтологияда кекса эркак ва аёлларнинг психологик хусусиятларини ўрганишда кўпроқ тест (синов) дан фойдаланилади. Тестлар ўз мақсади, мохияти ҳамда тизимига биноан бир неча кўринишга эга:

1)мақсадга йўналтирилган, билим хажмини аниқловчи стандарт тестлар; имтихон, синов варақаси;

2)инсоннинг ақл заковатини ўлчашга мослаштирилган ақл тестлари;

3)инсон шахсининг фазилатларини текширишга мўлжалланган тестлар;

4) инсон истеъдоди, иқтидори ҳамда қобилиятининг даражасини аниқлашга қаратилган тестлар.

Кексайиш даврида одамлар психологиясини ўрганиш тестлар ёрдамида амалга оширилишининг синалувчиларда иродавий куч қувват сарфлаш, ақлий зўриқиш, асабдан тежамли фойдаланиш имкониятини яратади. Шу билан бирга тестлар кишиларда (ранг-баранглиги учун) кизиқиш, табиий майл, шуғулланиш хис туйғусини уйғотади. Тестлар билан ишлашда вақт чекланганлиги сабабли айрим нуқсонларга йўл қўйилади, лекин уларни айнан синалувчиларда муайян вақт ўтганидан кейин такрор ўтказилса, камчиликлар барҳам топиши мумкин.

Кексалар психологиясини тадқиқ қилишга оид тажрибаларда психогеронтологиянинг айрим усулларида кенг фойдаланилмоқда. Нафақа ёшига тўлган кишиларнинг ишни давом эттириш истаги ва улардан фойдаланиш эҳтиёжи тиббиёт ва рухият илми олдида бир қанча талаблар қўяди. Бу талаблар М.Д.Александрова ва унинг шогирдлари таъкидлаганидек, 60 ёшдан ошган одамларнинг соматик сихатлиги уларнинг ишлаб чиқаришида қатнашишига қанчалик имкон беришини, инсоннинг рухий саломатлиги ишлашда қай даражада ёрдамлашувини,

соғлдом кекса одамнинг психофизиологик функциялари, психик жараёнлари шахсий хусусиятлари ва касб корлик учун мос келиш-келмаслигини аниқлашдан иборатдир.

Шуларнинг сўнгги қисмини тадқиқ қилиш бевосита психологларнинг зиммасида бўлиб, ёш улғайиб боришига қараб физиологик функцияларнинг ўзгаришини психометрия маълумотларига таяниб муайян усулда ўрганиши лозим. Бу усулда бир қанча элат, жамоа, худуднинг худди шу ёшдаги ахолиси билан солиштирилади. Тадқиқотнинг бу усули айрим рухий жараёнларнинг ёш динамикасини аниқлашга хизмат қилади.

Асаб системасининг қаришини В.Д.Михайлова И.А.Лукашева, М.М.Александровская каби олимларнинг физиологик ва гистологик тадқиқотларида кексаларнинг асаб системаси, бош мия тузилиши ўзгариши ўрганилган бўлиб, бу хол макросопия маълумотлари асосида ифодаланган.

Макросопия маълумотларига кўра: а) кексалик дарида миянинг оғирлиги 20-30 % янгилашади:

б) бир даврнинг ўзида мия калла суягининг хажми ўртасида кучаяди; в) кексайиш даврида мия бурмалари камаяди ва арикчалари кенгаяди; кўзгалади, булар айниқса мия қобиғининг пешона қисмида яққол кўринади ва етук одамларга қараганда 3-4 та йўл қисқаради; г) миянинг зичлиги ортади.

Микросопиянинг натижаларига биноан: 1) нерв хужайраларининг умумий миқдори камаяди, бу ўзгариш қобиғининг 3 ва 4 зоналарида аниқ билинади;

2) Пуркинъе хужайраларининг миқдори кескин камаяди, хужайраларнинг йўқолиши етук кишиларга нисбатан 25% кўп бўлади; 3) нерв толалари йўғонлашади; 4) хабар олиб борувчи йўлда миелин толалари миқдори озаяди. Сенсор-перцептив функцияларининг қариши.

Кўриш функциясининг ёш даври динамикасига бағишланган қатор тадқиқотлар мавжуд бўлиб, америкалик психологлар кўриш тадқиқотининг маълумотларига қараганда, агар вақт ҳеч бир чекланмаса, кўрув стимуллари идрок қилиш 20-50 ёшли одамларда бир текис, аниқ ва тўғри амалага ошиши мумкин. Мабодо вақт чекланган бўлса, идрок қилинаётган жисм қисқа вақт намоиш қилинса, кўзгатувчининг кучи ўзгариб турса, ёшлар билан катталар ўртасида кескин фарқ вужудга келади.

Оддий турмушда бу хол жисмларга узоқ муддат термилиш имкониятини ва сунъий кўришдан фойдаланиш кўрув идроки пасайишининг олдини олади ва муваққат нерв узилишига барҳам беради. Л.Е.Биррона, Л.Ботвинник, қуйидагича хулоса чиқардилар: сенсор информацияни қайта ишлаш ва стимуллари баҳолаш учун кекса кишиларга бир неча кун вақт керак. Кўриш пасайишининг иккита сабаби бўлиб, биринчиси кўз гавхарининг торайиши, иккинчиси кўз аккомодациясининг ёмонлашувидир.

С.Паконинг фикрича идрок қилинаётган объект ва унинг стимуллари канчалик мураккаблашиб борса, тажрибада ёш даврининг фарқлари шунчалик ортиб боради.

Бир гуруҳ психологларнинг ўқтиришича, идрок функциясидаги ёш даврига боғлиқ пасайишининг асосий сабабларидан бири мия нуқтасининг геностик зонасидаги нейронлар миқдорининг камайишидир. У Майлс ва А.Уелфорд унинг пасайишини айтганлар.

Эшитиш. Эшитиш қобилиятининг энг юқори даражасини 14-15 ёшларга тўғри келади, ундан кейинги камолот даврларида бироз пасайиш юз беради. Кўпгина олимларнинг фикрича, инсон ёшининг улғайиши билан эшитишнинг заифлашуви мўътадил хисобланиб, организмнинг биологик қариши билан узвий боғлиқ равишда кечади.

Ишлаб чиқаришдаги кучли шовқин одамнинг эшитиш қобилиятини ёмонлаштиради. Эшитиш ўқувини йўқотиш эркакларда аёлларга қараганда кўп учрайди.

Таъм билиш сезгисида ҳам ёш ва кексалик туфайли айрим ўзгаришлар вужудга келади. Масалан, нордон, ширин ва аччиқни сезиш 50 ёшгача кескин ўзгармасида, лекин ундан кейинги даврда маза сўргичлари миқдорининг камайиши эвазига сезги чегараларининг кенгайиши содир бўлади. Ҳид сезгиларининг ўзгаришига асосий сабаб нерв учлари ва толаларида карахтлиқнинг бошланишидир.

Бундан ташқари, ҳид билиш сезгирлиги камайишининг сабалари хавонинг ифлосланиши, захарли ва қўланса хидли моддалар билан нафас олиш, чекиш, озиқ-овқатда А витамин етишмаслигидир. Кексайганда оғриқ ва тери –туйиш сезгилари ҳам пасаяди. Тебраниш сезгилари ҳам ёш ўтган сари ёмонлашади, орқа миянинг орқа қисмларидаги вегетатив ўзгариш ана шу ҳолатни келтириб чиқаради.

Кексайиш даврига 61 (56)-74 ёшли эркак ва аёллар кирадилар.

Бу даврдаги кишилар хилма-хил хусусиятлари, шахслараро муносабатлари билан бошқа даврлардагилардан ажралиб туради.

Мазкур ёшдагиларни шартли равишда иккита катта гуруҳга ажратиш мумкин:

а) мутлақо исхтефога чиққан, ижтимоий фаол бўлмаган эркак ва аёллар;

б) нафақахўр эркак ва аёллар ижтимоий ҳаётнинг у ёки бу жабхаларида фаолият кўрсатаётган кексалик аломатлари босаётган одамлар. Уларнинг хис-туйғулари яшаш тарзига мувофиқ намаён бўлади.

Уларнинг хис-туйғулари вужудга келиши жихатидан икки хилдир: 1)барқарор кайфият, хотиржамлик туйғусига эга бўлган, ўз кадр -қимматини сақлаётган нуфуз талаб эркак ва аёллар:

2) кайфияти барқарор, осойишта хулқ-атворли, оила муҳитининг сардорига айланган, табиат ва жамият гўзалликларидан бахраманд бўлаётган ижтимоий фаолиятдан қарийиб узоқлашган, қарилик гаштини сураётган кишилар.

Уларнинг бир гурухи моддий бойлик билан қаноат хосил қилган эркак ва аёллардан иборатдир.

Мазкур ёшда юзага келадиган инқироз заифлашуви психик жараёнларнинг ҳам ўзгаришига олиб келади.

Рухий кексайиш аломатлари аёлларда эртароқ пайдо бўлади.

Эркак ва аёллар ўртасида фарқлар борган сари яққол кўзга ташлана бошлайди.

Бу фарқларни билиш жараёнлари(сезги, идрок, хотира,тафаккур), ахлоққача (фаросатлилиқ, хушёрлиқ, хозиржавоблиқ, топқирлиқ)ва ақл заковат (ақл, билим, ижтимоий тажриба, махорат, ижодий фаолият, барқарор малака) каби рухий ҳолатларда ўз аксини топади.

Аёлларнинг заифа деб номланиши ҳам бежиз эмас, чунки жисмоний заифликдан ташқари бошқа рухий кечинмаларда ҳам беқарорлик сезилиб туради. Кўз ёши қувончдан бўлса ироданинг заифлигини кўрсатади, ғам-ғусса, ўкинч, туйғу сабабли бўлса хис-туйғуни бошқариш имконияти йўқлигини кўрсатади.

Аёлларнинг табиий азобдан (туғиш, бола тарбияси) ташқари хизмат, оила ташвиши, юмуши, меҳр-мухаббатга оташлиги, нозик қалби ташқи кўзгатувчиларга тез жавоб берувчанлиги жихатдан эртароқ қаришга олиб келади (асаб системасининг бузилиши, иродавий зўриқиш, ақлий танглик ҳолатлари).

Психологлар кексайиш давридаги эркак ва аёлларнинг рухий дунёсини ўрганиш бўйича тадқиқот ишлари олиб борганлар.

Америкалик В.Шевчук мазкур ёшдаги одамларнинг ижтимоий фаолиятида қатнашиши хусусиятини текшириб, 65 ёшлиларнинг 24,1% 70 ёшлилиларнинг 17,4%, 75 ёшларнинг 7,7% ижтимоий фаолиятдан воз кечганлигини аниқлаган.

Олий мактаб муаллимларининг илмий махсулдорлиги М.Д.Александрова математика, физика, биология, психология, ва бошқа соҳаларнинг вакиллари ўртасида кексайишнинг биринчи босқичида (61-66 ёшларда) бир оз мавжуд бўлса-да, унинг иккинчи босқичида (67-72ёшларда)ўша тафовут ҳам йўқолиб боришини таъкидлайди. Л.И.Захарова эса кексайиш давридаги эркак ва аёлларнинг олий нерв фаолиятини текшириб, уларда рангларни кўриш майдонининг чегараси учун кўйидагилар муҳим роль ўйнашини уқтиради:

1. Кўриш йўллари анализатори чекка қисмларининг ҳолати;
2. Марказий нерв системасининг умумий фаоллиги;
3. Инсоннинг ёши;

4. Кўриш анализаторларининг фаолият кўрсатиш шароити;
5. Инсоннинг жинси.

Америкалик психолог Д.Векслер кексайишида ақлни ўлчаш учун 1939 йилда махсус тест ишлаб чиққан ва «Катта кишилар ақлини ўлчаш ва баҳолаш» номли китобида тест ўтказиш услубиятини батафсил баён қилган.

Д.Векслер тавсия қилган формулага биноан ҳар қандай ёшдаги шахснинг ақлий камолот даражасини мазкур ёшга муносиб тарзда ишлаб чиқса бўлади.

Бунинг учун муаллиф ақл коэффиценти атамасидан фойдаланилади:

Д.Векслер шкаласи бўйича АД-ақлий кўрсаткичини, КД-(кексайиш даражаси) эса шахснинг календар ёшини англатиб келади.

«Векслер батареяси» 11 та субтестдан иборат бўлиб, улардан 7 таси вербал сўзлардан тузилган, 4таси новербал (аломатлардан иборат)дир.

Барча кўрсаткичлар бўйича энг юқори натижага 15-25 ёшлилар, бошқа маълумотларга кўра 26-29 ёшлилар эришадилар: кейин 40-45 дан аста-секин пасайиш бошланади: 60-65 ёшларда бу кўрсаткич куйига тушади.

Д.Векслер кескин ўзгарувчан ва кам ўзгарувчан ёш даври функцияларига алоҳида эътибор беради.

Биринчисига қисқа муддатли хотира, ўхшашлик, символлар, Косс кубчалари: иккинчисига-луғат бойлиги, умумий маълумотлилик, расм тузиш (тартибга келтириш маъносида), тугалланмаган расмларни идрок қилиш киради.

Мазкур вариациялардан фойдаланиб, экспериментал психологияда янги кўрсаткич киритишни таклиф қилади, у детериорация коэффиценти деб атаиди, (детериорация-ёмонлашув, бузилиш, демакдир): барқарор кўрсаткич,

Ёш одамларда мазкур коэффицент 5%дан ошмайди, кексаларда эса 20%га яқинлашади.

Кўриниб турибдики, ёш улғайиши билан номутаносиблик даражаси ўсиб боради.

Д.Векслер тести тўғрисида хар-хил танқидий мулохазалар мавжуд бўлса-да, лекин муаллифнинг ёшларга татбиқ қилган тести уларнинг ақлий тайёргарлиги даражасини, ўқишга ўқувлилигини билдирса, кексаларда у ҳаётий тажрибаларга асосланган донишмандликни англади, деган фикр тўғридир.

Кексалик даврига 75-90 ёшдаги эркак ва аёллар (бува ва бувилар) киради ва бундай одамларнинг бошқа ёш дарларидаги одамлардан кескин фарқланадиган хусусиятлари яққол кўзга ташланади.

Кексаларни жисмоний ва ақлий фаолиikka мойил ҳамда пассив турмуш тарзига кўниккан қариялар гуруҳларига ажратиш мумкин.

Ижтимоий фаоллик фахрийлар жамоасида, касбий жамоалар фаолиятида қатнашишида ўз ифодасини топади.

Кексалик даврида фоний дунёдан умидсизлик туйғуси пайдо бўлади ва бу ҳол фаолликни, истикбол режаларини тузишга интилишни сусайтиради.

Лекин «Ўғлимни уйлантирсам, дунёдан армоним йўқ» қабилидаги мулоҳазалар доимий одатга айланиб қолган.

Кексаларнинг иккинчи муҳим хусусияти бетобликда, васият қилиш, қариндош уруғлардан рози-ризалик тилашишдир. Жисмоний ҳаракат имкониятига эга бўлган қариялар меҳнат қилишга интиладилар, бироқ унинг маҳсулидан кўнгиллари сира тўлмайди. Улар тарихий воқеаларни типик сифатида батафсил баён қилиб берадилар.

Нутқдаги жузъий камчиликларни ҳисобга олмаганда (айрим мантиқий боғланишдаги нуқсон, талаффузнинг бузилиши) кенг кўламдаги ахборотларни ўзгаларга узатиш имкониятига эга.

Биологик қариш психик жараёнлар, ҳолатлар, хусусиятлар, ва ҳатти-ҳаракатларда кескин ўзгаришларни вужудга келтиради. Аксарият сезги органлари заифлашади, асаб системаси кучсизланади, маълумотларни қабул қилиш (хотира) ва уларни қайта ишлаш, моҳиятини англаш (тафаккур), у ёки бу ҳолатларга нигоҳини тўплаш ва унда муайян муддат тутиб туриш (диққат) қийинлашади.

Ироданинг кучсизланиши оғриқ сезгиларига нисбатан бардошлилик туйғусини емира бошлайди. Натижада ташқи таъсирни қабул қилишда диққатни саралаш хусусияти ўз аҳамиятини йўқотиб бориши сабали қари одам бола табиат, аразчан, кўнгли бўш, хиссиётга берилувчан характерли бўлиб қолади.

Шунинг учун улар билан мулоқотга киришишда мазкур шахснинг сифатларини ҳисобга олиш мақсадга мувофиқдир. Хотиранинг заифлашуви қарияларга ҳаёлпарастлик иллатини келтириб чиқаради кўпинча эса олиб қолиш, эса сақлаш ва эсага тушириш ўртасида кўпгина сабабларга кўра номутаносблик туғилади, натижада унутиш жараёни кучаяди. Диққатни муайян объектга тўплай олмаслик оқибатида бирон фаолият тури устида узоқ машғул бўла ололмаслик вужудга келади. Нарса ва жисмларни нотўғри идрок қилиш, яъни иллюзиялар кўпроқ ўрин эгаллайди.

Шунинг учун кексайганда «жон ширин бўлиб қолади». «Кексаликда эр-хотин муносабати янада мустаҳкамланади, янги шакл ва янги сифат касб этади. Мулоқот кезида барча тахассуротлар, маълумотлар, кечинмалар, ҳистуйғулар юзасидан фикр алмашадилар. Бир-бирларини кўмсаш, ҳамдардлик қаби юксак туйғулар янада мустаҳкамланади.

Кексалик даврининг яна бир хусусияти бошқа кишиларга, бегоналарга ҳам хайрихоҳлик билдиришдир.

Ана шу юксак инсонпарварлик хисси туфайли улар ер юзидаги жамики инсон ҳаётига яхшилик тилайдилар.

Бу сўнгги юксак туйғу байналминалчиликнинг табиий кўринишидир. Қариялардаги раҳмдиллик, поклик, орасталик, мулойимлик, самимийлик сингари туйғуларнинг ифодаланиши бошқа ёш давридаги одамлар туйғусига асло ўхшамайди. «Шунинг учун қари билганни-пари билмас»,-деган нақл бор.

Йирик жаҳон психологлари С.Пако, Г.Оффоре, Л.Бине, У. Майнот, Э.Медавир, А.Камфорт, И.В.Давидовский, Б.Г.Ананьев, Н.В.Нагорний, Е.Д.Александрова ва бошқалар узок умр кўриш сирларини экологик омиллар орқали тушунтиришга ҳаракат қиладилар.

Аксарият олимларнинг фикрича, экологик омиллар инсоннинг яшаш шароитига, камол топишига, бевосита ёки билвосита таъсир қиладиган омиллардир.

Инсоннинг ижтимоий муҳити шароитлари ичига касб меҳнати, турмуш тарзи, маданияти ва маънавияти кабилар киради.

Жаҳон фани тўплаган маълумоларга кўра очик заводда ортикча зўриқишсиз жисмоний меҳнат билан шуғулланган одамларда ҳаракатнинг тезлиги, қад-қоматининг тиклиги, маънавий тетиклик, рухий фаоллик сақланади. Мана шу ҳолат жисмоний тарбия билан доимий шуғулланувчи кишиларда ҳам бўлади.

«Умрни ўзайтириш муаммолари» номли (1952) китобида доғистонликларда узок умр кўришнинг асосий сабаблари қуйидагилар экани таъкидланган:

1. Республиканинг тоғли қисмидаги иқлим шароити ва жўғрофий омиллар;
2. Суткасига 3-4 марта истеъмол қилинадиган гўштли, ўсимлик, мойли ва сутли озиқ-овқатлар, чекишнинг, ичиш ва ортикча жинсий алоқанинг тақиқлангани;
3. Авлоддан-авлодга асрлар давомида ўтиб келаётган маданий анъаналар, ўзига хос турмуш тарзи ва унинг хусусиятлари;
4. Гигиенанинг барча қонун ва қоидаларига риоя қилиниши ва бутун умр бўйи жисмоний меҳнат билан шуғулланиш;
5. Бир маромда ҳам пассив, ҳам фаол хордиқ чиқариш;
6. Аҳоли турмуш даражасининг моддий-маиший жихатидан яқинлашиши ва хокозолар.

Умрининг узайишига, шахсда ижодий фаоллик узлуксиз давом этишига ёрдам беради, ақлий меҳнат билан доимо шуғулланувчи кекса одамларда мантикий хотира сақланади.

10 мавзу бўйича семинар машғулотининг бориши:

1-босқич. Ўқитувчи талабаларни давомот қилади. Ўтилган мавзуларга тухталади, уйга вазифалар сўралади ва қўшимча топшириқлар берилади. Ўқитувчи дарсни бошланишида талабаларнинг ҳоҳиши орқали гуруҳларга ажратилади. (15 дақиқа)

2-босқич: «Етуклик даври психологияси» мавзуларининг асосий тушунчаларини ва калит сўзларини эслаб флипчартга ёзадилар. Психологияда илмий термин сўзларни гуруҳларда муҳокама қилади ҳамда уларнинг мазмун моҳиятини тушунтириб беради. (15 дақиқа)

3-босқич: 1-иш: Гуруҳларда «Етуклик даври психологияси» мавзусини ўрганиш. Бунда ўқитувчи мавзунини олдиндан режа асосида мавзуга тухталади. (интерфаол усуллардан фойдаланиш мумкин) Талабаларга тарқатма материаллар берилади. Семинар дафтарига ёзадилар, саволлар тайёрлайдилар. (20 дақиқа)

Гуруҳлар учун топшириқлар:

1-гуруҳ учун топшириқ:

Етуклик даври психологияси ҳақида илмий тушунчалар беринг. Топшириқни кластер усулида тушунтириб беринг.

2 - гуруҳ учун топшириқ:

Ёш даврлар инқирозлари ҳақида психолог олимларнинг фикрларини баён қилинг. Уларни бир-биридан фарқлаб тушунтириб беринг

3 - гуруҳ учун топшириқ:

Ақлий қобилиятнинг ёшга боғлиқ ҳолда ўзгариши ҳақида маълумотлар беринг. Ундаги долзарб муаммоларга ҳам тухталинг ва уларга ўз ечим, таклифларингизни беринг.

4 - гуруҳ учун топшириқ:

Психогеронтология ҳақида илмий тушунчалар беринг. Топшириқни кластер усулида тушунтириб беринг

4-босқич: Гуруҳлар ишларининг муҳокамаси. (10 дақиқа)

5-босқич: Гуруҳлар ишининг хулосалари. (10 дақиқа)

6-босқич: Мустақил бажариш учун топшириқлар (уйга вазифа): (10 дақиқа)

Дарсни яқунлаш, баҳоларни эълон қилиш ва уйга вазифани эълон қилиш (5 дақиқа)

Мавзу бўйича саволлар

1. Етуклик даври психологияси дегнада нимани тушунасиз?
2. Ёш даврлар инқирозлари қандай?
3. Ақлий қобилиятнинг ёшга боғлиқ ҳолда ўзгариши мумкинми?
4. Психогеронтология нима?

11 мавзу: Таълим психологияси

Режа:

1. Уқув фаолиятининг психологик моҳияти.
2. Уқиш мотивлари.
3. Билимларни ўзлаштириш жараёни ва унинг психологик компонентлари.
4. Таълимнинг ноанъанавий усуллари. Мустақил тафаккурни ривожлантириш.
5. Кўникма ва малакаларни шакллантириш.

Таянч сўзлар: ўқув мотиви, ўқув фаолияти, таълим психологияси, билим, малака, кўникма, интерфаол усуллар

1997 йилда қабул қилинган "Таълим тўғрисида"ги қонун ва "Кадрлар тайёрлаш Миллий дастурида" шахс камолоти асосий масала сифатида эътироф этилган. Президентимиз И.А.Каримов: "Иқтисодий ва сиёсий соҳалардаги барча ислохотларимизнинг пировард мақсади юртимизда яшаётган барча фуқаролар учун муносиб ҳаёт шароитларини ташкил қилиб беришдан иборатдир. Айнан шунинг учун ҳам маънавий жихатдан мукамал ривожланган инсонни тарбиялаш, таълим ва маорифни юксалтириш, миллий уйғониш ғоясини руёбга чиқарадиган янги авлодни вояга етказиш давлатимизнинг энг муҳим вазифаларидан бири бўлиб қолади", деган эдилар.

Мактаб жамиятнинг ижтимоий институтларидан бири. Мактаб жамиятнинг бугуни эмас, балки келажакка йўналтирилган ривожини белгилайди. Мактабнинг максоди таълим ва тарбиядир.

Ўқув фаолиятининг психологик моҳияти

Ўқув фаолияти бу шундай фаолиятки, унда шахснинг психик жараёнлари шаклланади ва ривожланади, унинг асосида янги фаолиятлар юзага келади.

Ўқув фаолияти инсоннинг бутун хаёти давомида намоён бўлувчи узлуксиз жараёндир. Рус психологи А.Н.Леонтьев инсон фаолиятининг психик ва амалий шакллари мавжудлигини таъкидлайди, бола онги айнан ўқув фаолиятида ўсишини таъкидлайди. Д.Б.Эльконин эса ўқув фаолиятининг хусусиятларини кўрсатиб, уни моҳиятига, мазмунига ва ўзини намоён бўлиш шаклига кўра ижтимоийлигини таъкидлайди. Ўқув фаолияти бу шундай фаолиятки, унинг натижасида аввало ўқувчида ўзгариш юз беради. Унинг махсули турли мотивлар асосида қурилган бўлиши даркор. Бу мотивлар бевосита ўқувчи шахсининг ўсиши ва ривожланиши билан боғлиқ бўлиши керак. Ўқув фаолияти таълим, ўқиш ва ўрганиш деган тушунчалар билан бевосита боғлиқдир. Таълим ўқитувчи ва ўқувчи ҳамкорлигидаги ўқув фаолияти, ўқитувчини билим, кўникма ва малакаларини ўқувчиларга ўргатиш жараёнидир. Таълим жараёни бевосита муайян ахборотни, ҳаракатларни, ҳулқ-атворнинг шаклларини ўзлаштиришга қаратилгандир. Ўқиш ва ўргатиш тушунчалари ўқув фаолияти билан боғлиқ бўлиб, улар билим, кўникма ва малакаларни ўзлаштиришга, ўргатишга хизмат қилади.

Ўқув фаолиятининг беш элементи мавжуд:

1. Ўқув мотивлари

2. Ўқув топшириклари
3. Ўқув ҳаракатлари
4. Ўқитувчининг назорати
5. Ўқитувчининг баҳолаши

Д.Б.Элькониннинг ёзишича, ўқув фаолиятининг шакллантирилиши бу фаолият айрим кишилар бажарилишини аста-секинлик билан ўқувчининг ўзига ўқитувчининг иштирокисиз мустакил бажариш учун ўтказилишидир. Таълим жараёни алоҳида ташкил этиладиган ҳамда бошқариладиган фаолият бўлиб, у ўқувчиларнинг ўқув фаолиятларини ташкил этади ва уларни бошқаради.

Таълим жараёни беш элементдан иборат:

- 1-Таълимнинг мақсади - нима учун ўқитиш керак?
- 2-Таълимнинг мазмуни - нимага ўқитиш керак?
- 3-Таълимнинг методлари, усуллари ва педагогик мулоқот йўллари.
- 4-Таълим берувчи
- 5-Ўқувчи

Таълим жараёнини ташкил этиш: идеал ва амлий фаолиятнинг у ёки бу турини муваффақиятли ташкил этиш учун зарур бўлган ташки оламнинг муҳим аҳамиятли хоссалари хусусидаги ахборотнинг ўзлаштирилиши: - фаолиятнинг ана шу барча турлари таркиб топган усуллари ва жараёнларининг ўзлаштирилишига; - мақсадга мувофиқ келадиган усуллар ва жараёнларни тўғри танлаш ва фойдаланишга боқлик.

Таълим жараёнининг муваффақияти:

1. Мотивация
2. Маълумот усуллари
3. Маълумотнинг тушунарлилиги;
4. Хотира

5. Маълумотни кўллаш

Таълим ва таълим жараёнида болани ривожланиш муаммоси психологик марказий масалалардан биридир. Таълим ва ривожланиш муаммосига доир катор назариялар ишлаб чиқилган бўлиб, улардан бири: Аклий хатти-харакатлар, билимлар, малака ва кўникмаларни босқичма-босқич ривожлантириш назарияси (П.Я.Гальперин). Гальперин назарияси бўйича билимларни ўзлаштириш жараёни олти босқични бошидан кечириб, уларга:

1. Мотивация
2. Тушунтириш
3. Моддий формадаги хатти-харакатларни бажариш
4. Баланд овозда хатти-харакатлар ва вазифаларни бажариш
5. Бажариладиган хатти-харакатларни ички режада овоз чиқармай бажариш
6. Фаолиятни фикран бажариш киради.

Ушбу назарияда таълимнинг учта асосий турлари ажратилади:

Биринчи типда хатти-харакатларни ўзлаштириш хатолар билан кечади, берилаётган материал етарли даражада англанилмайди, таълиمولувчи таълимнинг асл моҳиятини тушуниб етмайди. Иккинчи турда - материални нисбатан дадил ва тўла тушунилиши ва материал билан боғлиқ тушунчаларни ажратилиши билан характерланади. Учинчи тир тез, самарадор ва беҳато хатти-харакатларни ўзлаштирилишини таъминлаб беради.

В.В.Давидов назарияси. Ушбу назария кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларни илмий тушунчаларни ўзлаштирилишини тарғиб қилади. Бунда ўқувчилар томонидан таълим жараёнида назарий тушунчалар тизимини ўзлаштирилиши лозим бўлиб, бу ўз ўрнида хусусийдан умумий билимларга ўтирилиши таъминлайди. Катор назариялар муаммоли таълим билан боғлиқ бўлиб, Л.В.Занков ва А.М.Матюшкин томонидан олиб борилган тадқиқотлар

таълимда муаммоли дарсларни ташкил этишга каратилгандир. Таълимнинг психолоик асослари муаммоси кўпгина масалаларни камраб олади. Таълимнинг муваффакияти бир катор психологик омилларга боғлиқ бўлади. Аввало ўқувчининг ўқишга бўлган муносабатига тўхталайлик. Бу муносабат диккатда, хис-туйғуларда, кизикишлар ва иродада, шунингдек, шахснинг тутган йўлида намоён бўлади. Таълим жараени аввало ўқувчилар диккати йўлган солишни талаб этади. Дарсларда кўргазмали куроллардан, техник воситалар, ЭХМ воситаларидан фойдаланиш таълим олувчида ихтиёрсиз диккати юзага келтиради. Таълим жараёнида таълим берувчининг вазифаси дарсда ишлаш ҳолатини юзага келтиришгина эмас, балки ўқувчиларнинг дарсда ўтиладиган материални идрок этишга тайёр туришларини кузатиш ҳамдир. Дарс жараёнида ўқувчиларнинг диккати ўзгариб туради. Ўқитиш жараёнида бу қонуниятларни назарда тутиш ва ўқувчилар диккати материалнинг асосий ералрига жалб этиш ҳамда уларни такрорлаш керак.

Таълим жараёнининг самарадорлиги кўп жихатдан ўқитувчи томонидан бериладиган кўрсатмаларга ҳам боғлиқ. Ўқитувчининг роли шундан иборатки, у ўқувчиларга тегишли установкани ҳосил қилиши, нимани вақтинча, нимани умрбод эсда олиб қолиши кераклигини, нимани бутунлай эсда олиб қолмасдан, фақат тушуниб олиш қифоя қилишини, нимани сўзма-сўз эсда олиб қолишни, ниманинг маъносини ўз сўзлари билан айтиб бериш учун эсда олиб қолиш зарурлигини кўрсатиб ўтиши лозим. Кузатишлар кўрсатадики, бундай кўрсатмалар берилмаганда, ўқувчиларда кўпинча нотўғри тасаввурлар вужудга келади. Ўқитишнинг эмоционаллиги таълимнинг муваффақиятлилигини таъминловчи омиллардан биридир. Таълим бериш жараёни эмоционал жараён. Угар ўқувчиларга берилаётган ахборот уларда ҳеч қандай хис туйғу уйғотмаса, уни ўқувчилар яхшилаб эсда олиб қолмайдилар. Гап ўқувчиларнинг психик ҳолатлари, яъни уларнинг муайян бир пайтдаги кечинмалари ҳақида ҳам бориши керак, албатта. Улардаги қувончли, оптимистик кайфият ўқув фаолиятини жуда самарали

килади. Ўқувчилар эмоционал рухдаги материални дурустроқ ўзлаштириб оладилар. Ўтказилган тажрибалар ўқувчилар ҳеч қандай ҳис туйғу уйғотмайдиган материалга қараганда, эмоционал рухдаги материални яхшироқ эслаб қолишларини кўрсатади. Ўқутувчи ўқув жараёнининг эмоционал томони ҳақида ғамхурлик қилиши керак. Бу муаммо жуда муҳим аҳамиятга эга. Чунки, биринчидан, таълимнинг мазмуни ниҳоятда мураккаблашиб, ҳажми эса ғоят катталлашиб кетган. Унинг муваффақиятли ўзлаштирилишига эришиш учун ўқувчиларнинг ўқув фаолиятини қучайтириш лозим. Ижобий туйғулар ўқув меҳнатининг самарадорлигига қучли таъсир этади. Хафсала билан бижарилган бегараз мунозара пайдо бўлади, бахслашилади, бефарқ қараган ёки ундан ҳам бешбаттар, салбий муносабатда бўлишган ишга эса ҳеч қандай хафсала бўлмайди. Жамиятимиздаги меҳнат - ҳақиқий ижод, қувонч манбаи. Мактаб ўқувчиларида ўқув меҳнатига ижодий муносабат уйғотиб, меҳнатнинг ҳақиқий ижодга, қувонч манбаига айланишига қўмаклашиш керак. Қадимда греклар жуда ажойиб иборани қўллайдилар: "Талаба-тўлдирилиб турилиши керак бўлган идиш эмас, балки ёкиб турилиши лозим бўлган машъалдир". Бу фикрнинг тагида чуқур маъно бор. Зеро, ўқитувчи биз юқорида таъкидлаб ўтган таълим методлари муаммоли таълим, қисман изланиш метод ива тадқиқот методларидан кенг қўлланиши керак. Таълим жараёнини бугунги кундаги асосий талабаларидан бири эркин фикрловчи, мустақил тафаккурга эга бўлган шахсни шакллантириш бўлиб, юқорида айтиб ўтган методлардан фойдаланиш учқунлардан қата машъаллар пайдо бўлишини таъминлаб беради. Таълим жараёнида ўқувчиларнинг билишга қизиқишлари ғоят қата рол уйнайди. Маълумки, қизиқиш ўқувчиларнинг эмоционал беағи, бирор буюмни, бирор фаолиятни танлаш муносабати ва йўналишидир. Маълумки, психологияда қизиқишнинг икки тури ўқувчиларнинг таълим жараёнида аниқланади. Биринчиси, бевосита қизиқиш, иккинчиси билвосита қизиқиш. Ҳар бир ўқитувчи ўз ўқувчиларида ўз фанига нисбатан билвосита қизиқишни тарқиб топтиришга ҳаракат

килади. кизикишлар оркали ўқувчиларда таълимга актив муносабат намоён бўлади. Психологияда кизикиш бу - шахснинг ўзи учун кимматли ёки ёқимли бўлган муайян нарса ёки ходисаларга муносабатидир. кизикишлар шахснинг муҳим ва индивидуал хусусиятларидан бири бўлиб ҳисобланади. кизикишлар ўқувчилар ҳаётида катта рол уйнайди. Улар ўқув фаолиятини фаоллаштирувчи асосий турткилар мотивларидир, кизикишлар мактаб ўқувчисига фан асосларини дурустроқ узлаштириб олишларига, ақлий қобилиятларнинг ўсишига, билим доирасининг кенгайишига имкон беради. Уқитувчиларнинг вазифаси ўқувчини дастлаб қизиқтириб қолган ишнинг ўзи билан шуғулланишга мажбур қилиш эмас, балки ундаги кизикишларни чуқурлаштириш ва кенгайтириш, таъсирчан қилиш, кизикишларининг марказига айланиб қолган фаолият билан шуғулланиш истагига, майлига айлантиришдир. Ўқувчиларнинг муайян мақсадни қўзлаб иш тутишида, қийинчиликларни енга олишида, ишдан қалғитадиган нарсалар билан шуғулланишдан ўзини тия олишида, унда ўқишга иштиёқ тарқиб топтиришда намоён бўладиган ирода таълим жараёнида алоҳида аҳамият қасб этади. Умумий психология курсидан сизга маълумки, ирода бу шахснинг ўз олдига қўйган мақсаднинг аниқлиги, уни амалга ошириш учун интилиши, мақсад йўлида маълум бир қарорга қелиш тезлиги ва уни ўз вақтида ижро этиши билан белгиланадиган сифатидир. Таълим жараёнида ўқув материалига бўлган диққатнинг барқарор бўлишида иродавий зўр беришнинг аҳамияти ниҳоятда каттадир. Таълимда ирода ўқувчида мактаб ва уйда ўтказиладиган машғулотларга тайёр туришда намоён бўлади. Ўқув материални ўрганиш -эслаб қилиш ва ўқувчининг иродавий зўр беришга истагига боғлиқ. Ирода ўқувчиларнинг фикрлаш фаолиятларида - масалани ечишга, қўйилган саволга жавоб топишга ва ҳақозоларга интилишда намоён бўлади. Улар ўқувчиларда қўникма ва малакаларни ҳосил қилишда ҳам тарқиб топади.

Психологлар олиб борган тадқиқотларида ўқувчилар томонидан берилган материалнинг узлаштирилиши қўп жихатидан ироданинг тарбияланишига

кўп жихатидан боғлиқдир. Иродавий активлик таълимнинг зарур шартидир. Таълим муассасидаги таълим жараёнининг ўзи ўқувчилардан иродавий устириш омилларидан биридир. Бунда ўқувчиларнинг кундалик режими, уқиш ва оқилона дам олишни бир-бири билан тўғри алмаштириб туриш катта рол уйнайди. Таълим жараёнида билиш жараёнларини шакллантиришга алоҳида эътибор бериш лозим. Зеро билиш жараёнлари жуда мураккаб фаолият бўлиб, унда жонли мушоҳададан абстракт тафаккурга, абстракт тафаккурдан амалиётга ўтилади, анна шундан сўнг объектив ҳақиқат билиб олинади. Бинобарин, биз биринчи навбатда кўриб чиқишимиз лозим бўлган нарсани ўқув материални идрок қилиш жараёнидир. Умумий психология курсидан маълумки, идрок бу нарсани ва ҳодисаларни сезги органларига таъсир этиши натижасида уларнинг киши психикасида яхлит образини пайдо бўлиши бўлиб, идрок этиш жараёни таълимда турли формаларда ўқитувчининг оғзаки хикоя қилишида, суҳбат ўтказишда, лекция ўқишида, кинодарс, телевизион парча, схемалар ва кўрсатмаларни курашлар кўрсатиш, экскурсиялар ўтказиш, ўқувчининг ўзига дарсликлар ҳамда бошқа кўлланмаларни ўқитиш тарзида ўтиши мумкин. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, идрокни таркиб топтиришда ўқувчиларнинг ёш хусусиятларини ҳисобга олиш ниҳоятда муҳимдир. Чунки, фазони, вақтни ва ҳаракатларни идрок этишда ҳам ёш хусусиятларда турли фарқлар мавжуд бўлади.

Ўқиш мотивлари.

Мотив-инсон ҳулқ-атворининг ички барқарорлиги, ҳаракатга ундовчи тушунчадир. Мотивация эса ҳулқ-атворни психологик ва физиологик бошқаришнинг динамик жараёни бўлиб, унга ташаббус, йўналганлик ташкилотчилик, кўллаб-қувватлаш қиради. Таълим жараёнида ўқаш мотивлари "нима учун? " "нимага? " "қандай мақсад билан?" каби саволлар асосида юзага келади. Мотивлар биринчидан, ўқув фаолиятига ундаса, иккинчидан, мақсадга эришиш учун зарур йўл ва усуллар танлашга ёрдам

беради. Ўқув фаолиятида ўқув мативлар ўқувчилар томонидан танланиб, улар ўқувчининг мақсади, кизиқиши келажак режалари билан бевосита боғлиқ бўлади. Ёш хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда ўқув мативлари турли ёш даврларида турлича бўлади. Ўқув фаолияти мативациясининг манбалари мавжуд бўлиб, уларга куйидагилар киради:

1. Ички манбалар . Улар инсоний туғма ёки ортирилган эҳтиёжлари билан белгиланади. Улардан энг муҳими туғма инфармацияга бўлган эҳтиёждир. Ортирилган эҳтиёжлар эса гностик ва ижтимоий ижобий эҳтиёжлар ҳисобланади.

2. Ташқи манбалар. Улар шахснинг ижтимоий ҳаёт шарт-шароитлари билан белгиланади.

Талабалар уларнинг биринчиси бўлиб, жамиятнинг шахсдан талаб қиладиган доимий ҳулқ-атвор билдиради. Боғча , мактаб, оила боладан жуда кўп ишларни амалга оширишни талаб қилади. Ижтимоий кутиш ҳар биримиздан маълум билимлар, кўникмалар даражасини бўлиши, зарурлигини жамият кутишини билдиради. Масалан, бир ёшли бола юриши керак. 7 ёшдан у ўқиши керак. 15 ёшдан у касб танлаши керак деб ҳисоблаймиз. Имкониятлар-шахс фаолиятини белгиловчи объектив шарт-шароитлардир. Масалан боланинг ундан бой кутубхона уни китоб ўқишга ундайди.

3. Шахсий манбаалар бу шахснинг кадриятлари системаси установакалари ҳолатларидир. Бу манбалар ҳар бир шахс фаолиятида у ёки бу даражада мавжуд. Уларнинг барчаси фаолиятининг кетишига таъсир этиб тийлим жараёнининг мативациясини ташкил этади. В.А.Крутецкий ўспиринларда учрайдиган мотивларда куйидагиларни алоҳида ифодалайди:

- а) Бирор ўқув фанига қизиқиш,
- б) Ватанга фойда келириш истаги,
- в) Шахсий қобилиятини рўқач қилиш,
- г) Оилавий анъаналарга риоя қилиш,
- д) дўст биродарларга эргашиш,
- е) моддий таъминлаш ва хоқозалар.

Билимларни ўзлаштириш жараёнида унинг психологик компонентлари.

Таълим жараёнининг натижаси ўзлаштириш, ички ва ташқи фаолиятини мақсадга мувофиқ равишда ўзгартиришдир. Таълим бир одамнинг бошқасига билим ва кўникмалар беришдир. Билим кўникма ва малакалар таълим жараёнининг натижасидир. Билимларни ўзлаштириш жараёни моммоси П.Я.Гальперин ва Н.Ф. Тализине томонидан ўрганилган. Улар аклий хатти-харакатларни боскичма боскич шакиллантириш назариясини ишлаб чиққанлар. Муаллифлар аклий хатти -харакатларни моддий ҳолда ташқи нутқ ёрдамида ҳамда аклий шаклда фикрда намоён бўлишини изоҳлаб бердилар. Аклий хатти-харакатларнинг биринчи боскичи расм, схема, диаграмма ва шартли белгилар тарзида ўз ифодасини топади. Аклий хатти-харакатларнинг иккинчи боскичи кўргазмаларидан олган тасаввурлари тўғрисида ўқувчиларнинг овоз чиқариб фикр юритишидан иборатдир. Учинчи боскич эса субъект онгида тасаввур, тушунча, қонуният, ҳосса, хусусият, операция, усул тариқасида намоён бўлади. Маълумки, ўқувчиларга таклиф этиладиган ахборотлар ақл бовар қилмайдиган даражада тезлик билан кўпайиб бормокда. Шунингдек, уларнинг жуда тез эскириб қолиб, янгилашни тақозо этиши ҳам ўз-ўзидан маълум бўлмокда. Тўртинчи боскичда бажарилган хатти-харакатлар ички режада овоз чиқарилмай бажарилади. Бешинчи боскичда эса фаолиятни фикран бажаришга ўтилади. Бундан равшан кўриниб турибдики, материални асосан ёдлаб олиш ва хотирада сақлаб қолишга асосланадиган таълим ҳозирги талабларга қисман жавоб бермокда. Ўқувчиларга ҳамиша янгилашиб турадиган ахборотни мустақил равишда ўзлаштириб боришга ва ўқишни битириб кетганидан кейин кишига жадал суратлар билан ўсиб бораётган фан техника тараккайётидан орқада қолиб кетмаслик имкониятини берадиган қобилиятлар тараккайётини берувчи тафаккур сифатларини таркиб топтириши муаммоси биринчи ўринга чиқиб

бормокда. Таълим жараёнида ўзлаштирилишининг муваффақияти куйидагиларга боғлиқ:

-Таълим мазмунига

-Ўқув режалари, дастурлари, дасрликлар ва ўқув кўлланмаларининг - мавжудлигига

-Таълим методикаларини такомиллашганлиги

-Ўқитувчи махоратига

-Ўқувчининг индивидуал психологик хусусиятларига боғлиқ.

Тадкикотлар шуни кўрсатадики, турли индивидуал типологик хусусиятларига эга ўқувчилар учун таълимнинг ягона кулай оптимал шароитларини яратиш мумкин эмас. Аммо ўзлаштиришни самарадорлигини оширишда муаммоли таълим, ноанъанавий таълим усулларини кулай кўллаш мухим ахамиятга эгадир. Таълимнинг янги ноанъанвий усуллари. Мустакил тафаккурни ривожлантирилиши. Таълим олувчиларнинг таълим фаолиятига кўра таълимнинг куйидагича методлари ажратилади:

1. **Тушунтирув кўрсатмалилик методи**-бу метод репродуктив метод бўлиб унда фаолият ўқитувчи томонидан олиб борилади. Ўқувчилар таълим жараёнида билим оладилар, танишадилар. Бу метод жуда кенг тарқалган методларидан бири бўлиб, уни албатта такомиллаштирилган усуллари мавжуд бўлган бу программалаштирилган таълимдир.
2. **Репродуктив метод** бу методда ўқувчи фаолият кўрсатиб, унда ўқувчи берилаётган билимни қайта хотирада тиклаб, олинган билимни нусха сифатида қабул қилади.
3. **Муаммоли таълим методи** - ўқитувчи томонидан ташкил этилиб, у продуктив характерга эгадир. Ушбу метод орқали ўқувчи билим ва малакаларини шакллантиради. Ушбу методнинг такомиллаштириш йўлларида бири ишчан уйинлардан ташкил этишдан иборатдир.

4. **Қисман изланиш методи.** Ўқитувчи назорати остида ташкил этиладиган метод бўлиб, у хам продуктив характерга эга бўлиб, бунда ўқувчи ижод килади.

5. **Тадқиқот методи.** Ўқитувчи илм ёрдамисиз ташкил этиладиган таълим методи бўлиб, у ўқувчининг мустакил изланиш, фикрлаш ва билимлар трансформациясини талаб этади.

Таълим жараёни ташкил этишнинг ўзига хос методларидан бири ишчан ўйинлардир. Ишчан ўйинлар муносабатлар системасини модаллаштириш, фаолият характеристикасини ташкил этишга ёрдам беради. "Кадрлар тайёрлаш миллий дастури"да таълим жараёнига Янги педагогик технологияларни киритиш таъкидланади. Педагогик технология бу таълим жараёнига системали ёндашув бўлиб, унда таълим жараёнининг ташкил этишда техника ва инсон имкониятлари ҳисобга олинади ва уларнинг ўзаро муносабати таълимнинг оптимал формалари яратилишига замин бўлади.

Педагогик технологияларни қуйидаги таркибий қисимлари мавжуд.

Таълим - тарбия иштирокчилари шахсига қўйиладиган ижтимоий таълим

- ✓ Хамкорлик фаолияти азоларининг касбий тайёргарлиги;
Таълим жараёнининг мақсади, мазмуни, моҳияти, амалга ошириш воситалари;
Таълим жараёнини дифференциялаштириш;
Ижодийлик

Президентимиз И.А.Каримов айтганидек, Демократик жамиятда болалар, умуман ҳар бир инсон эркин фикрлайдиган этиб тарбияланади. Ўқувчини мустакил таълим олишга ўз-ўзини ривожлантиришга тайёрлаш бугунги кун мактабининг асосий вазифасидир. Таълим жараёнида ўқувчининг мустакил таълим олишини фаоллаштириш зарур. Мустакил таълим масалани қўйилиши, ечиш, ўз-ўзини назорат ва баҳолашнинг йўлларини

Ўқувчи томонидан танланиши ва бажарилиши билан характерланади. Ўқувчиларда мантикий тафаккурни ривожлантириш учун фикрлаш хусусиятларини шакллантириш зарур. Фикрлаш операциялари асосида дарс жараёни фаоллаштирилади. Бу ўқитувчининг: Нима учун?, кандай максадда?, Сабабалари кандай?, Натижа нима учун шундай бўлди? сингари саволларнинг муҳокамаси орқали амалга оширилиши мумкин. Уқитувчиларни эвристик, муаммоли вазиятларга тортиш, танқид, гумон холатларини муҳокама қилиш, улардаги муаммоларни мустақил ҳолда топиш ва уларни ечиш учун ўз лойихаларини тузи шва химоя қилиш ўқувчилар тафаккурининг маънодор ва унумдор бўлишига хизмат қилади. "Кадрлар тайёрлаш миллий дастури" (1997 йил) таълим муаммолари олдида мустақил фикрловчи шахсни шакллантириш муаммосини кўйгандир.

Президентимиз И.А.Каримов таъкидлаганларидек: Уқитувчининг бош вазифаси ўқувчиларда мустақил фикр юритиш кўникмаларини ҳосил қилишдан иборатлигини кўпинча яхши тушунамиз, лекин афсуски, амалда, тажрибамизда унга риоя қилмаймиз. Демократик жамиятда болалар, умуман ҳар бир инсон эркин фикрлайдиган этиб тарбияланади. Агар болалар эркин фикрлашни ўрганмаса, берилган таълим самараси паст бўлиши муқаррар. Албатта, билим керак, **аммо**, билим ўз йўлига. Мустақил фикрлаш ҳам қатта бойлик. Ҳозирги замон ўқув муасасаларининг вазифаси ёш авлодни мустақил фикрлашга ўргатишдир. Албатта фикрлашда ҳам индивидуал фарқлар мавжуд. Фикрлашни билиш - бу инсоннинг аклидир.

Ақлнинг қуйидаги сифатларини ажратиш мумкин:

1. Мазмундорлик (бойлиги, чуқурлиги, ҳукмга бойлиги)
2. Фикрлаш кенглиги (кенг ва тор) фикрлашнинг кенглиги ва чуқурлиги назария ва амалиётнинг узвийлигига боғлиқдир. Амалиёт, ҳукмнинг тўғрилиги мезонидир.
3. Фикрлашнинг мустақиллиги - умумий тажрибани қўллай олиш, шахсий

фигрга эга бўлиши, тажрибага муносабат билдириш

4. Аклнинг ташаббускорлиги

5. Аклнинг эгилувчанлиги, вазифани стандарт ечишдан кочиш

6. Аклнинг танкидийлиги, ўз ишини аниқ баҳолай олиш, уни ўлчаш

7. Аклнинг махсулдорлиги

8. Фикрнинг кетма-кетлиги

9. Тафаккурнинг тезлиги

Акл хакида айрим олимлар ва арбобларнинг фикрлари келтирилган. "Улуғ акл эгалари ўз олдларига мақсад қуядилар, қолган одамлар ўз истаклари ортидан эргашадилар" (Вашингтон Ирвинг). "Акл - бу яхши ташкил этилган билимлар тизимидир» (К.Д.Ушинский). Юқорида айтиб ўтилган барча сифатлар ёш ўзгарган сари ўзгариб боради. Ижодий ишда фикрлашнинг мураккаблиги ва танқидийлиги зарур бўлиб, у аклий фаолиятнинг продуктивлигини таъминлайди. Кўникма ва малакаларни шакллантириш билимларни ўзлаштирибгина қолмай хилма-хил кўникма ва малакаларни ҳосил қиладилар. Кўникма-машқ қилиш натижасида юзага келган хатти-харакатларнинг автоматлашган усули. Физиологик жиҳатдан кўникма бош миyaning ката ярим шарлари пустлоғида ҳосил бўлиб, вақтинчалик нерв боғланишларининг барқарор тизимининг функциясини таъминлайди. Динамик-стереотипларни яратиш шароитлари бир вақтнинг ўзида автоматлашган акт билан мураккаб аналитик-синтетик фаолиятини юзага келтиради. Бунинг натижасида нафақат кўникмалар, балки малакалар ҳам юзага келади. Малака - олдинга қуйилган мақсад ва хатти-харакат шароитидан келиб чиқадиган муваффақиятли ҳаракатлар усулидир. Малакалар хатти-харакатнинг мақсад ва конкрет шарт-шароитларига тегишли бўлган ҳолда доимо суянади.

11 мавзу бўйича амалий машғулотнинг бориши

1-босқич. Ўқитувчи аудиторияга келиб, дарсга тайёргарлик кўради. Талабалар давомати олинади. Дарс жиҳозлари билан таъминланганлигини кўздан ўтказди.

2-босқич. Ўқитувчи “Таълим психологияси” мавзуси бўйича талабаларда “ақлий хужум” ўтказди. Флипчартга “таълим фаолият психологияси бу ...” талабалар фикрлари ёзилади ва умумий хулоса чиқарилади.

3-босқич. Талабалар кичик 4 та гуруҳларга бўлинади. Гуруҳлар топшириқларни олиб 10 дақиқада тайёргарлик кўришади. (Такдимот учун 10 дақиқа)

Гуруҳлар учун топшириқлар

1. топшириқ. Таълим психологиясининг психологик моҳиятини тушунтиринг
2. топшириқ. Таълим психологиясини тушунтиринг
1. топшириқ. Ўқиш мотивлари. Билимларни ўзлаштириш жараёни ҳақида тушунчалар
3. топшириқ. Таълимнинг ноанъанавий усуллари. Кўникма ва малакаларни шакллантириш
4. топшириқ. Ўқув фаолиятини бошқариш

4-босқич. Талабалар учун мустақил топшириқлар.

“Педагогик фаолият психологияси” мавзуси бўйича кейс стади ишлаб чиқиш.

Дарсни яқунлаш, баҳоларни эълон қилиш ва уйга вазифани эълон қилиш (5 дақиқа)

Мавзу бўйича саволлар

1. Уқув фаолиятининг психологияси деганда нимани тушунасиз?
2. Уқиш мотивлари қандай ва қандай ўрганилган?
3. Билимларни ўзлаштириш жараёни ва унинг психологик компонентлари қайсилар?
4. Таълимнинг ноанъанавий усуллари деганда нимани тушунасиз?
5. Шахсга йўналтирувчи таълим турлари қандай?
6. 21 аср дарси қандай бўлиши керак?

Мавзуга оид топшириқлар

1. Ўқув фаолиятини психологик портретини тузинг.
2. Ўқувчиларни қандай қилиб ўқишга жалб қилиши мақсадга мувофиқ.
3. Билимларни ўзлаштириш жараёнидаги қийинчиларни тасвирланг
4. Ҳозирги замон таълимини тасвирланг

Режа:

1. Шахсни тарбиялаш асосий йўналиши сифатида.
2. Шахс шаклланишига таъсир этувчи омиллар, психологик шартшароитлари.
3. «Тарбияси қийин» болалар психологияси.
4. Тарбия жараёнининг самарадорлигини оширувчи психологик механизмлар.
5. Мустақиллик шароитида тарбиянинг асосий вазифалари.

Шахсни тарбиялаш асосий йўналиш сифатида

Тарбия психологияси мақсадга мувофиқ равишда ташкил этилган педагогик жараён шароитида инсон шахси шаклланишининг қонуниятларини ўрганади, Тарбия ҳар қандай жамиятнинг муҳим вазифасидир.

Тарбия - бу шахснинг ижтимоий, маънавий ва ишлаб чиқариш фаолиятига тайёрлаш мақсадида унинг маънавий, жисмоний камолотига мунтазам равишда таъсир курсатиш жараёнидир.

Президентимиз **И.А.Каримов**. «Таълимнинг янги модели жамиятда мустақил фикрловчи эркин шахснинг шаклланишига олиб келади. Ўзининг қадр-қимматини англайдиган, иродаси бақувват, иймони бутун, ҳаётда аниқ мақсадга эга бўлган инсонларни тарбиялаш имконига эга бўламиз» деб таъкидлаганларидек, «Таълим тўғрисида» ги Қонун ва «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» бугунги кунда шахс тарбиясига жиддий эътиборни қаратмоқда.

Тасаввур қилинг: илмли, катта ихтироларга қурби етадиган, қонунларни яхши ўзлаштирган мутахассис - маънавийтсиз, тарбиясиз, ахлоқсиз булса нима бўлши мумкин? У ўз манфаатини уйлайди, Ватан учун бирор нарса қурбон қила олмайди, чунки-у худбин. Унда меҳр-оқибат, фидойилик, ватанпарварлик, миллий ғурур йук. У муҳтожларга ёрдам бермайди, чунки унда тарбия шаклланмаган.

Хулқ-атвор ва одатни шакллантириш - маълумки, одам онгининг юксак белгиларидан бири - унинг ўзини англашидир. Одамнинг узини англаши ўз навбатида шахснинг муҳим белгиси ҳисобланади. Одам ўз теварак-атрофидаги оламини билувчи ва игу оламга таъсир этувчи субъектдир. Одамнинг идрок этадиган, тасаввур қиладиган нарсалари унинг учун объектдир. Ана шу нуқтаи-назардан олганда, одамнинг ўзини англаши субъектив равишда ўзини *мен* деб ҳис қилишида ифодаланади.

Одам ижтимоий зот бўлганлигидан унга ўзлигини англаш қобилияти хосдир. Фақат ижтимоий ҳаётда, ўзга кишилар билан қиладиган ҳар турли муносабатларда одамнинг ўзини англаши, узини «мен» деб билиши вужудга

келади ва тараққий этади. Одам ўзини алоҳида шахс сифатида ким деб билиши, ўзининг ўтмиши ва келажагини англаши, ўз ҳуқуқ ва бурчини англаши ва ниҳоят ўзининг фазилат ҳамда камчиликларини англаши ўзини англашига киради.

Инсоннинг табиатини ўзгартирадиган, унинг шахсини таркиб топишига таъсир қиладиган куч ижтимоий омиллар ёки бошқа қилиб айтганда, жамият ишлаб чиқариш кучлари ҳамда ишлаб чиқариш муносабатларининг ўсиши ва ўзгаришидир. Бундан ташқари яна инсон шахсининг таркиб топишига таъсир қилувчи кучли омил инсон орттирган тажрибаларнинг тарбия воситаси орқали болаларга берилишидир. Шундай қилиб, инсон шахси жуда мураккаб психологик категория бўлиб, у кишининг индивидуал ҳаёти давомида маълум конкрет омилларнинг таъсири остида секин-аста таркиб топади. Илмий манбаларга қараганда инсон шахси учта факторлар таъсирида таркиб топади. Улардан биринчиси, одам тугилиб ўсадиган ташқи ижтимоий муҳитнинг таъсири бўлса, иккинчиси, одамга узоқ муддат давомида системали бериладиган ижтимоий таълим-тарбиянинг таъсиридир ва ниҳоят, учинчиси одамга наслий йўл билан берадиган ирсий омилларнинг таъсиридир.

Инсоннинг психик тараққиётида ва шахсий сифатларининг таркиб топишида ташқи, ижтимоий муҳит ва тарбиянинг роли ҳал қилувчи аҳамиятга эгадир. Лекин, инсон шахсининг таркиб топиши, юқорида айтиб ўтганимиздек, фақат шу иккита факторга эмас, балки учинчи бир факторга ҳам боғлиқдир. Бу фактор наслий йўл билан айрим анатомик ва биологик хусусиятларнинг таъсиридир. Одамга наслий йўл билан айрим анатомик ва биологик хусусиятлар берилади. Масалан: танасининг тузилиши, сочи ва кўзларининг ранги, овози, гапириш услублари, айрим ҳаракатлари туғма равишда берилиши мумкин. Лекин, шуни ҳеч қачон эсдан чиқармаслик керакки, одамга ҳеч вақт унинг психик хусусиятлари, яъни унинг ақлий томонлари- билан боғлиқ бўлган сифатлари наслий йўл билан берилмайди. Ниҳоят, нодир ҳолларда айрим қобилиятлар, масалан, мусиқа, математика қобилиятларда наслий йўл билан берилиши мумкин. Бундай имкониятларнинг амалга оширилиши, яъни руёбга чиқиши учун албатта, маълум шароит бўлиши керак.

Ҳозирги кунда халқимиз орасидан етишиб чиққан истеъдодли олимлар, муҳандис-ихтирочилар, ёзувчи ва шоирлар, давлат ва жамоат арбоблари, истеъдодли артистлар, рассомлар ва бошқа кишиларимизга наслий йўл билан берилган барча имкониятларнинг рўёбга чиқиши учун ҳар қандай шароит майдонга келганлигини далили бўла олади.

Болалар мактаб ёшига етгач, шахс шаклланишининг янги мазмуни бошланади, Кичик мактаб, ўсмирлик ва катта мактаб ёши даврларида шахс шаклланишининг юқори босқичи намоён бўлади.

Инсон шахсини ўрганиш масаласи билан фалсафа, психология, педагогика каби фанлар шуғулланади. Ҳозирги даврда инсои муаммоси аниқ ва гуманитар фанларнинг умумий тадқиқот объектига айланиб бормоқда. Шунга қарамаздан, бир томондан, инсонни ўрганишда дифференция

ходисаси юз бермоқда, иккиичи томондан, инсон тараққиётининг синтетик тавсифи бўйича интеграция ҳолати кўзга ташланмоқда. Инсон бир қатор фанларнинг тадқиқот объектига эканлигини йиғик тарзда тасаввур этиш учун уни биосоциал ва социобиологик жиҳатдан ўрганиш мақсадга мувофиқ. Маълумки, инсон ҳаёти ва фаолиятининг операционал (ўқув, операция, ҳаракат, малака) механизми унинг онтогенезида функционал механизмга ўсиб ўтади, бинобарин, унда комиллик белгиси шаклланади, натижада у камолот чўққисининг муайян даражасига эришади.

Инсон - жамият - табиат - турмуш муносабатларини текширган рус олимлари С.Л.Рубинштейн, Л.С.Виготский, А.Н.Леонтьев, Б.Г.Ананьев одамнинг улар билан ҳар хил турдаги ва кўринишдаги каузал, структуравий, функционал, фазовий ва маконий алоқалар тизими мавжудлигини таъкидлаб ўтганлар.

Биринчидан, инсон у ёки бу алоқалар тизимига биноан биологик маҳсули «*Homo Sapiens*» сифатида ўрганилади.

Иккинчидан, тарихий жараённинг ҳам объекти, ҳам субъекти тариқасида шахс тадқиқ этилади.

Учинчидан, индивид муайян кўламда ўзгарувчан, тараққиётнинг генетик дастурига асосланувчи алоҳида хусусиятли жонзот тарзида илмий жиҳатдан текширилади. Инсонни жамият ишлаб чиқаришининг етакчи таркиби, билиш, коммуникация ва бошқарув субъекти, тарбия предмети сифатида тадқиқ этилиши муҳим аҳамиятга эга. Инсон ва унинг борлиқ билан кўп қиррали муносабатга ҳамда алоқага киришиши қуйидаги тарзда намоён бўлиши мумкин:

- *табиатнинг биотик ва абиотик омиллари - инсон;*
- *жамият ва унинг тарихий тараққиёти - инсон;*
- *инсон - техника;*
- *инсон - маданият;*
- *инсон ва жамият - ер ва фазо.*

XXI асрда ҳам одам индивид, шахс, субъект, комил инсон сифатида талқин қилинишда давом эттирилади, лекин ҳар бир тушунча моҳиятида сифат ўзгаришлари юз бериши мумкин.

Одамга индивид сифатида тавсиф беришда унинг ёш даври, жинсий ва индивидуал-типологик хусусиятларига асосланилади. Ёш давр сифатлари онтогенетик эволюция босқичларида изчил равишда намоён бўлади ва такомиллашув жараёнида ўз ифодасини топади жинсий диморфизм хусусияти эса уларга мос тушади. Индивиднинг индивидуал-типологик хусусиятига конституцион (тана тузилиши, биохимик индивидуаллик) ҳолатлар, симметрия ва ассиметрия жуфт рецепторлари, эффекторлари функцияси қиради. Бу хусусиятлар ва хоссалар бирламчи ҳисобланиб, хужайра ва молекуляр тузилишнинг барча даражаларида иштирок этади.

Ёш, жинсий ва индивидуал типологик хусусиятлар сенсор, мнемик, вербал ва мантиқ психофизиологик функциялари динамикаси ҳамда органик эҳтиёжлар тузилишини аниқлайди. Индивиднинг бу хусусиятларини иккиламчи деб атаб, уларнинг интеграцияси темпераментида ва тутма

майларда ифодаланилишини таъкидлаб ўтиш жоиз. Юқоридаги сифатлар ривожининг муҳим шакли онтогенетик эволюциядан иборат бўлиб, улар филогенетик дастурга асосланиб ҳукм суради. Ёш ва индивидуал узгарувчанлик инсониятнинг ижтимоий-тарихий тараққиёти таъсири остида ҳар хил курунишда намоён булади. Индивиднинг динамик хусусиятларига шахснинг ижтимоий сифатлари таъсир этиб, унинг индивидуал узгарувчанлиги омилини кучайтиради.

Инсоннинг шахс сифатида тавсифлашнинг муҳим лаҳзаси, унинг динамик хусусиятлари ҳисобланиб, жамиятдаги статуси (иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий, мафкуравий, яъни унинг жамиятда эгаллаган ўрни) орқали ифодаланади. Статус негизида доимий ўзаро алоқалар тизими ётади. Ролнинг ижтимоий функцияси муайян мақсадларга ва кадриятларга йўналганлик шахсни фаоллаштиради. Статус, рол, кадриятга йўналганлик шахс хусусиятларининг бирламчиларини ташкил этади ва унинг тузилишида асос бўлиб хизмат қилади. Шахснинг таърифи хулқ мотивацияси хусусияти ва ижтимоий феълатвор тузилишини белгилаб, унинг таркибидан иккиламчи аломатлар сифатида жой эгаллайди. Шахснинг бирламчи ва иккиламчи сифатларининг ўзаро таъсирини бирлаштирувчи юксак самара тарзида инсон характери ва майллари юзага келади. Инсоннинг шахс хислатларини ривожлантирувчи асосий шакл - унинг жамиятдаги ҳаёт йўли ва ижтимоий таржимаи ҳоли ҳисобланади.

Индивид, шахс ва субъект тараққиётининг тадқиқотида қуйидаги ҳолатларга эътибор қилиши зарур:

- инсон ривожининг асоси ҳисобланган омиғлар ва шартшароитлар (ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий, мафкуравий, педагогик ва яшаш муҳити омиллари);

- инсоннинг ўзига тааллуқли, асосий тавсифлар, унинг ички қонуниятлари, механизмлари, эволюция босқичи, барқарорлашуви ва инволюция;

- инсон яхлит тузилишнинг асосий таркиблари, уларнинг узаро алоқалари, шахснинг ташқи таъсирларга жавоби ва муносабати, тараққиёт жараёнида уларнинг такомиллашуви кабилар,

Уч хил хусусиятли тадқиқот дастурининг таркибий қисмлари инсоннинг амалий ва назарий фаолиятининг мезонлари ҳисобланади. Чунки, фаолиятда яшаш муҳити тарихий тажрибани эгаллаш интериоризация ва экстериоризация амалга ошади.

Одамнинг мақсадга қаратилган ижтимоий фойдали фаолияти процессида ҳаётий деб аталадиган механизмлари ва онгли фаолиятининг функционал системаси процесслари юзага келади. Ана шулар туфайли одам билимларни, кўникма ва малакаларни, кишининг социал тажрибаларини ўзлаштирибгина қолмай балки ўзининг идроки, тафаккури, ҳаёли, хиссиётлари ва иродасини бир сўз билан айтганда, воқеликка булган онгли муносабатини ҳамда ўз ҳаракатлари ва хулқ-атворининг мотивларини таркиб топтиради.

Шахснинг барча хусусиятлари, муносабатлари ва хатти-ҳаракатлари

шахснинг ҳаёти фаолиятида маълум ролни бажарувчи ва ҳар бири мураккаб курилмадан иборат бўлган ҳамда шартли равишда тўртта ўзаро мустақкам боғланган функционал босқичларга бирлаштирилади:

Биринчиси - бошқарув тизими;

Иккинчиси - стимуллаштириш тизими;

Учинчиси - стабилизациялаш тизими;

Тўртинчиси - индикациялаш тизими.

Шахснинг ана шу социал аҳамиятга эга бўлган барча сифатлари ижтимоий тараққиётнинг юксак онгли фаолиятчиси сифатидаги шахснинг хулқ-атвори ва хатти-ҳаракатларини белгилайди.

Биринчи тизими ҳосил бўлишида анализаторлар ўртасидаги доимий табиий алоқани акс эттирувчи филогенетик механизмлар катта рол ўйнайди. Бироқ, бу илгари юқорида таъкидлаб, ўтганимиздек онтогенез процессида филогенетик анализаторлар ўртасидаги алоқа вақтли алоқалар билан органик жиҳатдан қўшилиб келадилар. Бунда мазкур тизимнинг ичида перцептив тизимига утиб кетадиган юксак даражада интеграцияланган маълум ички сенсор комплексларни ҳосил қилади. Бундай комплекслар қаторига нутқ, эшитиш, куриш ҳамда сенсомотор комплексларни киритиш мумкин. Мана шу комплексларнинг ҳаммаси одамнинг ҳаёт-фаолияти жараёнида ўзаро бир-бири билан доимий алоқага киришиб, сенсорперцептив уюшишнинг ягона функционал динамик тизимини яратади. Инсоннинг сенсор-перцептив жиҳатлари ;V я доимо такомиллашиб боради.

Иккинчи тизим барқарор психик ҳолатларни ўз ичига олади. Бу ҳолатлар боланинг аниқ мақсадни кўзловчи ва фойдали фаолиятининг онгли субъекти сифатида бола бошлаган илмларининг дастлабки йилларидаёқ шакллана бошлайди. Темперамент, интеллект, билим ва муносабат ана шундай хусусиятлар жумласига киради.

Учинчи тизим - шахсни арбоб сифатида стабилизация тизимидир. Йўналтирилганлик, қобилият, мустақиллик ва характер унинг таркибий қисмини ташкил этади.

Йўналтирилганлик - шахснинг интеграл ва генерализация қилинган хусусиятидир.

Интеграл— (лотин тилида - «бутун», «тикланган») – узвий боғлиқлик, бутунлик, бирликдир.

Генерализация(лотин тилида- «умумий», «бош») - шартли ва шартсиз рефлексларнинг умумлашиши.

Йўналтирилганлик билим, муносабатларнинг ҳамда шахснинг хулқ-атвори ва хатти-ҳаракатларида ижтимоий аҳамият етакчилик қилган мотивларнинг бир бутун эканлигида ўз ифодасини топади. Бу хусусият одамнинг дунёқараши, қизиқишлари ва маънавий эҳтиёжларида намоён булади,

Йўналтирилганлик структурасида қоявий эътиқод катта рол ўйнайди. Ҳоявий эътиқод - бу билимнинг, ўша шахсга хос бўлган интеллектуал, эмоционал ва ирода сифатларининг синтези, қоялар ва хатти-ҳаракатлар бир бутунлжгининг негизидир.

Тўртинчи тизим ўз ичига шундай хусусиятлар, муносабат, ғар ва хатга-ҳаракатларни оладики, уларда реал шахсларнинг ижтимоий «ўй фикрлари ва хис-гуйкулари» акс эттирилади. Улар бу шахсларнинг сиёсий жиҳатдан онгли, ижтимоий тараққиётнинг масъул арбоблари сифатида хулқ-атворини белгилаб беради. Бунга гуманизм, коллективизм, оптимизм ва меҳнатсеварлик фазилатлари киради.

Шахс шаклланишига таъсир этувчи омиллар, психологик шарт-шароитлар

Шахс шаклланишида у яшаётган муҳит, кишилар, жамиятнинг роли жуда каттадир. Масалан, бирон маҳаллада инсон шахсининг таркиб топишига актив таъсир курсатувчи беш юзта узига хос ижтимоий муҳит бор деган маънони билдиради. Бу ерда шундай бир савол тугилади: «*Ташқи муҳит инсон шахсининг таркиб топишига . қандай таъсир қилади?*»

Биринчидан, ижтимоий муҳитдаги турлм ҳодисалар одамнинг онгига бевосита таъсир қилиб, унда чуқур из қолдиради.

Иккинчидан, ташқи ижтимоий муҳит таъсирининг чуқурроқ ва мустаҳкамроқ бўлишига одамнинг ўзи ёрдам беради. Маълумки, болалар ўз табиатларига кура, илк ёшлик чоғларидан бошлаб, ниҳоят даражада тақлидчан бўладилар. Болалар катга одамларнинг барча хатти-ҳаракатларига бевосита тақлид қилиш орқали бу хатти-ҳаракатларни, яхши-ёмон фазилатларни ўзларига сингдириб борадилар, Болалар оилада, кўча - куйда, катта одамларнинг ҳар бир ҳаракатларини, ўзаро муносабатларини зимдан кузатиб турадилар.

Инсон шахсининг таркиб топишида ташқи ижтимоий муҳитнинг роли ҳақида гап борар экан, шуни ҳам таъкидлаб ўтиш зарурки, айрим қайри табиий ҳодисалар инсон шахсининг таркиб топишида ташқи муҳит таъсирининг ҳал қилувчи аҳамиятга эга эканлигини тўла тасдиқлайди. Биз айрим тасодифий ҳолларда одам болаларининг ёввойи ҳайвонлар муҳитига тушиб қолиш ҳодисасини назарда тутаяпмиз. Ҳаётда бундай ҳодисалар жуда сийрак бўлса ҳам ҳар ҳолда учраб туради. Масалан, Ҳиндистонлик доктор *Сивг Калькутта* яқинидаги ўрмонзорда бўри болалари билан бирга иккита одам боласининг ҳам тўрт оёқлаб югуриб юрганини кўриб қолади. Кейин уларни пойлаб, қароргоҳларини топиб, болаларни олиб кетади, Улардан бирига *Амала*, иккинчисига *Камала* деб ном қўяди. Шу нарса характерлики, болалар ёшликдан бўри муҳитига тушиб қолганликлари туфайли, феъл-атворлари, хатти-ҳаракатлари жиҳатидан бўрилардан фарқ қилмас эдилар. Нутқ йўқ, демак тафаккур ҳам ниҳоят даражада чекланган эди, Жуда катта қийинчиликлар билан қайта тарбияланилаётган бўри муҳитидаги болалар шамоллаш натижасида улыб қоладилар, Бу ҳодиса одамнинг шахс сифатида ривожланиши учун энг аввал инсоний муҳит, яъни ижтимоий муҳит бўлиши кераклигини тўла тасдиқлайди.

Шахс ва унинг психологиясига таъсир этувчи иккинчи омил таълим-тарбиянинг таъсиридир. Маълумки, таълим-тарбия инсон онгини шакллантиради, унинг дунёкараши, эътиқоди, ҳаётга бўлган муносабатини

таркиб топтиради. Агар болаларнинг рухий тараққиётлари ва шахсий хусусиятларининг таркиб топиши фақат ташқи ижтимоий муҳит билан, таълим-тарбиянинг "узигагина боғлиқ бўлганда эди, ундай пайтда биз бир хилда сунъий ва айнан бир хил таълим-тарбия системасини ташкил қилиб, ҳар томондан баб-баравар тараққий этган ва деярли бир хил шахсий хусусиятларга эга кишиларни етиштириб чиқарар эдик. Ваҳоланки, бундай бўлиши мумкин эмас. Шунини айтиб ўтиш керакки, бола шахсининг таркиб топишига таълим-тарбиянинг таъсири деганда, албатта, биринчи навбатда тарбия муассасаларида, яъни боғча, мактаб, интернат, лицей ва коллежларда бериладиган таълим-тарбия тушунилади. Бироқ, бундан оилада болага бериладиган таълим-тарбия мутлақо мустасно эмас! Оиладаги умумий ижтимоий муҳитдан ташқари оилада бериладиган таълим-тарбиянинг роли каттадир. Бола тарбияси билан системали шугулланадиган ва умуман шугулланмайдиган оилаларга мисоллар келтириш мумкин.

Юқорида айтиб ўтилган иккита омилдан ташқари учинчи омил ҳам мавжуд - бу наслий хусусиятлардир. *Одамга нималар наслий берилади?* Одамга наслий йўл билан айрим анатомик ва биологик хусусиятлари берилади. Масалан, тана тузилиши, сочи ва кўзларининг ранги, овози, гапириш услублари, айрим ҳаракатлари тугма берилиши мумкин. Лекин шунини ҳеч қачон эсдан чиқармаслик керакки, одамга ҳеч вақт унинг психик хусусиятлари, яъни унинг ақлий томонлари билан боғлиқ бўлган сифатлари наслий йўл билан, яъни тугма равишда берилмайди. Ниҳоятда нодир ҳолларда айрим қобилиятлар, масалан, мусиқа, математик қобилиятларига наслий йўл билан берилиши мумкин.

Одамнинг рухий тараққиёти ва шахсий хусусиятларининг таркиб топиши ҳақида гапирар эканмиз, яна бир муҳим нарса устида тухтаб ўтиш керак. Ҳозирги кунда тез-тез *акселерация* терминини ишлатаяпмиз. *Хўш акселерация бу нима? Акселерация* - «тезлатиш» деган маънони англатади. Ҳозирги кунда болаларни ҳам жисмоний, ҳам рухий жиҳатдан жуда жадаллик билан ривожланаётганликларининг гувоҳи бўлиб турибмиз. *Хўш бунинг сабаби нима?* Албатта, бунга гурли фикрлар бор. Айрим олимлар акселерациянинг сабабини илмий-техника[^] билан боғлаб тушунтиришга интиломқдалар. Уларнинг фикрича, илмий-техниканинг жуда жадал темп билан ривожланиши инсониятнинг олдига мислсиз кўп информацияларни идрок қилшп ва фикрда қайта ишлаш талабларини кўйди. Бу талаб уз навбатида инсонни ҳар томонлама, яъни ҳам жисмоний, ҳам психик жиҳатдан тез ривожланишига олиб кедди. Юқорида айтиб утилган олимларнинг фикрича, акселерация - бу XX асрнинг иккинчи ярмига хос бўлган ҳодисадир.

«Тарбияси қийин» болалар психологияси

«Тарбияси қийин» болалар педагогик қаровсизлик натижасидир.

Л.СВиготский фикрича, *«қийин»* ўсмир ҳаёти муносабатлар характерининг натижасидир.

Булар аввало қайсар, инжиқ болалар, уларни қизиқарли фаолият турига

тортиш уларни тарбиялашнинг асосий усулларида биридир.

Уларнинг маълум бир қисми интизомсиз, қўпол болалардир. Уларнинг активлигини мақсадга мувофиқ ўзгартириш, уларга баъзи ҳуқуқларни бериш йўли билан уларга таъсир ўтказиш мумкин, Психологияда *тарбияси қийин* болаларнинг бир қанча

классификациялари мавжуд.

Биринчи гуруҳ - ижтимоий салбий мустаҳкам қарашлари эга болалар;

Иккинчи гуруҳ - қонунбузарларга тақлид қилувчилар.

Учинчи гуруҳ - ижобий ва салбий ҳу.ғқ - атвор стереотиплари ўртасида иккиланувчи, ўз хатоларини Тўшунувчи болалардир,

Тўртинчи гуруҳ - иродали болаларга бўйсунувчилар.

Бешинчи гуруҳ - қонунбузарлик йўлига тасодифан кириб қолганлар.

Шўни айтиш лозимки, тарбияси оғир болалар учун улар яшаётган муҳит, оила, улар ўқиётган жамоа, синфнинг роли жуда каттадир.

Тарбия жараёнининг самарадорлигани оширувчи психологик механизмлар

Тарбияли бўлим - бу хулқ-атаорини назорат қилишдан иборатдир: бундай назорат инсонни ёмон хатти-ҳаракатларни

бажармаслик имкониятини беради.

Агар шахс хулқ-атворини ахлоқийлиги ҳақида қайгурса, у ижтимоийлашувга эришган бўлади.

Тарбияланганлик ижтимоийлашувни ўрганиш жараёни сифатида қараладиган ёш психологиясида олинган натижаларга асосланади: бола ўзини эгоцентрик эмас, балки тарбияли тутиши учун тарбияланганлик қандай рағбатлантирилиши керак? Тарбия ўз моҳиятига кўра ижтимоий жиҳатдан ижобий эҳтиёжларни ҳосил қилишидир. Агар таълим шахснинг онгини шакллантириш бўлса, тарбия унинг онгсизлик сферасига таъсир этишдир. Болаларга уларни тарбиялайдиганларга ҳиссий яқинлик хос. Одатда 6 ойлик болалар унга гамхўрлик қиладиган ота-онасига боғланиб қоладилар. Ота-онанинг олдида бўлиш, улар билан мулоқотда бўлиш болаларга жуда ёқади, уларнинг йўқлиги болага ёқмайди. Ота-онанинг гамхўрлигини билдирадиган сўзлар, хатти-ҳаракатлар бола учун жуда катта аҳамиятга эга, уни эркаламаслик, суймаслик салбий аҳамиятга эга бўлади. Хулқ-атворнинг дастлабки ижтимоийлашуви худди шу ўрганиш жараёни орқали содир бўлиши мумкин: хулқ-атворнинг исталган шакллари гамхўрлик ва эътибор билан тақдирланади, қутилмаган шакллари эса қўллаб-қувватланмайди. Лекин, яхши хулқатворни рағбатлантириш ва ёмон хулқ-атаор учун жазолаш

ахлоқий ' ижтимоийлашувнинг кичик бир қисмидир. Биз кўриб чиққан хулқатвор ҳамма болаларга ҳам тааллуқли эмас.

Болаларни тарбиялаш самарадорлигини оширишда анъана ва улфодатларнинг роли катта.

Халқ урф-одатлари, анъаналари ва маросимлари катта тарбиявий аҳамиятга эгадир. Улар одамларни бир-бирига яқинлаштиради, дўстлик-биродарлик ҳис-туйғулари ривожлантиради. Булар ўз навбатида ёшлар учун ибрат намунасини ўтайдди.

Мустақил жамиятнинг бахт-саодата йўлида ҳалол меҳнат қилиш: жамият бойлигини сақлаш ва кўпайтириш йўлида ҳар бир кишининг тинмай ғамхўрлик қилиши, ижтимоий бурчни яхши англаш; жамият ҳаётида ва шахсий ҳаётда ҳалоллик ва ростгуйлик, ахлоқий софдиллик, одамийлик ва камтарлик, миллий ва ирқий адоватларга асло йўл қуймаслик ва шу кабилар тарбия жараёнининг муҳим хислатлари дир.

Тарбия жараёнида ғамхўрликнинг функцияси каттадир. Болалар бефарқ ота-оналарга нисбатан ғамхўр ота-онага кўпроқ тақлид қиладилар. /амхўр ота-оналар боланинг салбий хулқ-атворини кўллаб-қўвватламаганда бола ўз хатти-ҳаракатларининг оқибатини эртароқ англайди.

Тарбиявий жараёни амалга оширишда ғамхўрлик билан бир қаторда яхши кўришга асосланган интизомга риоя қилиш зарурдир. Бу бола билан доимий мулоқотни - тушунтиришни, муҳокама қилишни, агар боланинг хулқ-атвори шуни талаб қилса, оғзаки танбеҳ беришни, яхши хулқ-атвор учун тақдирлашни назарда тутаяди.

Тарбия жараёнининг технологиясини қуйидагича шарҳлаш мумкин: ,

1. Тарбияланувчини алоҳида такрорланмас, индивидуаллик сифатида тушунмоқ лозим. Унинг эҳтиёжлари структурасини аниқлаш керак.

2. Ижобий эмоциялар воситасида ижобий хулқ-атвор одатларини шакллантириш керак. Онг ҳам, ирода ҳам мотивлар иерархиясини шакллантира олмайди. Зотан, бир эҳтиёжнинг урнини фақат бошқа эҳтиёж'ина эгаллаши мумкин.

3. Шу эҳтиёжларни қондириш воситалари билан болани қуроллантириш тарбия ва тарбиячидан мулоқотни ҳам, ҳамдардликни ҳам эмас, айнан шу воситалар билан қуроллантиришни кутади. Арасту айтганидек: « *Тарбия уч нарсага эҳтиёж сезади: истеъдодга, илмга, машққа*».

Мустақиллик шароитида тарбиянинг асосий вазифалари

Конфуций: «*Эскини ўзлаштирган ва янгини тушунишга қодир инсонгина тарбиячи бўла олади*» деган эди. Мустақилликнинг дастлабки йиллариданок бутун мамлакат миқёсида таълим-тарбия, илм-фан, касб-хунарга ўргатиш соҳаларини ислоҳ қилишга ниҳоятда катта зарурат сезила бошлади. Бугунги кунда тарбия жараёнида ҳам қатор ўзгаришлар амалга оширилмоқда. Шуни таъкидлаш лозимки, маърифат халқимиз, миллатимиз қонидадир. Анъанавий шарқона қарашга кўра, маърифатлилик фақат билим ва малака эмас, айна пайтда чуқур маънавият ва гўзал ахлоқ дегани ҳамдир.

Бир ижтимоий жамиятнинг иккинчисига алмашиши, шунингдек, миллий

мустақиллик ва унинг неъматлари республикаимиз фуқароларида туб узгаришларни "вужудга келтирмоқда. Миллий туйғу, қиёфа, характер, таъб, куй, рақс, маънавият, қадрият ҳамда руҳият таъсири остида узининг туб моҳиятини акс эттира бошлади. Ўтмишнинг бой мероси, унинг анъаналари миллий истиклол туфайлж ўз эгаларига қайтариб берилди. Фуқароларнинг ижтимоий онги астасекин ўзгариб бориши натижасида этнопсихологик хусусиятлар тиклана бошлади, миллий, умумбашарийлик хислатлари ўртасида адолатчилик, тенг ҳуқуқчилик алоқалари ўрнатилмоқда.

XXI асрда шахс шаклланишида, унинг тарбияланганлик даражасини ортишида диннинг, хусусан «Ҳадис» илмининг аҳамияти каттадир. Шахслараро муносабатда тенглик, ғамхўрлик, самимийлик, ўзаро ёрдам, симпатия, антипатия, ҳамдардлик, севги-муҳаббат сингари миллий хусусиятларни таркиб топтиришда ҳадисларнинг роли янада ортмоёда.

Ўзбек оиласида тарбия моҳияти, мазмуни тарбиянинг кундалик ва истиклол режаси, болаларга таъсир ўтказиш воситасини танлаш ва ундан унумли фойдаланиш ўзига хос хусусиятга эга, чунки унинг асосида халқ анъаналари ётади.

Ўзбек халқининг этнопсихологик хусусиятларидан унумли фойдаланиш ҳар томонда тараққий этган инсон шахсини таркиб топтиришда муҳим рол ўйнайди. Абдулла Авлоний

айтганидек: «*Тарбия биз учун ё ҳаёт, ё мамот; ё нажот, ё ҳалокат; ё саодат - ё фалока т масаласидир*».

Ёш авлод тарбиясида миллий руҳият, умуминсоний, халқчил миллий қадриятлар, урф-одатлар, анъаналар етакчи ўрин тутмоқи лозим (тарбия этнопсихологик ва этнопедагогик муносабат). Булар орқали ёшларда куйидаги фазилатларни тарбиялаш лозим:

- а) ёшларда ватанпарварлик ҳис-туйғуларини шакллантириши;
- б) хайрихоҳлик, одамларга ҳурмат, меҳр-шафқат;
- в) катталарни ҳурмат қилиш, эъзозлаш;
- г) мулойимлик;
- д) ишбилармонлик, моҳирлик, ишчанлик, иқтисодий тафаккур;
- е) кичик ёшда меҳнатсеварлик;
- ж) жисмоний бақувватлик;
- з) ахлоқ-одобчилик; и) оилапарварлик; к) аёлларга ҳурмат;
- л) ўзаро ҳамкорликка интилувчанлик,

Маълумки, ёшларнинг маънавий-ахлоқий тарбияси билан оила, маҳалла, таълим муассасалари, оммавий ахборот воситалари, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи ташкилотлар, илмий-педагогик кадрлар шугулланадилар. Тарбия жараёни барча иштирокчиларининг баҳамжиҳатлик билан олиб борадиган ишларигина ўзининг ижобий натижаларини бериши мумкин,

«Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури» амалга ошириш вазифалари

ана шуни тақозо қилади.

Такрорлаш ва муҳокама қилшп утун саволлар.

1. Тарбия - бу қандай жараён ?
2. Шахсни тарбиялашнинг асосий йуналишлари нималардан иборат?
3. Шахс шаклланишига таъсир этувчи омилларни кўрсатинг.
4. «Тарбияси қийин» болалар классификациясини келтиринг.
5. Тарбия жараёнининг самарадорлигини опшривчи психологик механизмлар нималардан иборат?
6. Тарбиянинг этнопсихологик масалалари қандай?

Асосий адабиётлар

1. David G. Myers Psychology, © 2010 by Worth Publishers
2. Kelvin Seifert and Rosemary Sutton. "Educational Psychology". Second Edition. Copyright © 2009 Kelvin Seifert
3. Абрамова Г.С., Возрастная психология. Уч. пособие для студентов вузов. М. 2003г
4. Мухина В.С. «Возрастная психология» 2009
5. Обухова Л. Возрастная Психология. М. 2010

Қўшимча адабиётлар

1. Малкина-Пых И.Г. Возрастные кризисы. Справочник практического психолога. Москва, Эксмо, 2004
2. Поливанова К.Н. Психология возрастных кризисов: учебное пособие для студентов педагогических вузов. Москва, Академия, 2000
3. Крайг Г., Бокум Д. «Психология развития» 2004
4. <http://tarologiy.ru/psixologicheskiy-voznrast-cheloveka.html>
5. Кагермазова Л.Ц., Возрастная психология (Психология развития). Электронный учебник
6. Кулагина М.Ю., Колюцкий В.Н. Возрастная психология: Полный жизненный цикл развития человека. М., 2001.
7. Возрастная Психология. Исполнитель: Воробьева Ирина. Аудиокнига. М.2003
8. Cairns R.B. The emergence of developmental psychology // W. Kessen (Ed.). Handbook of child psychology. V. 1. N.Y., 1983.

Педагогик жамоани бошқариш психологияси

Педагогик жамоа психологияси. Психология соҳасида жамоани бошқариш психологияси бошқарув психологиясининг асосида ўрганилади. Бошқарув психологияси психология фанининг бошқа соҳалари билан узвий боғлиқда ўзи туплаган маълумотларни чуқур ва илмий жihatдан оқилона таҳлил қилиш имкониятига эга бўлади. Бошқарув илмининг мазмун ва моҳияти кишиларни ёки жамоа меҳнат фаолиятини бир жойга номлаш, бошқариш билан ҳам боғлиқдир. Жамоа йириклашган сари бошқарувнинг вазифалари мураккаблашиб боради. Бошқарув жараёнининг мураккаблашуви бошқарув илмидан фойдаланиш заруриятини келтириб чиқаради.

Бошқарув санъат ёки фан сифатида қачон вужудга келганлигини кўрсатиб ўтиш жуда мушқил. Аммо шу аёнки, қайерда инсон фаолият (меҳнат) билан шуғулланган бўлса, ўша жойда бошқарув мавжуд бўлган. Бу жамиятни учта соҳасида яққол ифодаланган. Булар:

Ижтимоий соҳада. Гуруҳ ва жамоаларда тартиб ва тарғиботни жорий этиш ҳамда назорат қилиш учун.

Иқтисодий соҳада. Ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш учун ва ресурсларни тақсимлаш учун.

Мудофаа соҳасида. Душманлардан ва ваҳший ҳайвонлардан, табиат офатлари кабилардан ҳимояланиш учун.

Бу ҳолатни инобатга олиб, таъкидлаш мумкинки “Бошқарув деб, белгилаб олинган аниқ мақсадга мувофиқ, у ёки бу натижага эришиш учун институционал тарзда тартибга келтиришга, барпо этишга, такомиллаштиришга, қисқартиришга ёки объект тузилишини ўзгартиришга қаратилган, субъектнинг объектга турли кўриниш ва даражаларда таъсир этиш жараёнига айтилади.

Бошқарувни турли назариялар асосида таснифлаб, бир қатор

даражаларини аниқлаш мумкин, аммо амалиёт нуқтаи назаридан келиб чиққан ҳолда унинг мазмундорлигини инобатга олиб, **икки даражага** ажратиш мақсадга мувофиқ:

- **бошқарувнинг биринчи даражаси**-жамият ривожланишининг турли даврий босқичларида институтлар фаолият механизмини аниқ тушунтира олишга қодир бўлган фалсафий, педагогик, сиёсий, иқтисодий ва социологик концепцияларнинг мажмуасидан таркиб топган бошқарув назарияси;

- **бошқарувнинг иккинчи даражаси**-бошқарув объектларининг йиғиндиси, амалий билим ва кўникмаларни, аниқроқ айтганда, жамият тараққиётини таъминлаш мақсадида фундаментал илмий назарияларни (математика, мантиқ, психология, акмеология) қамраб олган амалий фан”¹.

Бошқарувнинг мақсади, соҳалари, йўналтирилганлиги, қўлланиладиган усул ва техникаларини инобатга олган ҳолда уни **умумий, хусусий, шошилиш, тактик ва стратегик** каби турларга ажратиш мумкин.

Бошқарув масалаларида тадқиқот олиб борган немис олимлари В. Зигерт ва Л. Ланг бошқарувга қуйидагича таъриф берганлар: “**Бошқарув – бу одамларни бошқариш ва маблағлардан фойдаланишнинг шундай турики, у қўйилган мақсадга инсоний, иқтисодий ва рационал равишда эришишни таъминлайди**”. Америкалик олим П. Друкернинг нуқтаи назари бўйича, “**бошқарув, бу фаолиятнинг мужассамлашмаган, оломонни самарали, мақсадга йўналтирилган ва ишлаб чиқарувчи гуруҳга айлантирувчи туридир**”.

Бошқарув даражалари, одатда учта асосий категорияларга бўлинади:

1. институционал босқич;
2. бошқарув босқичи;
3. техник босқич.

Уларни кўриб чиқамиз:

Институционал босқичда стратегик, яъни истиқбол режалар ва

¹ Самаров Р. Ижтимоий тараққиётни таъминлашнинг назарий-амалий жиҳатлари // Ж. Муҳофаза +, 4 – сон. 2011 (78). - Б. 4.

мақсадлар тузилади. Буда бошқаришнинг бошқа категорияларига қараганда кам сонли ҳисобланади ва ўзида юқори бўғин бошқарувчиларини: – вазирлар, ректорлар, компания директорлар Кенгаши раиси, генераллар ва бошқаларни камраб олиши мумкин.

Юқори бўғин бошқарув раҳбарлари шундай шахсларки, улар ташкилотнинг муҳим қарорларини қабул қилинишида масъул ҳисобланишади. Уларнинг иши жуда катта босимга эга, қизғин ва ушбу ташкилот мавжуд экан, аниқ бир чегаралар мавжуд эмас.

Ўрта бўғин бошқарув раҳбарлари юқори бўғин бошқарувчиларига бўйсундилар ва қуйи бўғин (техник) раҳбарларининг ишини йўналтирадилар ва назорат қиладилар. Агар муассаса/ташкилот кенг тарқалган тузилмага эга бўлса, унда ўрта бўғин бошқаруви раҳбарлари икки кўшимча даражага бўлинадилар (юқори даражадаги ўрта бўғин бошқаруви раҳбарлари ва қуйи даражадаги ўрта бўғин бошқаруви раҳбарлари). Ўрта бўғин бошқаруви раҳбарларига энг кенг тарқалган мисол қилиб қуйидагиларни кўрсатиб ўтиш мумкин: декан (олий таълим муассасида), бўлим бошлиқлари (агар гап бизнес ҳақида борса), сектор бошлиғи ва бошқалар.

Қуйи бўғин бошқаруви раҳбарлари ишлаб чиқариш вазифаларининг бажарилишини назорат қилишади. Булар - ташкилий даража, яъни бевосита кадрлар/ишчилар ёки ёш кадрлар билан ишлайдилар. Қуйи бўғин бошқаруви раҳбарлари жуда хилма-хил бўлган ҳаракатлар мавжуд бўлган қизғин ишни бажарадилар. Улар бир вазифадан иккинчисига ўтишларига тўғри келади.

Шундай қилиб, педагогик бошқарув Ижтимоий бошқарувнинг муҳим қисми ҳисобланиб, ўз мақсади, предмети, манбалари ва таркибларига эгадир.

Педагогик бошқарувнинг мақсади: таълим–тарбия самарадорлигини ошириш ва тизим фаолиятини таъминлаш, жамият томонидан таълим тарбияга қўйилаётган талабларни бажаришини таъминлаш учун тизимнинг такомиллашувини ошириш йўлларини ишлаб чиқишдан иборат.

Педагогик бошқарувнинг предмети: таълим–тарбияни режалаштириш, амалга ошириш каби вазифаларни бажариб келаётганларнинг фаолияти.

Педагогик бошқарув манбалари: таълим–тарбия соҳасига оид бўлган илм–фаннинг ютуқлари: –таълим фалсафаси, таълим социологияси, таълим психологияси, таълим ва тарбия назария, таълим иқтисоди, таълим ҳуқуқи, таълим медецинаси кабиларнинг натижалари.

Педагогик бошқарувнинг таркиби:

Ўқитувчи → Ўқувчи → Педагогик жамоа → Билим → Жамият
Ўқувчи → Оила → Ўқитувчи → Педагогик жамоа → Ўқувчилар жамоаси → Таълим (Касбий таълим) → Жамият каби тизими.

Педагогик бошқарувни учта **асосий типини ажратиш мумкин:**

—**таълим-тарбиянинг концептуал режадаги масалалари** (таълим-тарбияни узоқ муддатли режалаштириш, истиқболи билан боғлиқ стратегик вазифалар (дарслик, ўқув услубий қўлланма кабиларни яратиш));

—**таълим тарбия жараёнини техник-технологик таъминоти билан боғлиқ масалалар** (янги таълим техникаси ва технологияларни яратиш, жорий қилиш);

—**педагогик фаолиятни таъминлаш билан боғлиқ масалалар** (кадрлар масаласи, педагогик жамоалардаги ижтимоий-психологик муҳитни ҳисобга олиш ва бошқалар).

Педагогик бошқарувнинг функциялари:

1. Диагностик функция (педагогик тизимни жорий ҳолатини ўрганиш учун лозим).

2. Қайта алоқа ўрнатиш функцияси (қўйилган педагогик вазифаларни бажарилганлигини аниқлаш имкониятини беради).

3. Мўлжаллаш функцияси (идел таълим-тарбия моделига қаратилган фаолиятни йўналтиради).

4. Стимуллаштирувчи функция (таълим-тарбия давомида фойдаланмаган ресурсларни жалб этиш учун қўлланилади).

5. Коррекциявий функция (маърифий жараёни конструктив кечишини таъминлаш учун лозим).

6. Назорат этиш функцияси (таълим стандартлари, педагогик жараёни мавжуд Қонун ва бошқа ҳужжатларда кўрсатилган талаблар асосида кечишини таъминлайди).

Педагогик бошқарув, таълим-тарбия жараёнида қўлланилмаган ресурсларни жалб этиш механизмини белгилаб олиш имкониятини беради.

Ресурслар қуйидаги мазмунларда бўлиши мумкин:

- 1) мотивацион;
- 2) интеллектуал;
- 3) ахборотли;
- 4) коммуникатив;
- 5) ижтимоий-психологик;
- 6) рақобатли;
- 7) демографик;
- 8) ижтимоий-экологик;
- 9) фаолиятли;
- 10) инновацион;
- 11) стратегик;
- 12) педагог кадрларга оид;
- 13) ташкилий;
- 14) бошқарув;
- 15) илмий;
- 16) услубий ва б.

Педагогик бошқарув муаммоларини ўрганишда қуйидагича ёндашиш мумкин:

- конкрет-тарихий (аниқ давр ва мавжуд ҳолат);
- мажмуавий (барча алоқадорлик даражалари бўйича);
- жабҳали (иқтисодий, ҳуқуқий, фалсафий ва б.);
- тизимли (тағтизимлар фаолиятини қамраб олган ҳолда).

Педагогик бошқарувни такомиллаштиришнинг акмеологик технологиялари сифатида қуйидагиларни келтириш мумкин:

- ижтимоий-психологик, ташкилий, интеллектуал-когнитив, махсус-касбий каби тайёргарликларга эришиб бориш;
- касбий билимлар доирасини замонавий билимлар билан кенгайтириб бориш;
- касбий маҳоратни ошириш йўли билан ҳурматга эришишни таъминлаш;
- қобилиятларни ривожлантириб, касбий вазифаларни мақбул тарзда (муҳимлиги, даражасини инобатга олган ҳолда) тақсимлаб бажариш;
- ўз ўзини касбий диагностика қилиб бориш;
- коррекциявий вазифаларни белгилаб олиш техникасини ўрганиб, уни тадбиқ этиш ва б.

Бошқарув тизими очик мураккаб тизим ҳисобланади. Педагогик жамоани бошқарувда психологик ҳолатлар, таълим жараёни ва унинг вазифаларини ҳисобга олиш лозим. Педагогик жамоани таркибига эътибор берадиган бўлсак, унда ўқитувчилар, ўқувчилар ва уларнинг ота-оналарини ташкил этади, демак уларнинг психологияси билан танишиб боришни талаб қилади.

Педагогик жамоа ўқитувчи ва ўқувчи ўртасидаги боғлиқлик, таълимнинг тузилиши, ўқувчиларнинг ўқиш ва билиш фаолиятини шакллантириш ҳамда тарбия психологиясининг таълим-тарбия жараёнида ўқувчи шахсини баркамол инсон сифатида шакллантириш каби муҳим муаммоларни тадқиқ этади. Педагогик жамоада ўқув-тарбия жараёнларининг ўзига хос хусусиятлари, замонавий таълим-тарбия назариясининг вазифаларини тадбиқ этиш билан шуғулланади.

Педагогик фаолият доимо ўқитувчилар жамоа доирасида олиб борилади. Шу муносабат билан раҳбар педагогик жамоанинг ички ҳаётига оид ўзига хос қонун, қоида ва хусусиятлар ҳақидаги билимларга эга бўлиши лозим.

Педагогик ходимларнинг касбий ва ижтимоий мослашуви

Педагогик жамоага мослашув ишга янги келган ёки ўзгарган меҳнат

шароитларига кўникиш. Педагогик жамоага Раҳбар ходимнинг янги жамоасига қанчалик тез мослашиши, унинг самарали меҳнат фаолиятини эрта бошлаб юборишидаги асосий омил ҳисобланади. Аммо, уша жамоанинг психологик иқлими янги келган раҳбарга таъсирини кўрсатиши мумкин. Масалан, бирон-бир кишини раҳбарликка тайинланар экан, янги раҳбардан жамоа демократик ёки автократ бошқарув услубини кутиши мумкин. Бу кутувларга мос келиш ёки келмаслик даражаси кўп жиҳатдан янги раҳбар ва ходимлар ўртасидаги муносабатларни белгилаб беради. Ҳатто, ходимлар беихтиёр, янги келган раҳбарни эскиси билан таққослаб унга тавсиф беришга ҳам мойил бўлишади.

Одатда янги лавозимни таклиф этишар экан, "Бир ўйлаб кўринг", деб хайрлашишади. Таклифни қабул қилган шахснинг "ўйлаш" жараёнини эса янги ролга ўзини чамалаш деб аташ мумкин. Агар шахс ролни қабул қила олишига кўзи етса, таклифга рози бўлади, агар бу иккиланишга олиб келса, ўзи билан ушбу рол орасида катта фарқни сезган бўлади. Шунинг учун янги лавозимга мослашишнинг сифатли ўтиши қатор тадбирларни талаб қилади. Бу соҳадаги бирламчи вазифа – ушбу ролга кўйиладиган талабларни аниқлаб олишдир. Бу жараён қанчалик пухта ўтса, ролни қабул қилиш шунчалик осон кечиши мумкин.

Сиз мактаб жамоасига ҳам мослашиб олдингиз, энди жамоанинг ички ҳаётига оид ўзига хос қонун, қоида ва хусусиятлар ҳақидаги билимга эга бўлишингиз керак. Айниқса янги ўқитувчи учун жамоа ичидаги содир бўлаётган ҳодисалар ва улар бўйсунадиган қонун-қоидаларни дастлаб бир мунча мураккаб туюлади. Раҳбар жамоа билан мулоқотда бўлар экан, уларга хос хусусиятларни билиши ва ундан бошқарув фаолиятида унумли фойдаланиши лозим. Раҳбар қандай жамоага раҳбарлик қилмасин биринчи жамоада аҳилликни юзага келтириши шарт, унинг учун қуйидаги шарт-шароит зарур:

- жамоада илиқ-иссиқ кайфият уйғотиши;
- жамоанинг қадриятлари, қарашларидаги ўзаро мослик шаклланиши;

- адо этилаётган иш юзасидан ўзаро алоқанинг мавжудлиги;
- қарор қабул қилишда барчанинг иштироки ва ходимлар манфаатига йўналган бошқарув услуги;
- барчанинг манфаат ва қизиқишларига бир хил эътибор, жамоадаги ижтимоий тенглик ва адолат

Раҳбар ушбу санаб ўтилган шарт-шароитни ривожлантириш орқали жамоа аъзолари ўртасидаги аҳилликни кучайтириши мумкин.

Раҳбар учун шакллантириши зарур бўлган сифатларга ҳам алоҳида эътибор бериш лозим. Чунки ҳар қандай фаолият маълум ички ва ташқи зиддиятларни енгиш билан боғлиқ. Касбий такомиллашув жараёни ниҳоятда мураккаб бўлиб, инсоннинг руҳий, ақлий ва жисмоний кучини маълум мақсадга йўналтириш асосида билим, малака ва кўникмаларни, амалий фаолият қирраларини эгаллашни талаб қилади.

Мактаб раҳбари шахсий сифатлари ичида раҳбарлик фаолияти учун аҳамиятли бўлган қуйидагиларни ажратиб кўрсатиш мумкин: Раҳбарнинг ўз кўл остидаги ходимининг ички дунёсини тушуниши, яъни ўзини ўқитувчи ўрнига кўя олиши, унинг ҳолатини ҳисобга олиш, фикрини тинглаши, қизиқиш ва ташвишларига шерик бўлиши. Бунинг учун раҳбарда юксак маданият, зарур коммуникатив малакалари ва ахлоқий-ҳиссий сезгирлик бўлиши лозим.

Раҳбарнинг касбий жиҳатдан муҳим сифатлари қаторига: принципалик, сиёсий етуклик, ташкилотчилик, зийраклик, кузатувчанлик, адолатлилик, танқидни қабул қилиш маданияти, ходимларига ғамхўрлик туйғуси, ўзгаларни ишонтириш қобилияти ва бошқалар киради. Раҳбар фаолиятида шахсий сифатлар билан бирга профессионал-педагогик кўникма ва қобилиятлар ҳам муҳим аҳамиятга эга. Унинг бу кўникмаларига: билиш, лойиҳалаш, коммуникатив нутқ ва ташкилотчилик киради.

Бугунги кундаги замонавий раҳбар ижтимоий психолог бўлмаслиги мумкин эмас. Раҳбар, хоҳ у халқаро музокараларда бўлсин, хоҳ ўз жамоасини бошқаришда бўлсин, мулоқот объектида ўзи ҳақида ижобий таассурот уйғота

олиши ва бу орқали ўзгаларга таъсир ўтказиш маҳоратини ўрганиши лозим.

Таълим муассасалари Раҳбарининг психологик билимларга эга бўлиши, ўз навбатида педагог ходимларга ижодий соғлом муҳитни ташкил этиш билан бирга ҳар бир ўқитувчи ва ўқувчини интеллектуал қашшоқликдан қутқариб қолади.

Таълим тизимидаги ҳар бир ўқитувчи ва ўқувчи ўз интилиш ва мақсадларига эга. Педагогик жамоани бошқариш, авваламбор, унинг таркибий қисми бўлмиш ходимларнинг хусусиятини инобатга олишни талаб қилади. Таълим тизимида турли характерли ходимлар ягона мақсад сари уюшадилар ва бунда раҳбарнинг асосий вазифаси шу турли-туманликни ягона йўлда бирлаштиришдир. Раҳбар ҳар бир ўқитувчи, ўқувчилар ва уларнинг ота-оналари билан бир қатор суҳбатлар олиб борар экан, демак, у педагогик билимлар тағриботчиси ҳамдир. Раҳбар жамият томонидан куйилган талаблар билан бир қаторда ўз фаолиятида теварак-атрофидаги кишилар, мактаб маъмурияти, ҳамкасблари, ўқувчилар ва уларнинг ота-оналари ундан нималарни кутишини ҳам эсдан чиқармаслиги лозим.

Психологик нуқтаи назардан раҳбар доимий равишда ўз билимларини ошириш билан шуғулланиши зарурдир. Чунки раҳбар ҳамма вақт одамлар орасида бўларкан, у биринчидан, одамларни кўпдан бери қизиқтириб келаётган ҳақиқатни ўз қарашлари буйича тўғри тушунтириб бериши лозим.

12 мавзу бўйича амалий машғулотининг бориши:

1-босқич. Ўқитувчи талабаларни давомот қилади. Ўқитувчи дарсни бошланишида талабаларнинг ҳошиши орқали гуруҳларга ажратилади.(3 дақиқа)

2-босқич. «Ҳаёл ва тасаввур» мавзуларининг асосий тушунчаларини ва калит сўзларини эслаб флипчартга ёзадилар. Психологияда илмий термин сўзларни гуруҳларда муҳокама қилади. (7 дақиқа)

3-босқич: 1-иш: Гуруҳларда «Ҳаёл ва тасаввур» мавзусини ўрганиш. Бунда ўқитувчи мавзуни олдиндан режа асосида мавзуга тухталади. (ассесмент усулидан фойдаланиш мумкин) Талабаларга тарқатма материаллар берилади. Семинар дафтарига ёзадилар, саволлар тайёрлайдилар. (20 дақиқа)

Гуруҳларга топшириқлар:

1-гуруҳ: Хулқ-атвор ва одатни шакллантириш шахсни тарбиялашнинг асосий йўналиши сифатида.

2-гуруҳ: Шахс шаклланишига таъсир этувчи омиллар, психологик шарт-шароитлари.

3-гуруҳ: «Тарбияси қийин» болалар психологияси.

4-гуруҳ: Тарбия жараёнининг самарадорлигини оширувчи психологик механизмлар.

2-иш: Гуруҳларларнинг чиқишлари.(ҳар бир тақдимотчига 10 мин)

3-босқич: Гуруҳлар ишларининг муҳокамаси. (10 дақиқа)

4-босқич: Гуруҳлар ишининг хулосалари. (10 дақиқа)

5-босқич: Мустақил бажариш учун топшириқлар (уйга вазифа): (10 дақиқа)

Дарсни яқунлаш, баҳоларни эълон қилиш ва уйга вазифани эълон қилиш (5 дақиқа)

Мавзу бўйича саволлар

1. Шахсни тарбиялаш асосий йўналиши қандай?
2. Шахс шаклланишига таъсир этувчи омиллар қайсилар?.
3. «Тарбияси қийин» болаларга қандай тарбия зарур?
4. Тарбия жараёнининг самарадорлигини оширувчи психологик механизмлар мавжудми?

Мавзу бўйича топшириқлар

1. Шахсга тарбиясини кластер усулида тушунтиринг
2. Шахс шаклланишига таъсир этувчи омиллари бўйича блиц саволлар тузинг
3. Тарбия жараёни бўйича турли вазиятлар тузинг

13 - МАВЗУ. ЎҚИТУВЧИ ПСИХОЛОГИЯСИ.

Режа

1. Жамиятда ўқитувчининг тутган ўрни ва вазифалари.
2. Ўқитувчига қўйиладиган талаблар.
3. Ўқитувчининг касбига хос хислатлари.
4. Педагогик қобилиятлар.
5. Ўқитувчининг ўз малакасини ошириб боришининг муаммолари.

Жамиятда ўқитувчининг тутган ўрни ва вазифалари. Ўқитувчига қўйиладиган талаблар

Ўқитувчининг ўрни ва унинг вазифалари, ўсиб келаётган ёш авлодни тарбиялаш ишига жамият ва жамоатчилик томонидан эъгибор қаратилишининг нақадар муҳим аҳамиятга эгалиги аниқланади.

Мамлакатимизда «*Кадрлар тайёрлаш миллий дастури*»ниҳаётга татбиқ этиш жараёнида ўқитувчининг ёш авлодга таълим ва тарбия беришида жамият оддида жавобгарлиги янада ортиб бораверади.

Ҳозирги шароитда жамиятнинг мактаб олдида қўяётган талаблари кун сайин ортиб бормоқда ва бу талабларни амалда тўғри ҳал қилиш вазифаси ўқитишчига боғлиқдир.

Замонавий мактаб ўқитувчиси қатор вазифаларни бажаради. Ўқитувчи -

синфдаги ўқув жараёни ташкилотчисидир. Ўқитувчи ўқувчилар учун дарс пайтида, қўшимча дарсларда ва шу билан бирга дарсдан ташқари ҳолларда ҳам керакли маслаҳатлар беришда билимлар манбаидан биридир. Кўпчилик ўқитувчилар синф раҳбари вазифасини бажариб, тарбия жараёни ташкилотчилари бўлиб ҳисобланадилар.

Замонавий ўқитувчи ижтимоий психолог бўлмаслиги мумкин эмас. Шунинг учун ҳам ўқувчилар ўртасидаги ўзаро муносабатларни йўлга сола олиши, болалар жамоасида ижтимоий-психологик механизмлардан фойдаланишни билиши зарурдир.

Ўқитувчи мактабнинг педагог жамоа аъзоси сифатида мактаб ҳаёти фаолиятини уюштиришда бевосита иштирок этиб, турли фан ўқитувчилари ва синф раҳбарларининг методик бирлашмаларида ишлайди, топшириқларни бажаради. Ҳар бир ўқитувчи ўқувчиларнинг ота-оналари ва жамоатчилик олдида маърузалар ўқиб, суҳбатлар олиб борар экан, демак, у педагогик билимлар тағриботчиси ҳамдир. Вазифаларнинг шу қадар кўплиги учун ҳам жамиятнинг ўқитувчилар олдига қўядиган талаблари тушунарлидир.

Маълумки, педагогик фаолият - киши меҳнатининг энг мураккаб соҳаларидан биридир.

Жамият томонидан қўйиладиган талаблардан энг муҳими ўқитувчининг шахси ва унинг касби билан боғлиқ хислатларига қаратилган.

Ўқитувчининг энг муҳим хислатлари қуйидагилардан иборат:

- ўқитувчининг уз Ватанига содиқлиги, болаларни севиш, уларни инсонпарварлик руҳида тарбиялаш истаги, ўз юрти, она тили, ўз халқининг тарихи ва унинг маданиятини севиши, давлатининг мустақиллиги ғоясида яшашидан иборатдир;

- ижтимоий жавобгарликни юксак даражада ҳис этиши;

- олижаноблиги, ақли, фаросати, маънавий поклиги, маънавият ва маърифат буйича юксак мақсадларни болаларга сингдириб бориши;

- ўзини қўлга ола билиши, сабр-тоқатли, бардам, матонатлилигидир.

Жамиятнинг ўқитувчи олдига қўядиган асосий талаблари

қўйидагилардир:

- шахсни маънавий ва маърифий томонидан тарбиялашнинг, миллий уйғониш мафқўрасининг ҳамда умуминсоний бойликларнинг моҳиятини билиши, болаларни мустақиллик ғояларига содиқлик руҳида тарбиялаш, ўз Ватани табиатга ва оиласига бўлган мухаббати;

- кенг билимга эга булиши, турли билимлардан хабардор булиши;

- ёш ва педагогик психология, ижтимоий психология ва педагогика, ёш физиологияси ҳамда мактаб гигиенасидан чуқур билимларга эга булиши;

- ўзи дарс берадиган фан буйича мустаҳкам билимга эга бўлиб, уз касби, соҳаси бўйича жаҳон фанида эришилган янги ютуқ ва камчиликлардан хабардор булиши;

- таълим ва тарбия методикасини эгаллаши;

- ўз ишига ижодий ёндашиши;

- болаларни билиши, уларнинг ички дунёсини тушуна олиши;

педагогик техника (мантик, нутқ, таълимнинг ифодали воситалари) ва педагогик тактга эга булиши;

- ўзбилими ва педагогик маҳоратини доимий равишда ошириб бориши.

Ҳар бир ўқитувчи ана шу талабларга тўла жавоб бера оладиган бўлишига ингилиши шарт.

Ўқитувчига қўйиладиган талаблар

Ўқитувчи жамият томонидан қўйилган талаблар билан бир ҳаторда ўз

фаолиягида теварак-атрофидаги кишилар, мактаб маъмурияти, ҳамкасблари, ўқувчилар ва уларнинг ота-оналари ундан нималарни кугабини ҳам эсдан чиқармаслиги лозим.

Ўқитувчининг ўз ишидан ниманидир кутаётганлигининг узиёқ муҳим аҳамиятга эгадир, мана шу тариқа кутишлар, гарчанд жамият томонидан ўқитувчига қўйиладиган талабларга

келсада, узига хос хусусиятларга эга бўлади, Лекин бу талаблар ҳамма вақт ҳам бирбирига мос келмаслиги мумкин. Психологлар томонидан олиб борилган тадқиқотларнинг кўрсатишича халқ таълими бўлимлари ва мактаб директорлари ўқитувчининг айрим хислатлари нақадар муҳимлигини ҳар хил баҳолайдилар. Жумладан, халқ таълими бўлимларининг мудирлари ўқитувчидан биринчи навбатда ўз фанини яхши билишини ва дарс бериш методикасини мукамал ўзлаштиришини талаб қилсалар, мактаб директорлари ўқитувчига қўйиладиган бундай талабларни учинчи ўринга қўядилар. Шу билан бирга халқ таълими бўлимларининг мудирлари ўқитувчиларнинг ўқувчилар ва ота-оналар, мактаб жамоаси билан қандай мулоқотда бўлишини билишини нақадар аҳамиятга эга эканлигига унчалик эътибор бермайдилар, мактаб директори эса бундай хислатларни ўқитувчи шахсига қўйиладиган талаблар ичида биринчи ўринга қўядилар.

Ўқитувчининг касбига хос хислатлари

Ота-оналар ўқитувчидан унинг иш стажи ва ёши қандай бўлишидан қатъий назар, фарзандларини тарбиялаш ва ўқитиш маҳоратини кутадилар, ўқувчилар эса ўқитувчиларни уч хил хислатлари бўйича характерлаб берадилар. Жумладан, биринчидан, ўқитувчининг одамгарчилиги, адолатлилиги, соф виждонлилиги, болаларни яхши кўриш хислатлари; иккинчидан, ўқитувчининг сезгирлиги, талабчанлиги билан боғлиқ ташқи хислатлари ва хулқ-атвorigа қараб; учинчидан, ўқитувчининг ўз фанини билиши, уни тушунтира билиши каби таълим жараёни билан боғлиқ хислатларига қараб характерлаб берадилар.

Шуни таъкидлаб ўтиш керакки, тарбия жараёнининг самарадорлигини оширишга қўйиладиган талаблар билан бирга, ўқитувчи шахси ва унинг фаолиятига нисбатан қўйиладиган ижтимоий талаблар ҳам ўсиб бормоқда.

Ўқитувчига жамият томонидан қўйиладиган талаблар, турли хилда ижтимоий кутишлар, педагогнинг индивидуаллиги, шу тариқа талабларга жавоб беришга субъектив тайёрлиги муайян ўқитувчининг педагогик

фаолиятига нақадар тайёрлигидан далолат беради.

Шуниси муҳимки, замонавий ўқитувчи учун зарур бўлган шахсий хислатларни батафсил кўриб чиқиш керак. Бу қандай хислатлар экан?

Кўпчилик психологлар, шу билан бирга ўзбекистонлик психолог олимлар томонидан олиб борилган тадқиқотлар замонавий ўқитувчилар учун энг зарур хислатларни аниқлаб олиш имкониятини беради. Россия психологларидан Н.В.Кузьмина, В.Сластенин, Ф.Н.Гоноболин, ўзбекистонлик психологлардан Р.З.Гайнутдинов, М.Г.Давлетшин, С.Жалилова, А.Жабборов, М.Капланова ва бошқалар томонидан олиб борилган илмий-тадқиқотлар ўқитувчилик касбини атрофлича ўрганиб, анча батафсил кўрсатиб бериш имкониятини яратади. Бунда гап ўқитувчилик касбининг профессиограмма (маълум тизимга келтирилган, меҳнат психологик томонидан ўрганишга ва ундан келгуси амалий фаолиятда фойдаланишга қаратилган қисқа ва ҳар томонлама батафсил курсатиб берилган ҳужжатга профессиограмма дейилади). Профессиограмма психологик нуқтаи назардан ишлаб чиқариш фаолияти характеристикаси (аниқ бирорта касб бўйича келгуси амалий Ишлар учун зарур бўлган мазмундаги барча томонларини ўз ичига олиши керак) устида боради.

Ўқитувчи профессиограммаси муайян фан томонидан ўқитувчига қўйиладиган махсус талабларни уз ичига қамраб олиши лозим. Булажак ўқитувчи у ёки бу хилдаги фан томонидан қандай талаблар қўйилшиши билиш ва шу асосида ўқув-тарбия жараёнини ташкил қилиш учун педагогика олий ўқув юртларида муайян мутахассислик бўйича ўқитувчи профессиограммаси ишлаб чиқилиши зарурдир.

Психологик тадқиқот ишларини олиб борган М.Абдуллажонова, Е.Гладкова, Л.Машкуров, Т.Ҳамроқулов, Э.Хидиров ва бошқаларнинг илмий изланишлари узбек тили ва адабиёти, ўзбек мактабларида рус тили ва адабиёти, математика, жисмоний тарбия ўқитувчилари ва мактабгача тарбия муассасаларининг тарбиячилари каби қатор мутахассисликлар бўйича ўқитувчи профессиограммасининг тахминий моделини (намунасини)

аниқлаб олиш имкониятини берди.

Ҳар бир мутахассислик бўйича ўқитувчининг ихтисослашган характеристикасини назарда тутган профессиограммаси тузилади. Жумладан, мактабнинг ўқитувчи-мураббийс профессиограммасини мисол қилиб келтирамиз. Профессиограммада муҳим хислатларидан борган сари бирмунча ортиб боришини ҳисобга олган ҳолда ўқитувчининг қуйидаги хислатлари курсатиб бериши лозим.

1)Ўқитувчининг шахсий хислатлари:

- болаларни яхши кўриш, уларни севиш;
- амалий-психологик ақл-фаросатлилиқ;
- меҳнатсеварлик;
- жамоат ишларида фаоллик;
- меҳрибонлик;
- камтарлик; .:
- одамийлик, дилкашлиқ;
- уддабуронлик, мустаҳкам характерга эга бўлиш;
- ўз билимини оширишга интилиш.

2) Касбига хос билими:

- таълим ва тарбия жараёни моҳияти билан унинг мақсад ва вазифаларини тушуниши;

- психология асослари, ёш психологияси ва педагогик психология асосларини билиши;

- этнопсихологик билимларни эгаллаш;

- ҳозирги замон педагогикаси асосларини билиши;

- ҳозирги замон педагогикасининг методологик асосларини эгалланганлиги;

мактаб ёшида болаларнинг психологик-педагогик хусусиятларини

тушуниши;

- ўз фанини ўқитиш методикасини билиш;
- ўқувчиларга тарбиявий таъсир этишининг самарадорлигини билиш;
- ота-оналар ва жамоатчилик билан олиб бориладиган тарбиявий

ишларнинг мазмунини билиш.

3) Ўз касбига хос хислатлари:

- миллий қайта қуриш мафкураси билан мустақил давлат мафкурасини тушуниши;

- замонавий мактабда олиб бориладиган ўқув-тарбия жараёнида умуминсоний бойликлар, миллий анъаналар ва урф-одатларнинг аҳамиятини тушуниши;

- ўқитувчининг кузатувчанлиги;
- ўз диққат-эътиборини тақсимлай олиши;
- педагогик фантазия (хаёл)нинг ривожланиши;
- ўзига танқидий муносабатда булиши;
- ўзини қўлга ола билиши, ўзини тута олиши;
- педагогик такт;
- нутқнинг эмоционал ифодаланиши.

4) Шахсий - педагогик уддабуронлиги:

- дарс машғулотлари учун зарур материалларни танлай билиши;
- ўқувчиларнинг билиш фаолиятини бошқара олиши;
- таълим ва тарбия жараёнида ўқувчилар онгининг тараққий этиб боришини истиқболли равишда режалаштира олиши;

- педагогик вазифаларни шакллантириш ва тарбиявий ишлари режалаштиришини билиши;

болалар жамоасига раҳбарлик қилишда ўз фаолиятини режалаштиришини билиши;

- ўқув маъсадларини режалаштира олиши;
- ўзининг таълим-тарбия ишларига тайёрланиш тизимини режалаштира олиши.

5) Ташкилотчилик малакалари:

- болалар жамоасини уюштира билиши;
 - турли шароитларда болалар жамоасини бошқара олиши;
 - болаларни бирор нарсага қизиқтириб, уларни фаоллаштира олиши;
- амалий масалаларни ҳал- - этишда ўзининг билим ва тажрибаларини усталик билан тез ҳаллай олиши.

6) Коммуникатив малакалари:

- болаларни ўзига жалб этишни билиши;
- болалар ва ота-оналар билан мақсадга мувофиқ педагогик муносабатларни тиклашни билиши;
- болаларнинг жамоалараро ва жамоа ичида ўзаро муносабатларни тартибга солишни билиши;
- болалар ва ота-оналар билан ташқаридан алоқа боғлашни билиши.

7) Гностик малакалари:

- болаларнинг асаб-психик тараққиёти даражасини аниқлай билиши;
- ўзининг тажрибаси ва педагогик фаолияти натижаларини танқидий таҳлил қила олиши;
- бошқа ўқитувчиларнинг тажрибаларини ўрганиб, ундан (назарий ва амалий томондан) тўғри хулоса чиқара олиши;
- психологик ва педагогик адабиётлардан фойдаланишни билиши;
- ўқувчиларни тўғри тушуниб, уларнинг хулқ-атвор сабабларини тушунтиришни билиши.

8) Ижодий хислатлари:

- педагогик маҳоратини такомиллаштира олиши;
- ўқувчиларни тарбиялаш дастурини ишлаб чиқиш ва уни амалга ошириш қобилияти;
- ўзини ўқувчи ўрнига қўйиб, бўлиб ўтган ҳодисаларга унинг назари билан қарай олиши;
- аввалги воқеалар, ҳодисалар ва тарбияланувчи шахсига янгича қарай олиш қобилияти;

- ўзининг ўқувчига педагогик таъсири натижаларини олдиндан кўра билишга интилиши.

Шундай қилиб, кўрсатиб ўтилган моделнинг асосий тузилиши тарихида қуйидагилар келтирилади;

- шахснинг жамоатчилик ва касбий йўналиши; - педагогик маҳорат ва қобилияти;

- характерининг психологик хусусиятлари;

- билиш фаолияти;

- ўқитувчи шахсининг болаларни касбга тайёрлаш ишлари даражасидаги умумий тараққиёти,

Профессиограмма ёшларга ўзларининг келгусида ўқитувчилик касбини тугри ва онгли равишда танлаб олишларига ёрдам беради.

Профессиограммани касбга хос равишда ўқитишни ташкил қилишда таълимнинг самарадорлиги ва унинг муваффақияти қандай билим ва кўникмаларга, айниқса, шахснинг қандай қобилият ва шахсий хислатларига боғлиқ эканлигини албатта кўрсатиш зарурдир.

Мана шу профессиограммага асосан бўлажак мутахассис - ўқитувчиларнинг сифат жиҳатидан ўз, касбига нақадар тайёрлиги ҳақида бир фикрга келишимиз мумкин.

Тайёрланган ўқитувчи шахсининг юқоридаги ана шу талабларга мос келиш ёки келмаслиги олий педагогика мактабларининг қандай ўқитувчи тайёргарлигини кўрсатиб беради.

Ўқитувчининг ўз малакасини ошириб боришининг муаммолари

Муҳим давлат вазифасини - «Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури»ни амалга ошираётган замонавий мактаб ўқитувчисининг хислатлари, унинг ижодий фаолияти XXIасрда шаклланиб, асосан амалий ишда, педагогик тажрибаларни

эгаллаш жараёнида ўсиб ривожлана боради.

Ҳозирги жамиятимизда ўқитувчининг мустақил равишда билимларни эгаллаб, уз малакасини ошириб бориши - бир томондан ўқитувчилик фаолиятининг борган сари нақадар муваффақиятли бораётганлигини курсатса, иккинчи томондан муҳим вазифа эканлигидан далолат беради - чунки, бу кечиктириб бўлмас жараён шахсни интеллектуал қашшоқликдан қутқариб қолади.

Психологик нуқтаи назардан ўқитувчи доимий равишда ўз билимларини ошириш билан шуғулланиши зарурдир. Чунки ўқитувчилик меҳнатининг асосий хусусияти ҳам шудир. Педагог ҳамма вақт одамлар орасида бўларкан, у биринчидан, одамларни кўпдан бери қизиқтириб келаётган ҳақиқатни ўз қарашлари буйича тўғри тушунтириб бериши лозим. Албатта, ўқитувчидаги бу тариқа қарашлар кўп йиллар давомидаги меҳнат ва ҳаёт фаолияти жараёнида шаклланади; иккинчидан, ўқитувчининг узи ахборотлар олиш учун ўқувчиларга нисбатан чекланган вақт Имкониятига эга: учинчидан, у ўта тор доирадаги тенгқурлари билангина мулоқотда бўлиш имкониятига эга бўлиб, кўпинча ўз касбига хос қизиқишлар билангина чекланиб қолади.

Ўқитувчининг мустақил билим эгаллаши деганда, унинг ўз билимларини доимий равишда касбий ва умуммаданий ахборотлар билан тулдириб, ўзининг индивидуал ижтимоий тажрибасини кенг миқёсда доимо янгилаб бориши тушунилади.

Одатда аксарият ўқитувчилар мустақил билим эгаллаш зарурлигини тушунган ҳолда, ундан муваффақиятли фойдаланадилар.

Бунинг мотивлари одатда педагогик фаолият жараёнида ўқитувчи олдида юзага келадиган муаммоларни англаб олиш натижасида шаклланади. Кўп ҳолларда бундай мотивлар ўқитувчиларни қандай ўқитиб ва қандай тарбиялаш керак, деган хоҳиш-истаклар тариқасида, фаннинг охириги ютуқлари, ўзининг педагогик маҳоратини такомиллаштириш эҳтиёжи тугидиши муносабати билан ; шакллана боради.

Шу билан бирга яққол кўзга ташланиб турган айрим ҳоллардан кўз юма

олмаймиз. Масалан ўқитувчилар оммасининг маълум қисми мустақил изланишда бўлиб, ўз билим савиясини ошириш билан фаол шуғулланмайди, малакасини оширишга интилмайди, баъзилар муайян билимлар соҳасида тараққиётдан бутунлай ортида қолмоқдалар. Бундай ўқитувчилар ўзиб келаётган еш авлоднинг таълим ва тарбия тараққиётига жиддий зарар келтирадилар.

Бу муаммони ҳал этишда асосий вазифа малака ошириш тизими зиммасига тушади. Республикамизда халқ таълими ходимларининг малакасини ошириш институтларининг тармоқлари жорий этилган. Булар вилоятлардаги халқ таълими ходимларининг малакасини ошириш институтлари, Тошкент халқ таълими ходимларининг малакасини ошириш институти ва Авлониё номидаги халқ таълими ходимларининг малакасини ошириш Марказий институтидир.

Халқ таълимидаги бу тизимнинг асосий вазифаси доимий равишда ўқитувчи кадрларнинг малакасини ошириш, ўқитувчи кадрларни ўзларининг касбига хос билим савиясини, кўникма, малакаларини, маънавият ва маърифатини, шу билан бир қаторда иқтисодий, экологик ва ҳуқуқий маълумотни оширишга даъват этувчи ижтимоий психологик соҳаларни ривожлантириб боришдан иборатдир.

Ўқитувчининг мустақил билим эгаллаши ва малакасини ошириш педагогик фаолиятнинг самарадорлигини оширишда зарурий шартлардандир.

Шарқ мутафаккирлари ўқитувчи ўзи ўқиб турсагина - ўқитувчи бўла олади, агар у ўқишни тўхтатиб қўяр экан, унда ўқитувчилик ҳам улади, деб жуда ҳаққоний айтганлар.

Бу ҳақиқатни ёши қаяча булишидан, педагогик маҳоратидан, қандай дарс беришидан қатъий назар барча ўқитувчилар яхшилаб билиб олишлари лозим.

13 мавзу бўйича семинар машғулотининг бориши:

1-босқич. Ўқитувчи талабаларни давомот қилади. Ўтилган мавзуларга тухталади, уйга вазифалар сўралади ва қўшимча топшириқлар берилади. Ўқитувчи дарсни бошланишида талабаларнинг хоҳиши орқали гуруҳларга ажратилади. (15 дақиқа)

2-босқич: «Ўқитувчи психологияси» мавзуларининг асосий тушунчаларини ва калит сўзларини эслаб флипчартга ёзадилар. Психологияда илмий термин сўзларни гуруҳларда муҳокама қилади ҳамда уларнинг мазмун моҳиятини тушунтириб беради. (15 дақиқа)

3-босқич: *1-иш:* Гуруҳларда «Ўқитувчи психологияси» мавзусини ўрганиш. Бунда ўқитувчи мавзунини олдиндан режа асосида мавзуга тухталади. (интерфаол усуллардан фойдаланиш мумкин) Талабаларга тарқатма материаллар берилади. Семинар дафтарига ёзадилар, саволлар тайёрлайдилар. (20 дақиқа)

Гуруҳлар учун топшириқлар:

1- кичик гуруҳ топшириғи: Жамиятда ўқитувчининг тутган ўрни ва вазифалари.

2- кичик гуруҳ топшириғи: Ўқитувчига қўйиладиган талаблар.

3- кичик гуруҳ топшириғи: Ўқитувчининг касбига хос хислатлари.

4- кичик гуруҳ топшириғи: Педагогик қобилиятлар.

5- кичик гуруҳ топшириғи: Ўқитувчининг ўз малакасини ошириб боришининг муаммолари.

4-босқич. Талабалар учун мустақил топшириқлар:

1-топшириқ. Ўқитувчи психологияси ҳақида тушунчалар беринг ва “БББ” жадвалини тўлдиринг

Б – билардим	Б – билмоқчиман	Б – билиб олдим

2-топшириқ. Гуруҳни тўртта кичик гуруҳ бўлиб, кластер тузиш таклиф этилади. “Ўқитувчи психологияси” мавзусига алоқадор термин ва тушунчалар киритилади.

Тушунчалар таҳлили

Ўқитувчига муносабатлар	
Ўқитувчи имиджи	
Ўқитувчи саводхонлиги	
Ўқитувчи имкониятлари	

5 босқич: Дарсни яқунлаш, баҳоларни эълон қилиш ва уйга вазифани эълон қилиш (5 дақиқа)

Такрорлаш ва муҳокама учун саволлар.

1. Жамиятда ўқитувчининг тутган ўрни ва вазифаларини ёритиб беринг.
2. Замонавий ўқитувчига қўйиладиган талабларни эслатинг.
3. Ўқитувчи ва ўқувчилар орасидаги ўзаро муносабатларини асослаб беринг.
4. Ўқитувчининг педагогик қобилиятлари хақида тушунча беринг.
5. Ўқитувчининг ўз малакасини ошириб боришнинг психологик муаммоларига изоҳ беринг.

14-мавзу. Мулоқот ва шахслараро муносабатлар психологияси. Жамият ҳаётида мулоқотнинг тутган ўрни

Режа

1. Мулоқот жараёнида бир-бировни идрок этиш ва тушуниши
2. Мулоқот коммуникация сифатида
3. Мулоқот ўзаро таъсир сифатида

Одамлар ўртасидаги муносабатлар – бу (агар қисқа ифодалаш жоиз бўлса) амалга оширилган ва уларга нисбатан жавоб реакцияларидир. Одамлар ўртасидаги муносабатларни ўрганар эканмиз, биз индивид (ёки ташкилот) қандай қилиб бошқа одамлар тўғрисида маълумот олишни, қандай қилиб у бошқа одамларни тушунишга ва улар билан контакт ўрнатишга ўрганишни билиб оламиз. ҳар қандай мулоқот жараёнида муомала иш ҳаракат ва унга нисбатан жавоб реакцияси мавжудлигидан келиб чиқиб шахслараро муносабатларни ташкил этар эканмиз, бунда қуйидагича 4 та вариантни кўрамиз:

1. Биз конкрет битта одам, бир нечта ёки кўпчилик одамлар томонидан маълум бир жавоб реакциясини олиш учун бирон-бир иш ҳаракатни амалга оширишимиз мумкин.

2. Бизнинг иш ҳаракатларимиздан биттасига жавоб реакцияси салбий бўлишини била туриб, унга нисбатан ижобий, жуда бўлмаганда нейтрал жавоб реакциясини олиш мақсадида бу иш ҳаракатимизни ўзгартиришга ҳаракат қилишимиз мумкин.

3. Маълум бир шароитда бошқача ҳатти-ҳаракат қилолмаслигимизни (ёки ҳоҳламаслигимизни) билар эканмиз, ҳатти-ҳаракатимизга нисбатан салбий жавоб реакцияси муқаррар эканлигини ҳам биламиз. Бундай ҳолда биз мулоқотга киришаётган одамимизга нима учун биз шундай қилишга мажбур бўлганимизни тушунтиришимиз керак. шунда биз ижобий жавоб реакцияси ололмасак ҳам жуда бўлмаганда нейтрал жавоб реакцияси оламиз.

4. Ниҳоят биз (ёки орамиздан кимдир): “Мен ўзим қандай хоҳласам, шундай ҳатти-ҳаракат қиламан, менинг хулқ-атворимни қабул қилиш ёки қилмаслик бу сизларнинг ишингиз” – дейишимиз мумкин.

5. Маълум шароитларда ушбу тўртта вариантдан биттасини танлар эканмиз, шу тарзда онгли ёки онгсиз ҳолда биз ўз имиджимизни пайдо қиламиз.

Ҳар биримиз маълум бир имиждан фойдаланамиз ва уни бошқа одамларга намоён қиламиз. Айрим одамлар бошқа одамларда ўзи хоҳлаган таассуратни пайдо қилиш учун ўз образини онгли равишда шакллантирадилар, бошқалар эса бундай қилмайдилар. Аммо, одам бир шароитда намоён қилган имиджи (образни) бошқа шароитда ҳам худди шундай намоён этавермайди. Масалан: одамнинг кўчада ёки ўз ходимлари билан мулоқотда ўзини намоён қилиши билан ўз уйида ўзини намоён қилиши ўртасида тубдан фарқ бўлишини ҳам унутмаслигимиз керак. Баъзида эркак тўғрисида “кўча хандон, уй зиндон” қабилида баҳо беришимизда ҳам асос борлигини билишимиз зарур. Албатта биз турли шароит ва ҳолатлардан келиб чиққан ҳолда ўзимизни турлича тутишимиз ва намоён этишимиз табиий. Чунки шароит ва ҳолатдан келиб чиқсак, ўзимизни шундай тутишимиз мақсадга мувофиқ. Биз бошқаларни идрок этар эканмиз, энг аввало одамларнинг ташқи ифодаланадиган жиҳатларини кўрамиз.

Унда одамнинг табиатини белгилаб берадиган унинг ички жиҳатлари қандай, уларни билиш мумкинми деган савол туғилади.

Яна шу хусусият эътиборлики, инсон шахснинг ҳар бир хусусияти унинг атрофдаги одамлар қандай ҳатти-ҳаракат қилишларига, улар қандай юришлари, кийинишлари, гапиришлари, тинглашларига боғлиқ равишда уларнинг таъсири остида шаклланади. Бундай ёндашув маълум маънода тўғри. Чунки биз ўз атрофимиздагиларнинг кийинишига, нима кийишлари ва ўзларини қандай тутишларига қараб уларни тушунамиз. Бу маълумотлар бизнинг кейинги ҳаётимиз, иш фаолиятимизда жуда муҳим бўлиши мумкин. Чунки ушбу маълумотларга асосланган ҳолда биз бирга ишлайдиган

одамларимиз, раҳбаримиз, ходимимиз, отамиз, онамиз, турмуш ўртоғимиз билан ўзаро муносабатларимизни ташкил этамиз. Демак, бошқа одамлар билан ўзаро муносабатларга киришишга ўрганиш ҳар биримиз учун жуда муҳим.

Одамнинг шахслараро муносабатлар доирасидаги яхши ҳатти-ҳаракатлари унинг тўғри ташкил қилинган мулоқоти туфайли одамлар томонидан баҳоланади. Демак, бу ерда мулоқот асосий нарса ҳисобланади. Уйлаб кўрайлик, биз барчамиз ўз ҳиссиётларимизни ўзимиз яхши кўрадиган одамга кўрсатишимиз керак, муваффақиятларимизни ўзимиз маъқуллаш олишни хоҳлаган одамимизга кўрсатишимиз, фикрларимизни фикри биз учун қимматли бўлган одамга айтишимиз керак. Лекин, шуни унутмаслик керакки, биз буни тўғри амалга оширишимиз зарур. Тасаввур қилинг, сиз ёш бола ва қария билан, ходимингиз ва харидор билан бир хил тилда гаплашмайсиз - ку.

Сиз ўзингизни, ўз кадриятларингизни, талантингизни, малакаларингизни, ўз фазилатларингизни яхши билишингиз мумкин. Аммо, уларни мувоффақиятингизни уларнинг яхши муносабатига боғлиқ бўлган одамларга ифодалай олмасангиз, кўрсата олмасангиз бирон бир нарсага эришиш имкониятларингиз жуда кам бўлиши табиий. Агар сиз ўз афзалликларингизни намоён қилмасангиз ва кўрсатмасангиз, сиз ўзингизнинг қобилиятларингизни сир сақлаган бўласиз. Бу эса сиз тўғрингизда бошқа одамлар ҳеч нарса билмаслигига ёки сизни тушунмасликларига олиб келади. Бу эса уларга сизга тааллуқли бирон бир қарор қабул қилишларига ҳалақит бермайди. Ҳатто улар шароитни билмасалар ёки тушунмасалар ҳам, сиз бу шароитда етакчи мавқедамисиз ёки пастроқ мавқедамисиз буни билмасалар ҳам бу уларга сиз ҳақингизда фикр билдиришларига ёки сизга нисбатан бирон бир ҳатти-ҳаракат амалга оширишларига ҳеч ҳам ҳалақит қилмайди. Демак, сиз ҳақиқатан ҳам шахслараро муносабатларга жалб этилгансиз. Шу билан бирга сиз уларни доим амалга оширасиз. Бу шахслараро муносабатлар мулоқотга киришишни тақоза этадики, бу жараёнда инсон шахс сифатида

шаклланади ва ўзини намоён қилади.

Мулоқотга бўлган эҳтиёж одамнинг асосий эҳтиёжлари туркумига киради. мулоқот - –у иккита ёки бир нечта одамларнинг ўзаро таъсиридан иборат бўлиб, у асосан билиш ва эмоционал баҳоловчи характердаги маълумотларнинг алмашинувидан иборатдир.

Мураккаб кўп қиррали мулоқот жараёни:

▪ Хулқ атворнинг маълум бир намуналари ва моделларини шакллантиришни;

▪ Одамларнинг ўзаро ҳаракат қилишини;

▪ Одамларнинг бир-бирларига ўзаро таъсирини;

▪ Маълумотлар алмашинувини;

▪ Одамлар ўртасида муносабатлар шаклланишини;

▪ Одамларнинг бир-бирларини ўзаро ҳис қилишликларини ва тушунишларини;

▪ Одамнинг “ички” мени образини шаклланишини ўз ичига олади.

Мулоқот турли туман вазифаларни бажаради ва шунга асосан улар классификация қилинади. Ўзаро боғлиқ учта томонни ҳисобга олган ҳолда мулоқот функциялари куйидаги турларга ажратилади:

- Перцептив томони- мулоқот жараёнида одамларни бир – бирларини идрок этиши ва тушуниши;

- Коммуникатив томони – информациялар алмашинуви жараёни;

- Интерактив томони – мулоқотда одамларнинг ўзаро таъсири жараёни.

1. Мулоқотнинг перцептив функцияси асосида бошқа одамни, шу жумладан мулоқот шеригини идрок қилиш ва тушунишаётган бўлиб, у инсон психикасини **эмоционал соҳасини тартибга солиб туришига** (регуляция қилишга) йўналтирилган. Чунки мулоқот одамнинг эмоционал ҳолатларининг муҳим белгилаб берувчиси ҳисобланади. Махсус инсоний ҳиссиётларнинг барчаси одамларнинг мулоқоти шароитида пайдо бўлади ва ривожланади, яъни, ё эмоционал ҳолатларнинг яқинлашуви, ё уларнинг кутбларнинг ажралиши, ё ўзаро кучайиши ёки сусайиши амалга ошади.

2. Мулоқотнинг коммуникатив функцияси ўзаро таъсир қилувчи индивидлар ўртасидаги турли кўринишлардаги информация алмашинувидан иборат. Инсоний мулоқотда информация алмашинуви ўзига хос хусусиятга эга: бу жараён ҳар бир фаол субъект ҳисобланган иккита индивид ўртасида амалга ошади; у албатта шерикларининг фикрлари ҳиссиётлари ва хулқ атвори ўзаро таъсирини назарда тутди.

3. Мулоқотнинг интерактив функцияси хулқ-атворни тартибга солишдан ва одамларнинг ўзаро таъсири жараёнида ҳамкорликдаги фаолиятни бевосита ташкил қилишдан иборат. Бу жараёнда одам ўз шериги фаолиятининг мотивларига, дастурларига, унинг қарор қабул қилишига ҳатти-ҳаракатларини бажариши ва назорат қилишига, ҳатто хулқ-атворини биргаликда кўзғатиш ва коррекция қилишига таъсир кўрсатиши мумкин.

Дж.Рокфеллер ишбилармонлик фаолиятида мулоқотнинг аҳамиятини яхши тушунган ҳолда: “одамлар билан мулоқотга кириша олиш малакаси худди қанд ёки кофега ўхшаган, пулга сотиб олинмаган тавордир. Мен дунёдаги ҳар қандай товардан кўра ушбу малакага кўпроқ пул тўлашга тайёрман”, - деган эди.

Мулоқотга кира олиш кўникмаси ўзи нима? Бу – демак одамларни фарқлай олиш ва шу асосида улар билан ўзаро муносабатларини кўриш дегани, бу эса мулоқот психологиясини билишини тақоза этади. Мулоқот жараёнида одамлар бир-бирларини идрок этадилар, маълумотлар алмашинадилар ва ўзаро таъсир кўрсатиб ҳаракат қиладилар.

Мулоқот жараёнида бир-бировни идрок этиш ва тушуниши

Мулоқот идрок жараёнида мулоқот шериги тўғрисида шаклланадиган тасаввур билан белгиланади.

Идрок жараёнининг мураккаблиги шундаки, одамни информацияларни қайта ишлаш қобилияти чексиз эмас. Мулоқот шеригининг образи шаклланиши жараёнида одам кўпинча у тўғрисида маълум миқдордаги узук-юлуқ информацияларга дуч келади ва уларни кўпгина эмоционал ҳамда психологик омилларни ҳисобга олиб баҳолайди. Эҳтимолдан ҳоли эмаски, у

Ўзининг тасавурларига мос келадиган ва ўз мақсадларига кўпроқ тўғри келадиган маълумотларни эътиборга олади.

Бундан ташқари идрок жараёнини хато хулосалар ҳам бузиши мумкин. Информация етарли бўлмаган ҳолатда одам ўз сўхбатдоши тўғрисидаги хулосаларни ўзи билиб улгурган кам миқдордаги маълумотларга таяниб кўради, унинг тасавури шакллангач эса, кейин кўшимча олинган маълумотларни инобатга олмайди.

Мулоқот шериги тўғрисидаги ушбу тўғри ёки ёлғон хулосаларнинг муҳимлиги шундаки, улар бўлғуси ўзаро муносабатларнинг асосини ташкил этадилар ва одамларнинг ўзаро муносабатларига ўз таъсирини кўрсатишлари мумкин.

Одамнинг уни бошқа одамлар қандай идрок этишлари тўғрисидаги тасавури одамнинг хулқ-атворини маълум даражада белгилаб беради

Одамларни баҳолаш ва улар тўғрисида тўғри образни шаклланишининг мураккаблиги атрофдагилар биз тўғримизда олмоқчи бўлган информацияларни онгли равишда бузиб кўрсатишга ва информацияларни доимо назорат қилишга интилишимизга ҳам боғлиқ. Одам, одатда ўзи қандай бўлса шундайлигича эмас, у қандай кўринишини хоҳласа худди шундай ўзини намоён қилади.

Ўзаро тушунишда одамнинг “очиқлиги” яъни бошқаларга нисбатан ҳаққоний ва табиий бўла олиш катта аҳамият касб этади.

Одамнинг ўзи тўғрисидаги нотўғри тасавури мулоқотда жуда кўп психологик тўсиқларни пайдо қилади, информацияларни, бошқаларнинг фикрларини рад этишга олиб келади, булар барчаси охир-оқибат низони хулқ-атворга сабаб бўлиши мумкин.

Шахснинг ўзи тўғрисидаги адекват тасавури шаклланишининг шарти бу ўз хулқ-атворини бошқа одамлар нуқтаи-назаридан идрок қилиш ва таҳлил қилиш, бунда бошқа одамларнинг қайтарма алоқа йўли билан олинган фикрларини таҳлил қилиш муҳим аҳамият касб этади.

Ўзаро муносабатларда ўз-ўзининг образини шакллантирувчи қайтарма

алоқа маълумотларини олишни америкалик психологлар томонидан ишлаб чиқилган ва Джохари деразаси деб ном олган модел асосида тасвирлаш мумкин.

Очиқ зона (I)	Кўр зона (II)
Яширин зона (III)	Номаълум зона (IV)

Джохари деразаси

Намоён этилган квадрат шахс хусусиятлари тўғрисидаги маълумотларни акс эттиради. Вертикал чизик ушбу информацияларни икки қисмга бўлади: индивид ўзи тўғрисида биладиган маълумотлар (чап қисм) ва у ўзи тўғрисида билмайдиган маълумотлар (ўнг қисм). Горизонтал чизик барча информацияни одам тўғрисида бошқаларга маълум бўлган (юқори қисм) ва бошқаларга номаълум бўлган (пастки қисм) маълумотларга бўлади.

Очиқ зона (I) индивиднинг ўзига ҳам, атрофдагиларга ҳам маълум бўлган маълумотларни ифодалайди. Бу маълумотлар индивид ва бошқа одамлар ўртасида шахсий информацияларни эркин очиқ алмашилиш жараёнида намоён бўлади. Очиқ зонанинг катталиги индивиднинг мулоқот шериклари билан ишончли муносабатларини назарда тутаяди.

Кўр зона (II) индивид тўғрисида бошқа одамларда мавжуд, лекин унинг ўзига номаълум бўлган информацияни, яъни шахс тўғрисида у билан мулоқот жараёнида шаклландирган атрофдагиларнинг фикрини ифодалайди. Ҳоҳиш бўлса бу информацияни индивид мулоқот жараёнидаги нигоҳлар репликалар, видеотренинг ёрдамида олиши мумкин.

Индивид ўзи тўғрисидаги қайтарма алоқа информациясини олар экан, у атрофдагилар уни қандай идрок этаётганликларини билиб олади.

Агар бу нуқтаи-назар индивиднинг фикрига мос келса, кейинги мулоқот яхши давом этади. Агар олинган информация индивиднинг ўзи тўғрисидаги фикридан ёмон бўлса, бунда ҳимоя механизмлари ишга тушади, ё низоли вазият пайдо бўлиши, ё индивиднинг ушбу информацияни берган одамлар

билан муносабатлари узилиши мумкин.

Умуман олганда информациянинг кўр зонадан очик зонага узатилиши бошқа одамлар онгини манипуляция қилиш воситаси сифатида қўлланилиши мумкин.

Яширин зона (III) бу индивиднинг ўзига маълум, лекин атрофдагилардан яширилган информациялардан; кўшимча маълумотлар, малакалар, характер белгилари, хулқ-атвор манераларидан ташкил топган. У ёки бу сабабларга кўра ушбу маълумотлар ё атрофдагилардан яширилади, ёки уларни намоён қилишга шароит бўлмаганлиги сабабли яширилган бўлади.

Номаълум зона (IV) индивид тўғрисидаги на унинг ўзига, на атрофдагиларга маълум бўлмаган маълумотларни ўз ичига олади. Бу маълумотлар индивиднинг ўз ичига олади. Бу маълумотлар индивиднинг ўз шахсига хос хусусиятлари ва имкониятлари тўғрисида бўлиши мумкин. Бу маълумотлар фақат алоҳида экстремал шароитларда намоён бўлиши мумкин, лекин бутун ҳаёти давомида намоён бўлмаслиги ҳам мумкин.

Ушбу информатсион маконнинг ўлчамлари мулоқот ушбу одам билан қандай ҳолатда контактлар ўрнатилиши бошланиши ёки ўрнатилган муносабатлар ҳолатида эканлигига боғлиқ равишда ўзгариб бориши мумкин. Контактларнинг чуқурлашуви, муносабатларнинг ривожланиши очик маконнинг кўпайишига ва ёпиқ маконнинг камайишига олиб келади. Одам ўзини очик тутса, бошқа одамлар у тўғрисида кўпроқ билиш имконига эга бўладилар бу эса ўзаро бир - бировни тушуниш имконини оширади.

Ўзи тўғрисидаги информацияни онгли равишда назорат қилиш ва онгли равишда бузиш нафақат мулоқот шерикларини идрок қилинишини қийинлаштиради хатто одамнинг ўз-ўзини англашини ижтимоий айнанлашувини қийинлаштиради. Агар одам бошқалардан ёпилиб юрадиган бўлса у ўз-ўзини ёмон англай бошлайди.

Мулоқот жараёнида биринчи маротаба кўриб турган одам билан, ҳамда етарлича яхши таниш одам билан ўзаро муносабатга киришга тўғри келади.

Бошқа одам образининг шаклланиши стереотиплаштириш орқали амалга

ошади. Мулоқот тажрибасига эга бўлган деярли ҳар бир катта ёшдаги одам одамларнинг ташқи кўринишига, кийимига, гапириш манерасига ва хулқ-атвориغا кўра уларнинг кўпчилик ижтимоий-психологик характеристикаларини айрим психологик хусусиятларини, ёшини, ижтимоий катламини, касбини етарлича аниқ белгилай олади. Айнан шу нарсалар стеретипларнинг шаклланганлиги билан изоҳланади. Лекин бундай аниқлик фақат нейтрал шароитларда бўлади. Бошқа шароитларда эса деярли ҳар доим маълум бир даражадаги хатолар мавжуд бўлади. Агар муносабатлар нейтраллиги қанча кам бўлса, одамлар бир-бирларидан қанчалик манфаатдор бўлсалар, хато эҳтимоли шунчалик кўп бўлади.

Мулоқотимиз биз ким билан мулоқотга киришимизга боғлиқ ҳолда сезиларли фарқли равишда тузилади. Бундай фарқ мулоқот шеригимизнинг характеристикасига боғлиқ. Мулоқот шеригини бирон-бир гуруҳга мансуб қилиш билан боғлиқ характеристикалар етарлича аниқ идрок этилади. Бошқа белги ва хусусиятлар эса маълум схемаларга асосан оддийгина кўшиб кўйилади, айнан шу ерда хатолар эҳтимоли намоён бўлади. Идрокнинг бу хатолари айрим омиллар: устунлик, жозибадорлик ва бизга нисбатан муносабат омилларига боғлиқ.

Мулоқотга киришувчи одамлар тенг эмаслар: улар ўзларининг ижтимоий мавқелари, ҳаётий тажрибалари, ақлий имкониятлари ва шу кабилари билан фарқ қиладилар. Шериклар тенгсизлигида кўпинча идрокнинг тенгсизлик хатоларига олиб келадиган схемаси қўлланилади. Бу хато психологияда устунлик омили деб ном олган.

Биздан бирон-бир муҳим кўрсаткич бўйича устун одам билан учрашганимизда биз уни ўзимиз билан тенг бўлган ҳолатдагига қараганда ижобийроқ баҳолаймиз. Агар биз ўзимиз бирон-бир хусусиятга кўра ундан устун одам билан учрашсак, уни етарлича баҳоламаймиз. Шу билан бирга устунлик бирон-бир ўлчамга асосан қайд қилинади, юқори баҳолаш (паст баҳолаш) эса кўпчилик ўлчамларга асосан амалга оширилади. Идрокнинг бу схемаси ҳар қандай тенгсизликда эмас, фақатгина биз учун муҳим, аҳамиятли

тенгсизликда ишлай бошлайди.

Одамни идрок қилишда жозибадорлик омили таъсири шундан иборатки, унинг таъсири остида одамнинг қандайдир бир сифатлари бошқа одамлар томонидан юқори баҳоланади ёки паст баҳоланади. Бу ерда хато шундаки, агар одам бизга (ташқи жиҳатдан) ёкса, айнаи вақтда биз уни ақллироқ яхшироқ, қизиқарлироқ ва шу сингари тарзда ҳисоблашга мойил бўламиз, яъни унинг кўпчилик шахсий сифатларини юқори баҳолаймиз

Бизга нисбатан муносабат омили қуйидагича ҳаракат қилади: бизга яхши муносабатда бўлган одамлар бизга ёмон муносабатда бўлган одамлар бизга ёмон муносабатда бўлган одамларга нисбатан юқори баҳоланади. Бизга нисбатан муносабат шеригимизнинг биз билан мурасага келганми ёки келмаганлигига қараб баҳоланади.

Психологлар тадқиқотларидан маълум бўлдики, бегонанинг фикри шахсий фикримизга қанчалик яқин бўлса, бу фикрни айтган одамнинг баҳоси шунча юқори бўлган. Бу қоида тескари кучга ҳам эга: кимки қанчалик юқори баҳоланган бўлса унинг қарашлари ўзимизнинг қарашларимиз билан шунчалик ўхшаш деб ҳисобланган

Шахслараро мулоқот жараёнида одамларни идрок этиш ва тушуниш идентификация, эмпатия ва рефлексия каби психологик механизмларга асосланади.

Бошқа одамнинг тушунишнинг энг содда йўли идентификация-ўзимизни бошқа одамга ўхшатиш орқали амалга оширилади. Идентификация ҳолатида одам гуёки ўзини бошқа одамнинг ўрнига қўяди ва шундай шароитларда ўзи қандай йўл тутган бўлишини аниқлайди.

Идентификацияга яқин бўлган яна бир механизм эмпатия-ҳислар асосида тушуниш, бошқа одамнинг муаммоларига эмоционал тарзда муносабат билдиришга интилиш. Бунда бошқа одамнинг шароити фикрлабгина қолмасдан, балки ҳис қилинади. Эмпатик тушунишни кўпчиликка нисбатан амалга ошириб бўлмайди, чунки у психика учун оғир босим ҳисобланади.

Бир-бировни тушуниш жараёни рефлексия жараёни билан боғланган. Рефлексия бу ҳаракат қилаётган индивид томонидан ўзининг мулоқот шериги томонидан қандай идрок этилаётганликларини англашдир. Бу нафақат бошқа билиш балки, бошқа одам мени қандай тушунаётганлигини билиш, яъни гуёки кузгуда иккиланган акс этишдир.

Мулоқот коммуникация сифатида

Мулоқот-бу энг аввола мулоқот иштирокчилари учун аҳамиятли бўлган информациялар алмашинувидир

Мулоқотнинг барча воситалари иккита катта гуруҳ: Вербал (нутқий) ва новербал (нутқий бўлмаган) востияларга ажаратилади. Кўпчилик олимларнинг фикрига кўра суҳбат жараёнида нутқий мулоқот 35% дан кам қисмини ташкил этган ҳолда, 65% зиёд информация новербол воситалар ёрдамида узатилади. Нутқий (вербол) коммуникация орқали тоза информация узатилади. Новербаол коммуникация бўйича эса- мулоқот шеригига бўлган муносабат узатилади.

Одамнинг новербал хулқ-атвори унинг психик ҳолати билан чамбарчас боғланган ва уларни ифодалаш воситаси бўлиб ҳисобланади. Новербал хулқ-атвор асосида шахснинг ички дунёси очилади. Мулоқот ҳамкорликдаги фаолиятнинг психик мазмуни шаклланиши амалга оширилади. Одамлар ўзининг нутқий (вербал) хулқ-атворини ўзгараётган шароитларга тезда мослаштириб олишлари мумкин, лекин тана тили (новербал намоён бўлиш) кам ўзгарувчандир.

Мулоқотнинг новербал воситаларига тананинг барча ҳаракатлари, овознинг интонация характеристикаси, тактил таъсир, мулоқотнинг макондаги ташкил этилиши кабилар киради.

Новербал мулоқотда энг муҳимларидан бири кинесик воситалар-бошқа одамнинг мулоқотда ифодаловчи регулятив вазифани бажарувчи кўриш орқали идрок этиладиган ҳаракатларидир. Буни мимика, гавда ҳолати, имо-ишора, нигоҳ юришда намоён бўладиган ифодаловчи ҳаракатлар киради. Информация узатишда асосий ролни мимика бажаради. Тадқиқотлар

кўрсатишича суҳбатдошнинг юзи ҳаракатсиз бўлса ёки уни кўрмасангиз 10-15% информация йўқотилар экан.

Мимика билан нигоҳ ёки визуал контакт жуда чамбарчас боғлиқ. Кўз ёрдамида одамнинг ҳолати тўғрисида энг аниқ сигналлар узатилади, чунки кўз қорачоғининг кенгайиши ва торайиши онгли назоратга бўйсунмайди.

Одамнинг юз ифодаси гавда ҳаракатларига караганда кўпроқ онгли равишда назорат қилиб турилади. Шунинг учун ҳам тана кўпроқ информатив ҳисобланади. Гавданинг турли позалари турлича информацияларни ифодалайди. Масалан, ёпиқ позалари (тикга турган ҳолатда наполен позаси; куракда қўллар қовуштирилган ҳолат, ўтирган ҳолатда, иккита қўл йиакка тиралган ҳолат) ишончсизлик, норозилик қарши ҳаракат, танқид сифатида идрок этилади.

Очиқ позалар эса (тикка ҳолатда, қўллари кафтлари юқорига қараб очилган, ўтирган ҳолатда қўллар эркин ташалган, оёқлар узатилган) ишонч, розилик, хаирхоҳлик, психологик комфорт сифатида идрок этади. Одамнинг қадам ташлашаига қараб унинг эмоционал ҳолатини осанликча билиб олиш мумкин. Масалан. Газаб ҳолатида энг оғир қадам ташланади, хурсандчиликда-энг енгил қадам, қийиналаётган пайтда – бўшашган ғамгин қадам, мағрурланиш ҳолатида – қадамлар узинлиги энг катта бўлади.

Нутқнинг ритмик интонацион томонлари, паузалари, йиғи, ютал, кулгу ва бошқалар нутқий мулоқотнинг ўрнини босиши ёки унинг таъсир кучайишига ёрдамлашиши мумкин. Психологик жиҳатдан яхши тайёргарликга тайёр одам у ёки бу жумлани қандай ифодаланганлигига қараб одам томонидан қандай ҳаракат қилинишини аниқлаш мумкин.

Новербал мулоқот воситалари орасида қўл сиқиш, елкага уриб қўйиш каби ҳаракатлардан маълум мазмун касб этади. Биз воситалардан қандай фойдаланиш ва уларнинг характери мулоқот шериги мавқега, ёшига, жинсига, танишлик муддатига, маданий ва миллий хусусиятларига бевосита боғлиқ.

Қўл сиқиш қандай амалга оширилишига қараб у устунликни (қўл

юқоридан узатилади, кафт пастга қараган), тобеликни (қўл пастдан узатилади, кафт юқорига қараган) ва тенг ҳуқуқликни ифодалаш мумкин. Мулоқот ҳар доим фазовий ташкил қилинади. Фазовий улчамлар орасида мулоқотга киришувчилар орасидаги масофа муҳим аҳамият касб этади.

Америкали олим Э.Холл мулоқотга киришувчилар орасидаги масофаларни ўрганиш натижасида бир-бирдан фарқ қилувчи қуйидаги тўртта оралик масофани таклиф этади.

-интим масофа (0-45 см) –энг яқин одамларнинг мулоқоти;

-шахсий (45-120 см) –таниш одамлар билан мулоқот;

-ижтимоий (120-360 см) – кўпроқ бегона одамлар билан мулоқот ва расмий мулоқот

-оммавий (360- ва ундан юқори) – турли хил аудиториялар олдида чиқишлар.

Сухбатдошларнинг стол атрофида қандай жойлашганликлари ҳам мулоқот характерини белгилаб беради.

Мулоқот жараёнида нафақат эмоционал ҳолатлар узатилади, балки информация узатилади. Информация мазмуни вербал ва нутқий шаклда узатилади. Информациyani узатиш жараёнида унинг мазмунида қисман йўқотишлар содир бўлади.

Фикр уйланилди, нутқий шаклга эга бўлди (100%) - айтилди (80%) – эшитилди (70%) – тушунилди (60%) – хотирада қолди (24%).

Ушбу схемага мувофиқ бирламчи фикрнинг 4 дан 1 қисми эсда қолиши аниқ бўлишига қарамасдан одамлар барибир бир бирларини тушунадилар. Информациyani тушуниш коррекция қилиб турилади, чунки мулоқот бу фақатгина информация узатиш эмас балки информация алмашинуви бўлганлиги сабабли қайтарма алоқа ҳам ўзаро тушунишда муҳим рол уйнайди.

Нутқий мулоқотда гапириш кўникмаси яъни, нотиклик саноати муҳим ҳисобланади, чунки ўз фикрларини аниқ шакллантира олиш уларни сухбатдош учун тушунарли тилда ифодалаш мулоқот жараёнида

суҳбатдошларнинг ҳатти ҳаракатларига эътибор бериш, информацияни суҳбатдош томонидан тўғри тушунилишини таъминлаб беради.

Агар айтиладиган фикрлар суҳбатдошга йўналтирилган бўлмаса, у манолог шаклида бўлади. Манолог тарздаги мулоқотда бошланғич информациянинг 50% гача баъзи ҳолларда 80% гача йўқотиш бўлиши мумкин.

Мулоқот мувофақияти фақат гапира олиш қобилиятига эмас, суҳбатдошнинг тинглай олиш қобилиятига ҳам боғлиқ. Тинглай олмаслик-самарасиз мулоқотнинг асосий сабаби айнан шу нарса тушунмовчиликларга хоталарга ва муаммоларга олиб келади.

Коммуникатив малакаларнинг шаклланиши вақт ва сабр чидамни талаб қилади.

Мулоқот ўзаро таъсир сифатида

Мулоқотнинг асосий мазмуни мулоқот шеригига таъсир кўрсатиш.

Мулоқот жараёнида бошқа одамларнинг ҳатти ҳаракатларига нисбатан доимий реакция амалга ошади. Сўзлар орқасида ҳар доим ҳаракатлар туради ва бу мулоқотга киришар эканмиз, биз доимо “у нима қиляпти?” деган саволга жавоб берамиз ва бизнинг хулқ-атворимиз олинган жавобдан келиб чиқиб ташкил этилади.

Мулоқотни тушуниш имконияни берувчи асосий усуллардан бири бу мулоқот шерикларининг ҳолатини шунингдек уларнинг бир бирларига нисбатан позицияларини идрок этиш.

Ҳар қандай сузлашувда, суҳбатда, оммавий мулоқотда, шерикларнинг нисбий мавқе: айна шароитда ким етакловчи ва ким етакланувчи эканлиги муҳим аҳамият касб этади.

Мулоқот шароитини шериклар эгаллаган позициядан келиб чиқиб таҳлил этиш трансакцион таҳлил (Э.Берн, Т.Хоррис) йўналишида ривожланган.

Бу йўналишда Э.Берн томонидан ишлаб чиқилган ва таклиф этилган схема кенг ёйилган бўлиб, унда асосий тушунчалар “Мен” ва трансакция,

яъни мулоқот ўлчам бирлиги.

Одамлар фаолиятини психологик кузатувлардан маълумки, хулқ-атвор храктеристикаси тўплами одам ким билан (рахбар, касбдошлар, турмуш ўртоғи, фарзанди билан ва б) ўзаро таъсирга киришаётганлигига қараб турлича бўлади. Хулқ-атворнинг ўзгариши билан боғлиқ амалга ошади. Одам хулқ-атвори схемаси билан психикаси ҳолати ўртасида тўғридан тўғри боғлиқлик мавжуд бўлиб, буни Э.Берн онгнинг типик ҳолатлари деб белгилайди.

“Мен”нинг ҳолати хулқ-атвор схемаси билан келишилган ҳолда ифодаланувчи хиссиётлар тизими билан белгиланади. Ушбу ҳалотларни Э.Берн қуйидаги категорияларга ажратади:

1. “Мен”нинг ҳолати ота-оналар образи билан ёки одам учун ота-оналарнинг ўрнини босган одамлар образи билан ўхшаш. Бу ота-она “Мени” ҳолат

2. Борлиқни объектив баҳолашга йўналтирилган “Мен” ҳолатлари. Бу катталар “Мен” ҳолати

3. Илк болалиқда қайд этилгандан бошлаб ҳалигача ҳаракат қилувчи “Мен” ҳолатлари –яъни ҳар бир одам ўзида болалиғи тасасуратларини сақлаб юради, бу эса маълум шароитларда фаоллашади. Бу –бола менинг ҳолати.

Ота-она ҳолати икки хил тарзда: танқидий ва боқувчи ғамхурлик тазидида намоён бўлиши мумкин; бола ҳолатида ҳам шаклларда; эркин мослашувчи, ва қўзғаланувчи хулқ-атвор шаклида намоён бўлиши мумкин. Ота-она, Катта, Бола ҳолатлари нормал психологик феномен. Ҳолатнинг ҳар бир типи одам учун ўзича муҳим бола-бу хурсандчилик интуиция ижодкорлик, кутилмагандаги ҳаракатлар манбасидир. Ота-она фаолияти туфайли бизнинг реакцияларимиз автоматик тарзда айланган бу эса жуда катта миқдода вақт ва энергияни тежаш имконини беради. Катта информацияларни ва атроф олам билан самарали ўзаро таъсир имкониятларини ҳисобга олади. Катта, Ота-она ва Бола ҳаракатларни назорат қилади ва улар ўртасида воситачилик қилади.

Одам “мен”нинг фаол ҳолатини ифодаловчи ички психик жараёнлар ташқи хулқ-атворда ифодаланади, бу орқали эса онгги ҳолатини аниқлаш мумкин.

Э.Берн таърифига кўра трансакция онгнинг иккита ҳолати ўртасидаги стимул (С) ва реакция (Р) дан иборат мулоқот бирлигидан ташкил топади. Трансакцияда вербал мулоқот нигоҳда, интонацияда, кўл сиқишда бошқаларда ифодаланувчи новербал мулоқот билан биргаликда кечади.

Э.Берн трансакциянинг паралелл ёки кўшимча, кесичувчи ва ёпик (яширин) турларини фарқлайди. Трансакциянинг ҳар бир турига коммуникациянинг ўз қоидалари мос келади. 1. Кўшимча ёки паралел трансакциялар суҳбатдошлар “Мен”ининг турли ҳолатлари ўртасида амалга оширилади. Бунда одамнинг реакцияси мулоқот шеригига таъсир қилган ҳолат билан тўғридан тўғри боғлиқ бўлади.

14 мавзу бўйича семинар машғулотининг бориши:

1-босқич. Ўқитувчи талабаларни давомот қилади. Ўқитувчи дарсни бошланишида талабаларнинг ҳоҳиши орқали гуруҳларга ажратилади.(3 дақиқа)

2-босқич: « Мулоқот ва шахслараро муносабатлар психологияси. Жамият ҳаётида мулоқотнинг тутган ўрни» мавзуларининг асосий тушунчаларини ва калит сўзларини эслаб флипчартга ёзадилар. Психологияда илмий термин сўзларни гуруҳларда муҳокама қилади. (7 дақиқа)

3-босқич: *1-иш:* Гуруҳларда «Мулоқот ва шахслараро муносабатлар психологияси. Жамият ҳаётида мулоқотнинг тутган ўрни» мавзусини ўрганиш. Бунда ўқитувчи мавзуни олдиндан режа асосида мавзуга тухталади. (ассесмент усулидан фойдаланиш мумкин) Талабаларга тарқатма материаллар берилади. Семинар дафтарига ёзадилар, саволлар тайёрлайдилар. (20 дақиқа)

Гуруҳларга топшириқлар:

1-гуруҳ: Мулоқот жараёнида бир-бировни идрок этиш ва тушуниши

2-гурух: Мулоқот коммуникация сифатида

3-гурух: Мулоқот ўзаро таъсир сифатида

Мустақил бажариш учун топшириқлар (уйга вазифа): (10 дақиқа)

Дарсни яқунлаш, баҳоларни эълон қилиш ва уйга вазифани эълон қилиш (5 дақиқа)

Мавзу бўйича саволлар

1. Мулоқот жараёнида бир-бировни идрок этиши қандай кечади?
2. Мулоқот коммуникациями?
3. Мулоқот ўзаро таъсир кўрсатадими?

Мавзу бўйича топшириқлар

1. Мулоқот психологиясини идрок харитаси усулида тушунтиринг
2. Мулоқот – коммуникация тушунчасига саволлар тузинг
3. Мулоқотдаги ўзаро таъсирни кластер усулида ёритиб беринг

15 мавзу. Жамоани бошқариш психологияси. Ходимлар психологияси

Режа

1. Жамоани бошқариш психологияси
2. Педагогик жамоа психологияси.
3. Бошқарувда раҳбар психологияси
4. Педагогик бошқарувнинг функциялари
5. Педагогик ходимларнинг касбий ва ижтимоий мослашуви
6. Ходимлар психологияси. Ходимларнинг хусусиятларини ҳисобга олиш зарурати

Узлуксиз таълим тизимининг самарали фаолият кўрсатиши, энг аввало, юксак малакали раҳбар кадрлар фаолияти билан белгиланади. Шу боисдан педагогик жамоани бошқариш, таълимнинг юқори кўрсаткичларига эришиб боришда таълим муассасалари раҳбарларидан “бошқарув” малакаларига эга бўлиб боришни талаб қилади. Бошқарув фаолиятида раҳбар ва ходимларнинг ишлаш иштиёқини ошириш, бошқарув малакасини ошириш, Раҳбар, ходимлар бошқарув малакасини шакллантиришга қаратилган ишчанликни оширишга, диққат-эътиборли бўлишга, ходимларни жипслаштиришга қаратилган илмий тадқиқот ишлари психология соҳасида қўлланилиб келинмоқда.

Ўзбекистан Республикаси ўз мустақиллигини жаҳон миқёсида йил сайин барқарорлаштириб борар экан, унинг истиқболи бугунги авлоднинг, билимдон, маънавий жиҳатдан баркамол инсонлар бўлиб етишишига боғлиқдир. Бу ўринда инсон рухияти қонунларини ўрганувчи психология фани алоҳида, аҳамият касб этади. Инсонни жамиятимиз учун тўлақонли,

фаол, баркамол шахс сифатида шакллантириш, самарадорлигини янада оширишда психология илми ва унинг амалиётда тўғри йўналишга эга бўлиши жуда муҳимдир.

Педагогик жамоани бошқариш психологияси ўз навбатида бошқарув фаолияти билан боғлиқ бўлган муаммоларни шахс ва шахслар гуруҳи томонидан бошқа гуруҳлар фаолиятини самарали ташкил этиш ва биргаликдаги фаолиятни амалга оширишнинг психологик механизмларини ўрганеди. Мазкур қўлланма таълим муассасалари раҳбарлари, педагог ходимлар учун педагогик жамоани бошқаришда психологик билимларнинг аҳамияти, жамоада бўладиган шахсларнинг ўзаро муносабатларини ташкил этишига муҳим илмий-амалий манба бўлиб хизмат қилади.

Педагогик жамоа психологияси. Психология соҳасида жамоани бошқариш психологияси бошқарув психологиясининг асосида ўрганилади. Бошқарув психологияси психология фанининг бошқа соҳалари билан узвий боғлиқда ўзи туплаган маълумотларни чуқур ва илмий жихатдан оқилona таҳлил қилиш имкониятига эга бўлади. Бошқарув илмининг мазмун ва моҳияти кишиларни ёки жамоа меҳнат фаолиятини бир жойга номлаш, бошқариш билан ҳам боғлиқдир. Жамоа йириклашган сари бошқарувнинг вазифалари мураккаблашиб боради. Бошқарув жараёнининг мураккаблашуви бошқарув илмидан фойдаланиш заруриятини келтириб чиқаради.

Бошқарув санъат ёки фан сифатида қачон вужудга келганлигини кўрсатиб ўтиш жуда мушқил. Аммо шу аёнки, қайерда инсон фаолият (меҳнат) билан шуғулланган бўлса, ўша жойда бошқарув мавжуд бўлган. Бу жамиятни учта соҳасида яққол ифодаланган. Булар:

Ижтимоий соҳада. Гуруҳ ва жамоаларда тартиб ва тарғиботни жорий этиш ҳамда назорат қилиш учун.

Иқтисодий соҳада. Ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш учун ва ресурсларни тақсимлаш учун.

Мудофаа соҳасида. Душманлардан ва ваҳший ҳайвонлардан, табиат

офатлари кабилардан ҳимояланиш учун.

Бу ҳолатни инобатга олиб, таъкидлаш мумкинки “Бошқарув деб, белгилаб олинган аниқ мақсадга мувофиқ, у ёки бу натижага эришиш учун институционал тарзда тартибга келтиришга, барпо этишга, такомиллаштиришга, қисқартиришга ёки объект тузилишини ўзгартиришга қаратилган, субъектнинг объектга турли кўриниш ва даражаларда таъсир этиш жараёнига айтилади.

Бошқарувни турли назариялар асосида таснифлаб, бир катор даражаларини аниқлаш мумкин, аммо амалиёт нуқтаи назаридан келиб чиққан ҳолда унинг мазмундорлигини инобатга олиб, **икки даражага** ажратиш мақсадга мувофиқ:

- **бошқарувнинг биринчи даражаси**-жамият ривожланишининг турли даврий босқичларида институтлар фаолият механизмини аниқ тушунтира олишга қодир бўлган фалсафий, педагогик, сиёсий, иқтисодий ва социологик концепцияларнинг мажмуасидан таркиб топган бошқарув назарияси;

- **бошқарувнинг иккинчи даражаси**-бошқарув объектларининг йиғиндиси, амалий билим ва кўникмаларни, аниқроқ айтганда, жамият тараққиётини таъминлаш мақсадида фундаментал илмий назарияларни (математика, мантиқ, психология, акмеология) қамраб олган амалий фан”.²

Бошқарувнинг мақсади, соҳалари, йўналтирилганлиги, қўлланиладиган усул ва техникаларини инобатга олган ҳолда уни **умумий, хусусий, шошилиш, тактик ва стратегик** каби турларга ажратиш мумкин.

Бошқарув масалаларида тадқиқот олиб борган немис олимлари В. Зигерт ва Л. Ланг бошқарувга қуйидагича таъриф берганлар: “**Бошқарув – бу одамларни бошқариш ва маблағлардан фойдаланишнинг шундай турики, у қўйилган мақсадга инсоний, иқтисодий ва рационал равишда эришишни таъминлайди**”. Америкалик олим П. Друкернинг нуқтаи назари бўйича, “**бошқарув, бу фаолиятнинг мужассамлашмаган, оломонни самарали, мақсадга йўналтирилган ва ишлаб чиқарувчи гуруҳга**

² Самаров Р. Ижтимоий тараққиётни таъминлашнинг назарий-амалий жиҳатлари // Ж. Муҳофаза +, 4 – сон. 2011 (78). - Б. 4.

айлантирувчи туридир”.

Бошқарув даражалари, одатда учта асосий категорияларга бўлинади:

1. институционал босқич;
2. бошқарув босқичи;
3. техник босқич.

Уларни кўриб чиқамиз:

Институционал босқичда стратегик, яъни истиқбол режалар ва мақсадлар тузилади. Буда бошқаришнинг бошқа категорияларига қараганда кам сонли ҳисобланади ва ўзида юқори бўғин бошқарувчиларини: – вазирлар, ректорлар, компания директорлар Кенгаши раиси, генераллар ва бошқаларни қамраб олиши мумкин.

Юқори бўғин бошқарув раҳбарлари шундай шахсларки, улар ташкилотнинг муҳим қарорларини қабул қилинишида масъул ҳисобланишади. Уларнинг иши жуда катта босимга эга, қизғин ва ушбу ташкилот мавжуд экан, аниқ бир чегаралар мавжуд эмас.

Ўрта бўғин бошқарув раҳбарлари юқори бўғин бошқарувчиларига бўйсундилар ва қуйи бўғин (техник) раҳбарларининг ишини йўналтирадилар ва назорат қиладилар. Агар муассаса/ташкилот кенг тарқалган тузилмага эга бўлса, унда ўрта бўғин бошқаруви раҳбарлари икки кўшимча даражага бўлинадилар (юқори даражадаги ўрта бўғин бошқаруви раҳбарлари ва қуйи даражадаги ўрта бўғин бошқаруви раҳбарлари). Ўрта бўғин бошқаруви раҳбарларига энг кенг тарқалган мисол қилиб қуйидагиларни кўрсатиб ўтиш мумкин: декан (олий таълим муассасида), бўлим бошлиқлари (агар гап бизнес ҳақида борса), сектор бошлиғи ва бошқалар.

Қуйи бўғин бошқаруви раҳбарлари ишлаб чиқариш вазифаларининг бажарилишини назорат қилишади. Булар - ташкилий даража, яъни бевосита кадрлар/ишчилар ёки ёш кадрлар билан ишлайдилар. Қуйи бўғин бошқаруви раҳбарлари жуда хилма-хил бўлган ҳаракатлар мавжуд бўлган қизғин ишни

базарадилар. Улар бир вазифадан иккинчисига ўтишларига тўғри келади.

Шундай қилиб, педагогик бошқарув Ижтимоий бошқарувнинг муҳим қисми ҳисобланиб, ўз мақсади, предмети, манбалари ва таркибларига эгадир.

Педагогик бошқарувнинг мақсади: таълим–тарбия самарадорлигини ошириш ва тизим фаолиятини таъминлаш, жамият томонидан таълим тарбияга қўйилаётган талабларни бажаришини таъминлаш учун тизимнинг такомиллашувини ошириш йўлларини ишлаб чиқишдан иборат.

Педагогик бошқарувнинг предмети: таълим–тарбияни режалаштириш, амалга ошириш каби вазифаларни бажариб келаётганларнинг фаолияти.

Педагогик бошқарув манбалари: таълим–тарбия соҳасига оид бўлган илм–фаннинг ютуқлари: –таълим фалсафаси, таълим социологияси, таълим психологияси, таълим ва тарбия назария, таълим иқтисоди, таълим ҳуқуқи, таълим медецинаси кабиларнинг натижалари.

Педагогик бошқарувнинг таркиби:

Ўқитувчи → Ўқувчи → Педагогик жамоа → Билим → Жамият
Ўқувчи → Оила → Ўқитувчи → Педагогик жамоа → Ўқувчилар жамоаси → Таълим (Касбий таълим) → Жамият каби тизими.

Педагогик бошқарувни учта **асосий типини ажратиш мумкин:**

—**таълим-тарбиянинг концептуал режадаги масалалари** (таълим-тарбияни узоқ муддатли режалаштириш, истиқболи билан боғлиқ стратегик вазифалар (дарслик, ўқув услубий қўлланма кабиларни яратиш));

—**таълим тарбия жараёнини техник-технологик таъминоти билан боғлиқ масалалар** (янги таълим техникаси ва технологияларни яратиш, жорий қилиш);

—**педагогик фаолиятни таъминлаш билан боғлиқ масалалар** (кадрлар масаласи, педагогик жамоалардаги ижтимоий-психологик муҳитни ҳисобга олиш ва бошқалар).

Педагогик бошқарувнинг функциялари:

1. Диагностик функция (педагогик тизимни жорий ҳолатини ўрганиш учун лозим).

2. Қайта алоқа ўрнатиш функцияси (қўйилган педагогик вазифаларни бажарилганлигини аниқлаш имкониятини беради).

3. Мўлжаллаш функцияси (идел таълим-тарбия моделига қаратилган фаолиятни йўналтиради).

4. Стимуллаштирувчи функция (таълим-тарбия давомида фойдаланмаган ресурсларни жалб этиш учун қўлланилади).

5. Коррекциявий функция (маърифий жараёни конструктив кечишини таъминлаш учун лозим).

6. Назорат этиш функцияси (таълим стандартлари, педагогик жараёни мавжуд Қонун ва бошқа ҳужжатларда кўрсатилган талаблар асосида кечишини таъминлайди).

Педагогик бошқарув, таълим-тарбия жараёнида қўлланилмаган ресурсларни жалб этиш механизмини белгилаб олиш имкониятини беради.

Ресурслар қуйидаги мазмунларда бўлиши мумкин:

- 17) мотивацион;
- 18) интеллектуал;
- 19) ахборотли;
- 20) коммуникатив;
- 21) ижтимоий-психологик;
- 22) рақобатли;
- 23) демографик;
- 24) ижтимоий-экологик;
- 25) фаолиятли;
- 26) инновацион;
- 27) стратегик;
- 28) педагог кадрларга оид;
- 29) ташкилий;
- 30) бушқарув;

- 31) илмий;
- 32) услубий ва б.

Педагогик бошқарув муаммоларини ўрганишда қуйидагича ёндашиш мумкин:

- конкрет-тарихий (аниқ давр ва мавжуд ҳолат);
- мажмуавий (барча алоқадорлик даражалари бўйича);
- жабҳали (иқтисодий, ҳуқуқий, фалсафий ва б.);
- тизимли (тагтизимлар фаолиятини қамраб олган ҳолда).

Педагогик бошқарувни такомиллаштиришнинг акмеологик технологиялари сифатида қуйидагиларни келтириш мумкин:

- ижтимоий-психологик, ташкилий, интеллектуал-когнитив, махсус-касбий каби тайёргарликларга эришиб бориш;
- касбий билимлар доирасини замонавий билимлар билан кенгайтириб бориш;
- касбий маҳоратни ошириш йўли билан ҳурматга эришишни таъминлаш;
- қобилиятларни ривожлантириб, касбий вазифаларни мақбул тарзда (муҳимлиги, даражасини инобатга олган ҳолда) тақсимлаб бажариш;
- ўз ўзини касбий диагностика қилиб бориш;
- коррекциявий вазифаларни белгилаб олиш техникасини ўрганиб, уни тадбиқ этиш ва б.

Бошқарув тизими очиқ мураккаб тизим ҳисобланади. Педагогик жамоани бошқарувда психологик ҳолатлар, таълим жараёни ва унинг вазифаларини ҳисобга олиш лозим. Педагогик жамоани таркибига эътибор берадиган бўлсак, унда ўқитувчилар, ўқувчилар ва уларнинг ота-оналарини ташкил этади, демак уларнинг психологияси билан танишиб боришни талаб қилади.

Педагогик жамоа ўқитувчи ва ўқувчи ўртасидаги боғлиқлик, таълимнинг тузилиши, ўқувчиларнинг ўқиш ва билиш фаолиятини шакллантириш ҳамда тарбия психологиясининг таълим-тарбия жараёнида ўқувчи шахсини баркамол инсон сифатида шакллантириш каби муҳим муаммоларни тадқиқ этади. Педагогик жамоада ўқув-тарбия жараёнларининг ўзига хос хусусиятлари, замонавий таълим-тарбия назариясининг вазифаларини тадбиқ этиш билан шуғулланади.

Педагогик фаолият доимо ўқитувчилар жамоа доирасида олиб борилади. Шу муносабат билан раҳбар педагогик жамоанинг ички ҳаётига оид ўзига хос қонун, қоида ва хусусиятлар ҳақидаги билимларга эга бўлиши лозим.

Педагогик ходимларнинг касбий ва ижтимоий мослашуви

Педагогик жамоага мослашув ишга янги келган ёки ўзгарган меҳнат шaroитларига кўникиш. Педагогик жамоага Раҳбар ходимнинг янги жамоасига қанчалик тез мослашиши, унинг самарали меҳнат фаолиятини эрта бошлаб юборишидаги асосий омил ҳисобланади. Аммо, уша жамоанинг психологик иқлими янги келган раҳбарга таъсирини кўрсатиши мумкин. Масалан, бирон-бир кишини раҳбарликка тайинланар экан, янги раҳбардан жамоа демократик ёки автократ бошқарув услубини кутиши мумкин. Бу қутувларга мос келиш ёки келмаслик даражаси кўп жиҳатдан янги раҳбар ва ходимлар ўртасидаги муносабатларни белгилаб беради. Ҳатто, ходимлар беихтиёр, янги келган раҳбарни эскиси билан таққослаб унга тавсиф беришга ҳам мойил бўлишади.

Одатда янги лавозимни таклиф этишар экан, "Бир ўйлаб кўринг", деб хайрлашишади. Таклифни қабул қилган шахснинг "ўйлаш" жараёнини эса янги ролга ўзини чамалаш деб аташ мумкин. Агар шахс ролни қабул қила олишига кўзи етса, таклифга рози бўлади, агар бу иккиланишга олиб келса, ўзи билан ушбу рол орасида катта фарқни сезган бўлади. Шунинг учун янги лавозимга мослашишнинг сифатли ўтиши қатор тадбирларни талаб қилади. Бу соҳадаги бирламчи вазифа – ушбу ролга қўйиладиган талабларни аниқлаб

олишдир. Бу жараён қанчалик пухта ўтса, ролни қабул қилиш шунчалик осон кечиши мумкин.

Сиз мактаб жамоасига ҳам мослашиб олдингиз, энди жамоанинг ички ҳаётига оид ўзига хос қонун, қоида ва хусусиятлар ҳақидаги билимга эга бўлишингиз керак. Айниқса янги ўқитувчи учун жамоа ичидаги содир бўлаётган ҳодисалар ва улар бўйсунадиган қонун-қоидаларни дастлаб бир мунча мураккаб туюлади. Раҳбар жамоа билан мулоқотда бўлар экан, уларга хос хусусиятларни билиши ва ундан бошқарув фаолиятида унумли фойдаланиши лозим. Раҳбар қандай жамоага раҳбарлик қилмасин биринчи жамоада аҳилликни юзага келтириши шарт, унинг учун қуйидаги шарт-шароит зарур:

- жамоада илиқ-иссиқ кайфият уйғотиши;
- жамоанинг кадриятлари, қарашларидаги ўзаро мослик шаклланиши;
- адо этилаётган иш юзасидан ўзаро алоқанинг мавжудлиги;
- қарор қабул қилишда барчанинг иштироки ва ходимлар манфаатига йўналган бошқарув услуги;
- барчанинг манфаат ва қизиқишларига бир хил эътибор, жамоадаги ижтимоий тенглик ва адолат

Раҳбар ушбу санаб ўтилган шарт-шароитни ривожлантириш орқали жамоа аъзолари ўртасидаги аҳилликни кучайтириши мумкин.

Раҳбар учун шакллантириши зарур бўлган сифатларга ҳам алоҳида эътибор бериш лозим. Чунки ҳар қандай фаолият маълум ички ва ташқи зиддиятларни енгиш билан боғлиқ. Касбий такомиллашув жараёни ниҳоятда мураккаб бўлиб, инсоннинг руҳий, ақлий ва жисмоний кучини маълум мақсадга йўналтириш асосида билим, малака ва кўникмаларни, амалий фаолият қирраларини эгаллашни талаб қилади.

Мактаб раҳбари шахсий сифатлари ичида раҳбарлик фаолияти учун аҳамиятли бўлган қуйидагиларни ажратиш мумкин: Раҳбарнинг ўз қўл остидаги ходимининг ички дунёсини тушуниши, яъни ўзини ўқитувчи ўрнига кўя олиши, унинг ҳолатини ҳисобга олиш, фикрини тинглаши,

қизиқиш ва ташвишларига шерик бўлиши. Бунинг учун раҳбарда юксак маданият, зарур коммуникатив малакалари ва ахлоқий-ҳиссий сезгирлик бўлиши лозим.

Раҳбарнинг касбий жиҳатдан муҳим сифатлари каторига: принципиаллик, сиёсий етуклик, ташкилотчилик, зийраклик, кузатувчанлик, адолатлилик, танқидни қабул қилиш маданияти, ходимларига ғамхўрлик туйғуси, ўзгаларни ишонтириш қобилияти ва бошқалар киради. Раҳбар фаолиятида шахсий сифатлар билан бирга профессионал-педагогик кўникма ва қобилиятлар ҳам муҳим аҳамиятга эга. Унинг бу кўникмаларига: билиш, лойиҳалаш, коммуникатив нутқ ва ташкилотчилик киради.

Бугунги кундаги замонавий раҳбар ижтимоий психолог бўлмаслиги мумкин эмас. Раҳбар, хоҳ у халқаро музокараларда бўлсин, хоҳ ўз жамоасини бошқаришда бўлсин, мулоқот объектида ўзи ҳақида ижобий таассурот уйғота олиши ва бу орқали ўзгаларга таъсир ўтказиш маҳоратини ўрганиши лозим.

Таълим муассасалари Раҳбарининг психологик билимларга эга бўлиши, ўз навбатида педагог ходимларга ижодий соғлом муҳитни ташкил этиш билан бирга ҳар бир ўқитувчи ва ўқувчини интеллектуал қашшоқликдан қутқариб қолади.

Таълим тизимидаги ҳар бир ўқитувчи ва ўқувчи ўз интилиш ва мақсадларига эга. Педагогик жамоани бошқариш, авваламбор, унинг таркибий қисми бўлмиш ходимларнинг хусусиятини инобатга олишни талаб қилади. Таълим тизимида турли характерли ходимлар ягона мақсад сари уюшадилар ва бунда раҳбарнинг асосий вазифаси шу турли-туманликни ягона йўлда бирлаштиришдир. Раҳбар ҳар бир ўқитувчи, ўқувчилар ва уларнинг ота-оналари билан бир қатор суҳбатлар олиб борар экан, демак, у педагогик билимлар тағриботчиси ҳамдир. Раҳбар жамият томонидан қуйилган талаблар билан бир қаторда ўз фаолиятида теварак-атрофидаги кишилар, мактаб маъмурияти, ҳамкасблари, ўқувчилар ва уларнинг ота-оналари ундан нималарни кутишини ҳам эсдан чиқармаслиги лозим.

Психологик нуқтаи назардан раҳбар доимий равишда ўз билимларини

ошириш билан шуғулланиши зарурдир. Чунки раҳбар ҳамма вақт одамлар орасида бўларкан, у биринчидан, одамларни кўпдан бери қизиқтириб келаётган ҳақиқатни ўз қарашлари буйича тўғри тушунтириб бериши лозим.

Педагогик жамоани бошқариш маданияти

Ҳар қандай соҳадаги раҳбарлик раҳбардан бошқариш маданиятининг қонуниятларига буйсунишини талаб этади. Педагогик бошқариш маданияти ўз ичига ахлоқ, одоб қоидаларини олиш керак. Педагогик жамоани бошқариш маданиятини такомиллаштириш унинг барча элементларига эътиборни кучайтириш лозим. Мактаб директорининг маданият даражаси ҳам ўта мураккаб кўрсаткич ҳисобланади. Бошқарув соҳасида таълим муассасалари раҳбарнинг педагогик маданиятли бўлиши куйидагиларга боғлиқ: Оилавий муҳитига, атрофдагилар билан бўладиган муносабати, илмга, санъатга, адабиётга қизиқиши.

Педагогик жамоани бошқарувда педагогик маданият, одоб, ахлоқ нормаларига буйсунган ҳолда олиб борилиши керак. Бошқарув хизмати этикаси ҳақида раҳбар ўз ишида ахлоқ-одоб қоидаларининг мулойимлик ва ўзаро ёрдам ҳамжихатлик, катталарга ҳурмат, кичикларга иззат ва ҳар бир жамоа аъзосига нисбатан инсонийлик, шахс сифатида муносабат ва шу каби меъёрларга таянади ва шу асосда иш олиб бориши зарур булади. Шу билан бирга мактаб директорининг ижтимоий аҳволи унинг ўзига хос ахлоқини ҳам белгилайди. Педагогик йиғилишлар ўтказилаётган вақтда уларнинг катнашчиларига нисбатан мулойим бўлиш керак, чунки одамлар бундай йиғилишларга макбул бошқарув қарорларини яратиш учун келадилар, бундай қарорлар эса биринчи навбатда, раҳбар учун ўта муҳим ҳисобланади. Педагогик кенгашларда педагог ходимларни жойи келганда сабр-тоқат билан эшитишга одатланишимиз, сўзловчиларнинг сўзини охиригача эшитишга ҳаракат қилишимиз, ходимларнинг фаоллигини тақрорлашимиз керак. Кўпчилик олдида оддий раҳмат айтиш ёки миннатдорчилик билдириш баъзан моддий тақдирлашдан ҳам афзал бўлиш мумкинлигини унутмаслигимиз керак. Агар бирор ходимни ишдаги

нуқсонлари учун жазоламоқчи бўлсангиз, албатта адолат чегарасидан чиқмаслик ва қупол муомала қилмаслик керак. Сўз шаклини ва жазо турини танлашда жазоланувчи ходимларнинг ёшини жинсини ва ҳаракатларини инобатга олиш керак. Танқид-одамларга катта ва зарур таъсир кўрсатувчи воситадир. Шунинг учун уни керакли вазиятда ниҳоятда эҳтиётлик билан ишлатмоқ керак

Маълумки бошқарув жараёни учун ижрочиликнинг психологик хусусиятлари ва уларнинг ўзига хослиги муҳим аҳамиятга эга. Худди шу боисдан жамоа гуруҳ ва уларнинг аъзолари юзасидан муайян даражадаги психологик маълумотлилик фаолият ва муомалали ташкил қилиш, уюштириш мулоқотга киришиши воқеликга тортилганлик масалаларни эътиборга олиш бошқарув жараёнини мақсадга мувофиқ амалга оширишни таъминлайди.

Раҳбарлик, психологик саводхонлик ҳар қайсиси алоҳида хусусият, вазият, ҳолат, зиддият, шахс қаршилиги, муносабат, муаммо ва ечимга оқилона ва омилкорлик билан индивидуал ёки дифференциал ёндашишни амалиётга татбиқ этишга кенг кўламли имконият, пухта шарт–шароит шахсий услуб вужудга келишига негиз яратади. Бинобарин раҳбар ходимларнинг индивидуал типологик хусусиятлари бўйича психологик билимлар билан қаноат ҳосил қилмасдан, балки ижтимоий психологик ҳолатлар, қонуниятлар, ҳодисалар ривожини, уларни келтириб чиқарувчи омиллар ҳаракатланувчи механизмлар ижтимоий муаммоларнинг ечими жараёнда қатъий қабул қилиш ва уни бажарилиши босқичлари тўғрисидаги маълумотлар билан қўлланилиши лозим. Акс ҳолда жамоа гуруҳ сингари микротузилмаларни бошқаришда психологик муҳитни барқарорлаштирида шахслараро муносабатларни тўғри ташкил қилишда ишлаб чиқаришни йўлга қўйишда одамлар ўртасида ўзаро таъсир, таъсирланиш, таассурот ўзаро тушуниш ҳамдардлик каби мураккаб кечинмаларкучи давомийлигини англаб етишда нуқсон ва камчиликларга йўл қўйилади.

Ходимлар психологияси

Ташкилот ходимлар мажмуасидан иборатдир. Жамоодаги ҳар бир ходим ўз интилиш ва мақсадларига эга. Ташкилотни, жамоани бошқариш, авваламбор, унинг таркибий қисми бўлмиш ходимларнинг хусусиятини инобатга олишни талаб қилади. Шахсининг ўзига хослиги эса кўп омиллар таъмирида шаклланади. Бу омиллар қаторида ёшлик даври, оила муҳити ва хатто ирсий белгилар ҳам ўз ўрнини топган. Ташкилот миқёсида турли характерли ходимлар ягона мақсад сари уюшадилар ва раҳбарнинг асосий вазифаси шу турли-туманликни ягона йўлда бирлаштиришдир.

Ходимларнинг хусусиятларини ҳисобга олиш зарурати

Шахснинг самарали фаолиятига оид методологик тамойиллардан бири субъектнинг ташқи муҳит билан мувофиқлашган муносабатини ташкил этиш заруратини таъкидлайди. Бу фикрни бошқарув фаолиятига татбиқ этсак, раҳбарнинг объективлиги, унинг ўз мақсадига эришишида муҳит омилларини максимал даражада ҳисобга олиши устувор масала деб қаралади.

Объективлик эса – ҳулқнинг ташқи муҳит талабларига мос равишда бошқарилишидир. Раҳбар объективлик тамойилига асосланар экан, ўз мақсадини, мавжуд интилишини ташқи муҳит шароитлари билан мувофиқлаштириб боради. Бу жараёнда мақсад ўзгармайди, лекин услуб муҳит талабларидан келиб чиққан ҳолда танланади. Ташкилот доирасидаги ташқи муҳит объектларидан асосийси ходимлар бўлиб, раҳбар ўз бошқарув фаолиятида уларга хос бўлган индивидуал хусусиятларни ҳисобга олиши лозим. Бу жабҳадаги имкониятлардан бири эса шахс типологиясига оид маълумотларда ўз аксини топади. Шахс типологияси деганда, турли индивидуал психологик хусусиятлари бўйича инсоннинг бирон тоифага мансублиги тушунилади. Бошқарув психологияси фани юзасидан ходимлар типологияси қатор мезонлар бўйича амалга оширилиши мумкин. Қуйида мана шу типологиялардан бир нечтасини келтириб ўтамиз ва баён этилувчи тавсифлар асосида шу тоифага мансуб ходимлар билан муносабат куриш хусусиятлари ҳақида тўхталамиз. Шулардан бири темперамент типларига оид классификациядир.

Темперамент типлари. Гиппократ давридан яратилган тўрт темперамент типлари буюк рус физиологи И.П. Павлов тадқиқотлари орқали ўз илмий асосига эга бўлди. Темперамент бош миёдаги кўзғалиш ва тормозланиш жараёнларининг ўзаро муносабатидан келиб чиқувчи хусусият сифатида тушунилар экан, барча тадқиқотчилар унинг туғма эканлигини ва инсоннинг кўпгина фаолият турлари натижаларига таъсир этувчи омил сифатида иштирок этишини эътироф этишади. Анъанавий ёндошувга асосан кўйидаги темперамент типлари мавжуд: холерик, сангвиник, флегматик ва меланхолик.

Ходимнинг у ёки бу темпераментга мансублигини билиш, унинг бирон вазифани нега айнан шу тарзда бажараётганлигини тушунишга ёрдам беради, кези келганда айнан унга мос вазифаларни юклаш имконини беради. Ҳар бир темперамент типига қисқача тасниф кўйидагича ифодаланиши мумкин:

Холерик – нерв системасидаги кўзғалиш ва тормозланиш жараёнлари кучли, бу икки жараён бирон нерв маркази доирасида тез ўрин алмашади ва шу боис бу типга мансуб кимса бирон фаолиятга тез киришиб, тезда совиб кетиши мумкин. Янгиликларга эҳтироси баланд, ғайратли ва ўта ҳаракатчан, бир маромдаги фаолиятни, монотон тарздаги ишларни ёқтирмайди, доимо янгиликка интилувчан. Янги муҳит ва жамоада ўзини яхши ҳис қилади ва ўзгарувчан шароитларга тез мослашади. Бундай кимсаларга янги ўзлаштирилаётган фаолият турларини вазифа тариқасида бериш ўринли, узок вақт давомида маълум тартиб талаб қилувчи ишга мослашишлари учун кучли ички зўриқишга борадилар.

Сангвиник – кўзғалиш ва тормозланиш жараёнлари кучли, лекин мувозанатлашган. Бундай кимса ўзини қўлда ушлай олади, интизомли ва холерик каби шошқалоқ эмас, бирон ишга кучини тўғри тақсимлайди, янги фаолият турини тез ўрганади, низоли вазиятда келишувга бора олади, келажакка ишонч билан қарайди. Таваккалликка мойил, тезда натижага эришишга ҳаракат қилади, пухта ўйлаб ва тез қарор қабул қилади, кўтаринки ва турғун кайфият эгаси.

Флегматик – ҳаракатлари секин, шошилмас ва сабр-тоқатли, танҳоликни яхши кўради, мулоқот доирасини кенгайтиришни хоҳламайди, дўстларига содиқ ва уларни кўпайтириш нияти ҳам йўқ, ўрганиб қолган шароитда яхши фаолият юритади ва ўзгарувчан муҳитга мослашиши қийин, шовқинни ёқтирмайди, бир жойда ўтириб бажариладиган ишни маъқул кўради. Янги одамлар билан мулоқотга киришиши қийин, лекин ўрнатилган, алоқаларни сақлашга интилади. Саранжом сариштали, тартибни ёқтиради, интизомли, бошлаган ишини охирига етказишга ҳаракат қилади, ташкилотдаги анъаналарга содиқ. Қуйидаги ярим ҳазил ўхшатиш қарама-қарши темперамент типлари тавсифини тушунишни енгиллаштиради: “... одатда урушни холерик ва сангвиниклар олиб борадилар, флегматиклар эса вайронларни тиклайдилар”.

Меланхолик – нозик дидли, ҳиссиётга ўта берилган, уч ички дунёсига ва кечинмаларига эътиборли. Бундай кимсалар орасида санъатга қобилиятлилар кўп учрайди. Улардан ажойиб рассомлар, ёзувчи ва шоирлар етишиб чиқади. Мураккаб ва низоли вазиятларда ҳаракати суст, тезкор вазибаларни ҳал этишда асабийлашади ва тез толиқади.

Юқорида санаб ўтилган темеперамнт типлари туғма бўлиб, уларни ўзгартириб бўлмайди. Лекин, инсон ўз-ўзини тарбиялаши давомида бирон темпераментга хос хислатларни ўзида шакллантириши мумкин.

Табиатда соф темперамент типини учратиш қийин ва одатда, ҳар қандай кимсада бирон етакчи темперамент типига қўшимча равишда турли типларга хос белгиларни кузатиш мумкин. Бундай «чатишма» инсоннинг ўз устида ишлаши, ўзи учун ўта муҳим кўринган хислатни мустақил тарзда ривожлантириши учун имконият яратади. Ушбу сатрларни ёза туриб беихтиёр бир ҳодиса эсга тушади. Устоз-психологлардан бири «... мен ҳаётда иложи борича сангвиникдай бўлишга интиламан, барча хатти-ҳаракатимни бу темперамент типига мувофиқлаштириб яшайман», деб таъкидларди. Ҳақиқатан, унинг иш услуби ва одамлар орасидаги ҳаракати кўп йиллик ўз-ўзини тарбиялаш қанчалик муваффақиятли натижага олиб

келганининг яққол далили эди. Аммо, шундай вазиятлар бўлардики, устоз уйда танҳо қолишни, ўтмишдаги расмларни томоша қилишни, яъни асл меланхоликликка қайтишни «соғиниб» қоларди. Гарчи ижодда, инсоний муносабатларда ва меҳнат фаолиятида у сангвиникдай тез ва шижоатли бўлсада, лекин унинг асл темпераменти серкатнов кўчани кесиб ўтаётгандаги ишончсизликда ва қалтис вазиятлардаги иккиланишда яққол кўзга ташланарди.

Шахс темпераменти типологиясини билиш меҳнат жараёнини оқилона тарзда ташкил этиш, мавжуд вазифаларни ходимлар имконияти ва хусусиятига биноан тақсимлаш, жамодаги соғлом муҳитни сақлаш имконини яратади. Масалан, мулоҳаза асосида иш юритишга сангвиник ва флегматик типлари табиатан мойиллар. Холерик ёки меланхолик темпераментига мансуб кимса эса ўз ҳиссий мувозанатини ички зўриқиш ҳисобига таъминлаб туриши лозим. Шахснинг ўз темпераменти типини билиши унга хос хусусиятларни чуқурроқ англашига ва ўз-ўзини янада самарали бошқариш имконини беради, қалтис вазиятларда ўринсиз хатти-ҳаракатлардан ўзини четга олишини ва ички назоратни таъминлайди.

Характер. Инсон характери – бу унинг атроф муҳитга ва ўз-ўзига бўлган муносабатлари мажмуасидир. Характер қуйидаги объектларга бўлган муносабатларда ифодаланади:

1. *Меҳнатга муносабат* – шахснинг меҳнаткашлиги ёки ялқовлиги, бирон топшириқни охиригача етказиши ёки ярмисида ташлаб кетиши, пала-партиш ёки тартибли фаолият юритиши, яққа тарихда ёки жамоавий меҳнат турини танлаши ва шу каби сифатлари орқали намоён бўлади.
2. *Одамларга муносабат* – самимийлик ёки иккиюзламачилик, мулоқотга мойил ёки яққаҳол, ҳақиқатпарвар ёки ёлғонга мойиллик, ўзгалар манфаати ҳақида қайғуриш ёки ўз манфаатини ҳар нарсадан устун қўйиш ва шу каби шахс хислатлари.

3. *Нарсаларга бўлган муносабатда* – буюмларни тартибли сақлаш ёки бетартиблилик, нарсаларни асраб-авайлаш ёки аямаслик, нарсаларнинг қаердалигини хотирада сақлаш ёки паришонхотир.
4. *Ўз-ўзига муносабат* – ғурур, обрў сақлай олиш, ўзига талабчанлик, ўзини назорат этишнинг кучлилиги, ўзини такомиллаштиришга интилиш ва ҳ.к.

Темепарментдан фарқли равишда инсон характери ҳаёт давомида ва тарбия таъсирида шаклланади. Темперамент инсонда у ёки бу характер хислатининг шаклланишига катта таъсир ўтказди ва ҳатто пойдевор сифатида иштирок этади ҳам. Лекин, характер темпераментнинг оқибати даган фикр нотўғри. Темперамент ва характерни бир-биридан фарқлар эканмиз, улар инсон фаолиятининг турли даражаси эканлигини таъкидлаб ўтиш лозим. Темперамент инсон фаолиятининг миқдорий ифодаси бўлса, характер унинг сифат кўрсаткичидир. Одам бирон фаолиятни тез ёки секин бажариши мумкин – бу унинг айни темпераментга мансублиги белгиси, лекин ушбу фаолиятни бажаришга қанчалик виждонан муносабатда бўлиш, вазифани чин кўнгилдан адо этиш - бу характер ифодасидир. Кўпчилик одамлар билан мулоқотга мойиллик бу темперамент белгиси, лекин бу муносабатларнинг юзаки ёки самимийлиги, инсоний ёки хирсийлиги характер хислатидир.

Инсоннинг ташкилот миқёсида меҳнатга муносабати бўйича ҳам классификациялаш ўринлидир. Одатда бундай ёндошувда қуйидаги тоифа ходимларни фарқ қилишимиз мумкин:

Профессионаллар ва ижрочилар. Профессионал, яъни ўз касбининг моҳир устаси – бажарадиган меҳнати мазмунига эътибор беради, қийин вазифаларни яхши кўради, янги ва касбга оид маълумотларни олишга интилади, мустақил тарзда ҳаракат қилишни маъқул кўради, ўзгаларни бошқаришни ҳам ва бўйсунитишни ҳам ҳоҳламайди. Унинг учун асосий мотивация – вазифани танлашдаги эркинлик, мустақиллик ва назоратнинг йўқлигидир.

Ижрочи – жамоада, бошқа ҳамкасблар гуруҳида шижоат билан ва фаол ишлайди. Ишга ўз вақтида келиб, вақтида кетишни яхши кўради. Иш жойида масъулиятни ва вазифани аниқ тақсимлаш тарафдори, ўзи нима бажариши кераклигини аниқ билишни хоҳлайди, буйруқ ва топшириқларни бажаришга мойиллик билдиради, масъулият ва етакчиликдан ўзини олиб қочади. Бундай тоифага мансуб ходимлар учун асосий мотивация – раҳбарият томонидан уларнинг хулқи ва фаолияти натижасини ижобий баҳолаш, жамоа олдида маънавий рағбатлантириш, ташкилот вакилликни ифодаловчи вазифаларга жалб этиш.

Характер хислатларининг шаклланишида отанинг роли катта. Отанинг турли воқеа ва ҳодисаларга, нарсалар ва аτροφдагиларга муносабати бола учун намуна вазифасини ўтайди. Шунинг учун тарбия давомида болани турли ҳаёт жабҳаларига жалб этиш, ота ва она билан ҳамкорликда бирон вазифаларни охирига етказиш бирламчи характер хислатларини шакллантиради. Педагогик психологияда жуда ўринли ибора мавжуд: “Иккичи ўқувчилар бўлмайди, балки эътиборсиз ва интизомсиз ота-оналар бор”.

Характер шаклланиши ҳақида гапирилар экан, кўпчиликнинг фикрича, характер мактабгача тарбияланади, деган тушунча ҳукм суради. Ҳатто 5 ёшгача бола шаклланиб бўлади, деган фикрни қаттиқ туриб ҳимоя қиладиган кимсаларни кўплаб учратиш мумкин. Умуман олганда, шахснинг шаклланиши бир умр давом этувчи жараён бўлиб, бунда, айниқса, ўсмирлик даври ва инсоннинг ўз-ўзини тарбиялаши жараёни беқиёс катта ўрин тутди. Ҳозирги пайтда катта ёшлилар таълими дастурларини фаол татбиқ этиш, улғайган инсоннинг комилликка эришишига кўмак кўрсатиш бир қанча таълим муассасаларининг марказий вазифасига айланмоқда. Ҳатто улғайган шахснинг ривожланиш ва комилликка эришиш жараёнини ўрганувчи махсус фан – Акмеология¹ ҳам пайдо бўлди.

¹ А.А. Деркач. Акмеология. М., 2015

Юқоридаги фикрлар ташкилот миқёсида шахс характери хислатларини шакллантиришда, ташкилот мақсадларига мувофиқлаш тадбирларини амалга оширишда раҳбариятга катта умид бағишлайди деган фикрдамиз. Ташкилотдаги ходимларга хос хусусиятларни инобатга олишда охириги пайтда фанда ўз тасдиқини топаётган яна бир таълимот - репрезентатив тизимлар ҳақидаги назариядир.

15 мавзу бўйича амалий машғулотнинг бориши

1-босқич. Ўқитувчи аудиторияга келиб, дарсга тайёргарлик кўради. Талабалар давомати олинади. Дарс жиҳозлари билан таъминланганлигини кўздан ўтказди.

2-босқич. Ўқитувчи “Жамоани бошқариш психологияси. Ходимлар психологияси” мавзуси бўйича талабаларда “ақлий хужум” ўтказди. Флипчартга “таълим фаолият психологияси бу ...” талабалар фикрлари ёзилади ва умумий хулоса чиқарилади.

3-босқич. Талабалар кичик 4 та гуруҳларга бўлинади. Гуруҳлар топшириқларни олиб 10 дақиқада тайёргарлик кўришади. (Такдимот учун 10 дақиқа)

Гуруҳлар учун топшириқлар

1-топшириқ. Жамоани бошқариш психологияси. Педагогик жамоа психологияси моҳиятини тушунтиринг

2-топшириқ. Бошқарувда раҳбар психологияси. Педагогик бошқарувнинг функциялари тушунтиринг

3-топшириқ. Педагогик ходимларнинг касбий ва ижтимоий мослашуви ҳақида тушунчалар

Мавзу бўйича саволлар

1. Жамоани бошқариш психологияси деганда нимани тушунаси?
2. Педагогик жамоа психологияси ўзи қандай бўлади?
3. Бошқарувда раҳбар психологияси таъсири борми?
4. Педагогик бошқарувнинг функциялари қандай?
5. Педагогик ходимларнинг касбий ва ижтимоий мослашуви қандай?
6. Ходимлар психологиясига нималар киради?
7. Ходимларнинг хусусиятларини ҳисобга олиш зарурми?

II. МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ МАШҒУЛОТЛАРИ

Мустақил ишлаши учун тавсия этилаётган мавзулар

1. Ёш даврларини табақаланиш назариялари
2. Жаҳон психологлари асарларида ёш даврлари муаммоси.
3. Шарқ мамлакатларида ёш даврлар борасидаги фикрлар
4. Тарбияси оғир ўсмирлар борасидаги тадқиқотлар.
5. Ёш даврлар психология фанининг ўрганилиши
6. Ёш даврларини табақаланиш назариялари
7. Жаҳон психологлари асарларида ёш даврлари муаммоси
8. Шарқ мамлакатларида ёш даврлар борасидаги фикрлар
9. Мактабгача ёш даврида физиологик ва жисмоний ривожланиш, ҳаракат малакалари, когнитив ва нутқнинг ривожланиши
10. Тарбияси оғир ўсмирлар борасидаги тадқиқотлар
11. Кичик мактаб ёши болалар психологияси. Қизиқишлар, эмоциялар ва фикрлаши
12. Ўсмир шахсида ахлоқий тушунчаларни таркиб топиши
13. Ўспиринлик даврида ўқув фаолияти
14. Талабалик даври психологик хусусиялари
15. Етуқлик даври ва ижодий фаолият
16. Катталар таълими. Андрагогика
17. Ёш даврлар психологияси йўналишида олиб борилаётган илмий изланишлар
18. Ёшлар психологияси
19. Таълим психологияси
20. Тарбия психологияси
21. Ўқитувчи психологияси.
22. Мулоқот ва шахслараро муносабатлар психологияси.
23. Жамият ҳаётида мулоқотнинг туган ўрни
24. Мулоқот жараёнининг ўзига хос психологик хусусиятлари
25. Талабалар билан шахслараро муносабатлар
26. Катталар таълимининг ўзига хос хусусиятлари
27. Таълимда инновацион ўзгаришлар

Услубий кўрсатмалар.

“Умумий психология” фани талабаларни назарий билимлар, амалий кўникмалар, фанининг мазмун - моҳиятини, психик тараққиётнинг ёшга боғлиқ хусусиятларини ўрганилиши, илк гўдаклик даври, мактабгача ёш даври, кичик мактаб ёши даври, ўсмирлик ва илк ўспиринлик ёши давларининг ўзига хос хусусиятларини, онтогенезнинг турли босқичларида психик ривожланишнинг асосий хусусиятлари ва қонуниятларини ҳамда таълим-тарбия психологияси, педагогик жамоани бошқаришнингилмий-амалийпсихологик билимларини шакллантириш вазифаларини бажаради.

Фан бўйича талабаларнинг билим, кўникма ва малакаларига кўйдаги талаблар қўйилади. **Талаба:**

– Умумий психология назарий асослари, шахс, ёш давларининг ўзига хос хусусиятлари, уларни табақаланиши юзасидан тушунчалари тўғрисида **тасаввурга эга бўлиши;**

– умумий психология фанининг мазмуни, моҳияти, психик тараққиётнинг ёшга боғлиқлиги ва унинг омиллари, ушбу омилларнинг психик ривожланишга таъсир кўрсатиш механизмлари ва қонуниятларини, онтогенезнинг турли босқичларида психик ривожланишнинг асосий хусусиятларини **билиши ва улардан фойдалана олиши;**

– талаба шахсдаги психологик жараён, ҳолатларни юзага келиш механизмлари, қонуниятлари, тузилиши, ташқи омиллар таъсирига берилишига доир ҳамда шахс камолоти йўлида таълим-тарбия ишларини тўғри ташкил қилиш **кўникмаларига эга бўлиши керак.**

III. ГЛОССАРИЙ

Термин	Ўзбек тилидаги шарҳи	Хориж тилидаги шарҳи
Ёш даврлари психологияси	-Онтогенездаги турли ёш даврлари психик тараққиётининг умумий қонуниятларини, психик ривожланишини ҳамда психологик хусусиятларини ўрганадиган фан	Шахснинг ёш даврларини ўрганувчи фан
Онтогенез	-индивиднинг пайдо бўлишидан умрининг охиригача психик ривожланиш жараёни.	(юнонча, . ontos-мавжуд, жон, зот; genezis-келиб чиқиш, пайдо бўлиш)
Филогенез	-муайян тирик мавжудот турининг ерда ҳаёт бошланганидан кейинги эволюцион тараққиёт жараёни.	юнонча, phyle - қабила, generis - келиб чиқиш, пайдо бўлиш
Ёш даврлари инқирози	-ҳар бир ёшнинг ўзига хос қийинчилик билан ўтиладиган давр	Шахс ўзини оғир сезиши
Ёш даврларни табақалаштириш	-шахснинг ҳар бир ёш даврларини классификациялаш	Даврларга ажратиш
Сензитив ёш	-Психик жараён, хусусиятларнинг оптимал равишда ички ва ташқи шароитларга боғлиқ ривожланиши	
Аттракция	- бир кишини бошқа киши кўриб қолганда, идрок этганда юз берадиган тафаккур тури. «Нима қилмоқ керак», «Бу ҳолатни қандай қилиб ўзгартирмоқ керак» деган саволларга жавоб топади.	фр. attraktion - қизиқиб интилмоқ, талпинмоқ
Акмеология	– акмеология" йўналишида инсон ёш даврларини таҳлил қиладиган, ишланмалар схемасини кенг маънода тушунтириб беришга қаратилганлигини	акмеология грек сўзи «акме-чүкки, гуллаш» деган

Етуклик	-Онтогенез босқич, жисмоний ва интеллектуал ривожланишининг ўзига хос хусусиятларининг характер таснифи	Ўрта ёш даврлари (31-55 ёш)
Мотив	- маълум эҳтиёжларни қондириш билан боғлиқ фаолиятга ундовчи сабаб.	лот. movere - ҳаракатга келтирмоқ
Геронтология	– психологиянинг бир йўналиши бўлиб, ёши катта, қариш даврларининг ўзига хос хусусиятларини ўрганиш	(греч geron – қари одам ва logos - слово, таълим) – қари одамларни ўрганувчи фан.
Эгоцентризм	- ўзини ўзининг марказида кўриши, борлигини устун қўйиши	(лат ego - я и centrum - марказ)
Эгоцентрик эмпатия	Қаришдан хавотирга тушуши, бошларнинг қувончига хафогарчилик билан жавоб бериши.	
Андрогогика	одамга кириш ёки ёши катталар ҳақида таълим, ёши катталарга ёрдам бериш, уларнинг психологик хусусиятларини ўрганувчи таълим	грекча сўз «андрос-одам» «гогос-олиб юрувчи» маънони билдиради
Характер	- кишидаги барқарор психик хусусиятларнинг индивидуал бирлиги. У шахснинг меҳнатга, атрофдаги нарса ва ҳодисаларга, бошқа кишиларга ва ўз -ўзига бўлган муносабатларида ифодаланади. Х. муайян шароит хатти - ҳаракатларни белгилаб берадиган индивидуал психологик хусусиятлар йиғиндиси.	юнон. charakter - хусусият, белги
Педагогика фани	- махсус институтларда (оила, таълим ва тарбия, маданият муассасалари) мақсадга мувофиқ ташкил этиладиган реал, яхлит педагогик жараён.	Pedagogus -Юнонча-бола етакловчи
Педагогик мулоқот	- таълим олувчиларнинг мақсадлари ҳамда уларнинг биргаликдаги фаолиятлари мазмунидан келиб	Таълим берувчининг тўғри муносабатини

	чиқадиган ўзаро алоқаларни ўрнатиш ва ривожлантиришни, бир-бирини англаш ва қўллаб-қувватлашни ташкил этишнинг кўп қиррали жараёни.	белгилаб беради.
Прогноз	- кутилаётган воқеа ёки ҳодисаларнинг қандай кечиши, ривожланиши ва оқибатларини мавжуд далиллар, маълумотларга асосланиб, олдиндан айтиб бериш маъносини англатади	«Прогноз» грекча сўз бўлиб, кутилаётган воқеа ёки ҳодисаларнинг қандай кечиши
Руҳий психологик тайёргарлик -	-психологиянинг методологик асослари ва категорияларини, шахсни ижтимоийлашуви ва тараққиёти қонуниятлари, таълим ва тарбиянинг моҳияти, мақсади ва технологик ғояларини билиш.	Ўз-ўзини руҳий тарбиялаш, ўз-ўзини руҳий бошқариш
Фасилитатор	– дарсда қўмакчи, йўналтирувчи, жараёнга жавоб бермайди, хулоса чиқармайди	Fasilitator – (ing, тили) йўналтишир маъносини беради.
Ўз-ўзини тарбиялаш	1) шахсга хос бўлган маданиятнинг шаклланиши ва ривожланишига қаратилган изчил ва онгли фаолияти; 2) шахснинг ўз жисмоний, руҳий ва ахлоқий сифатларини тинмай амалга ошириш.	Инсон ўзига бўлган муносабати

IV. ИЛОВЛАР

Ўзбекистон Республикаси олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги

Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети

“Тасдиқланди”

Ўқув ишлари бўйича проректор

Г.Мадрахимов

2018 йил “ ” август

**УМУМИЙ ПСИХОЛОГИЯ
ФАНИНИНГ ИШЧИ ЎҚУВ ДАСТУРИ**

Таълим соҳаси: 110 000 – Педагогика
120 000- Гуманитар фанлар

Таълим йўналиши: 5111400 – Хорижий тил ва адабиёти (инглиз тили)
5120100- филология ва тилларни ўқитиш
(хитой ва япон тиллари)

Умумий ўқув соати –138 соат

Шу жумладан:

Маъруза – 38 соат (5 семестр - 38соат)

Амалий машғулотлар – 38 соат (5 семестр - 38соат)

Мустақил таълим соати - 62соат (5 семестр - 62соат)

ТОШКЕНТ – 2018 й.

Фаннинг ишчи ўқув дастури Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги 2016 йил “__” _____даги__-сонли буйруғи билан (буйруқнинг __иловаси) тасдиқланган. “Умумий психология назарияси ва амалиёти” фан дастури асосида тайёрланган.

Фан дастури ЎзДЖТУ Университети Кенгашининг 2018 йил “__” _____даги “__” -сонли баёни билан тасдиқланган.

Тузувчи:

А.К.Шамшетова – ЎзДЖТУ, “Педагогика ва психология” кафедраси психология фанлари номзоди

Такризчилар:

ЎзДЖТУ Инглиз тили

1-факультети декани:

2018 йил “__” _____ А.Юлдашев

“Педагогика ва психология”

кафедраси мудири:

2018 йил “__” _____ О.Мусурманова

1.Ўқув фани ўқитилиши бўйича услубий кўрсатмалар.

“Умумий психология” фани талабаларни назарий билимлар, амалий кўникмалар, фанининг мазмун - моҳиятини, психик тараққиётнинг ёшга боғлиқ хусусиятларини ўрганилиши, илк гўдаклик даври, мактабгача ёш даври, кичик мактаб ёши даври, ўсмирлик ва илк ўспиринлик ёши давларининг ўзига хос хусусиятларини, онтогенезнинг турли босқичларида психик ривожланишнинг асосий хусусиятлари ва қонуниятларини ҳамда таълим-тарбия психологияси, педагогик жамоани бошқаришнинг илмий-амалий психологик билимларини шакллантириш вазифаларини бажаради.

Фан бўйича талабаларнинг билим, кўникма ва малакаларига қўйдаги талаблар қўйилади. **Талаба:**

– Умумий психология назарий асослари, шахс, ёш давларининг ўзига хос хусусиятлари, уларни табақаланиши юзасидан тушунчалари тўғрисида **тасаввурга эга бўлиши;**

– умумий психология фанининг мазмуни, моҳияти, психик тараққиётнинг ёшга боғлиқлиги ва унинг омиллари, ушбу омилларнинг психик ривожланишга таъсир кўрсатиш механизмлари ва қонуниятларини, онтогенезнинг турли босқичларида психик ривожланишнинг асосий хусусиятларини **билиши ва улардан фойдалана олиши;**

– талаба шахсдаги психологик жараён, ҳолатларни юзага келиш механизмлари, қонуниятлари, тузилиши, ташқи омиллар таъсирига берилишига доир ҳамда шахс камолоти йўлида таълим-тарбия ишларини тўғри ташкил қилиш **кўникмаларига эга бўлиши керак.**

2.Маъруза машғулотлари

1- жадвал

№	Маърузалар мавзулари	Дарс соатлари ҳажми
5 семестр		
1	Ёш давлари психологияси фанининг предмети, вазифалари	2
2	Ёш давлар психологиясининг илмий тадқиқот методлари	2
3	Психик тараққиёт ва таълим	2
4	Ёш давларни табақалаш ва ёш инқирозлари	2
5	Чақалоқлик ва гўдаклик давлари	2

6	Мактабгача ёшдаги болалар психологияси	2
7	Кичик мактаб ёши даврида психик ривожланиш хусусиятлари	2
8	Ўсмирлик даври психологияси	4
9	Ўспиринлик даври ва касб танлаш психологияси	2
10	Етуклик даври психологияси	4
11	Таълим психологияси	2
12	Тарбия психологияси	2
13	Ўқитувчи психологияси	2
14	Мулоқот ва шахслараро муносабатлар психологияси. Жамият ҳаётида мулоқотнинг тутган ўрни	4
15	Жамоани бошқариш психологияси. Ходимлар психологияси	4

Жами 38 соат

Маъруза машғулоти мультимедиа воситалари билан жиҳозланган аудиторияда академ. гуруҳлар оқими учун ўтилади.

3. Амалий машғулотлар

2- жадвал

№	Амалий машғулотлар мавзулари	Дарс соатлари ҳажми
5 семестр		
1	Ёш давлари психологияси фанининг предмети, вазифалари	2
2	Ёш давлар психологиясининг илмий тадқиқот методлари	2
3	Психик тараққиёт ва таълим	2
4	Ёш давларни табақалаш ва ёш инқирозлари	2
5	Чақалоқлик ва гўдақлик давлари	2
6	Мактабгача ёшдаги болалар психологияси.	2
7	Кичик мактаб ёши даврида психик ривожланиш хусусиятлари	2
8	Ўсмирлик даври психологияси	4
9	Ўспиринлик даври ва касб танлаш психологияси	2
10	Етуклик даври психологияси	4
11	Таълим психологияси	2
12	Тарбия психологияси	2

13	Ўқитувчи психологияси.	2
14	Мулоқот ва шахслараро муносабатлар психологияси. Жамият ҳаётида мулоқотнинг тутган ўрни	4
15	Жамоани бошқариш психологияси. Ходимлар психологияси	4

Жами 38 соат

Амалий машғулотлар мультимедиа воситалари билан жиҳозланган аудиторияда ҳар бир академ. гуруҳга алоҳида ўтилади. Машғулотлар фаол ва интерфаол усуллар ёрдамида ўтилади, “Кейс-стади” технологияси ишлатилади, кейслар мазмуни ўқитувчи томонидан белгиланади. Кўргазмали материаллар ва ахборотлар мультимедиа қурулмалари ёрдамида узатилади.

4. Мустақил таълим

3-жадвал

№	Мустақил таълим мавзулари	Дарс соатлари ҳажми
5 семестр		
1.	Ёш даврлар психология фанининг ўрганилиши	2
2	Ёш даврларини табақаланиш назариялари	2
3	Жаҳон психологлари асарларида ёш даврлари муаммоси	2
4	Шарқ мамлакатларида ёш даврлар борасидаги фикрлар	2
5	Мактабгача ёш даврида физиологик ва жисмоний ривожланиш, ҳаракат малакалари, когнитив ва нутқнинг ривожланиши	2
6.	Тарбияси оғир ўсмирлар борасидаги тадқиқотлар	4
7.	Кичик мактаб ёши болалар психологияси. Қизиқишлар, эмоциялар ва фикрлаши	2
8	Ўсмир шахсида ахлоқий тушунчаларни таркиб топиши	4
9	Ўспиринлик даврида ўқув фаолияти	2
10.	Талабалик даври психологик хусусиялари	2
11	Етуклик даври ва ижодий фаолият	2
12	Катталар таълими. Андрагогика	4
13	Ёш даврлар психологияси йўналишида олиб борилаётган илмий изланишлар	4
14	Ёшлар психологияси	4
15	Таълим психологияси	2
16	Тарбия психологияси	2
17	Ўқитувчи психологияси.	2

18	Мулоқот ва шахслараро муносабатлар психологияси.	4
19	Жамият ҳаётида мулоқотнинг тутган ўрни	2
20	Мулоқот жараёнининг ўзига хос психологик хусусиятлари	2
21	Талабалар билан шахслараро муносабатлар	2
22	Катталар таълимининг ўзига хос хусусиятлари	2
23	Таълимда инновацион ўзгаришлар	4

Жами

62 соат

Мустақил ўзлаштириладиган мавзулар бўйича талабалар томонидан рефератлар тайёрланади ва уни тақдимоти ташкил қилинади.

Фан бўйича курс иши режаси таътирланган

5. Фан бўйича талабалар билимини баҳолаш ва назорат қилиш мезонлари

Баҳолаш усуллари	Экспресс тестлар, ёзма ишлар, оғзаки сўров, презентациялар.
Баҳолаш мезонлари	<p>86-100 балл «аъло»</p> <ul style="list-style-type: none"> -Ёш даврлари психология фанининг назарий масалаларига оид хулоса ва қарор қабул қилиш; -Ёш даврлари психологияси тарихий тараққиёт босқичлари, психология мактаблари ҳақида мустақил мушоҳада юрита олиш; -Ёш даврлари психологияси олган билимларини амалда қўллаш олиш; -Ёш даврлари психологияси методлари моҳиятини тушуниш; -Ёш даврлари психологияси асосий мактаблар, уларнинг йирик вакилларини билиш, айтиб бериш; -Ёш даврлари психологияси долзарб муаммолари ҳақида тасаввурга эга бўлиш. <p>71-85 балл «яхши»</p> <ul style="list-style-type: none"> -Ёш даврлари психологияси тарихий тараққиёт босқичлари, психология мактаблари ҳақида мустақил мушоҳада юрита олиш; -Ёш даврлари психологиясидан олган билимларини амалда қўллаш олиш; -Ёш даврлари психологияси методлари моҳиятини тушуниш; -Ёш даврлари психологияси тарихида асосий мактаблар, уларнинг йирик вакилларини билиш, айтиб бериш; -Ёш даврлари психологияси долзарб муаммолари ҳақида тасаввурга эга бўлиш.

	<p>55-70 балл «қониқарли» - Ёш даврлари психологияси методлари моҳиятини тушуниш; - Ёш даврлари психологияси тарихида асосий мактаблар, уларнинг йирик вакилларини билиш, айтиб бериш; - Ёш даврлари психологияси долзарб муаммолари ҳақида тасаввурга эга бўлиш.</p> <p>0-54 балл «қониқарсиз» - Ёш даврлари психологияси муаммолари ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлмаслик; - Ёш даврлари психологияси предмети ва вазифаларини билмаслик.</p>		
	Рейтинг баҳолаш турлари	Макс.балл	Ўтказиш вақти
	Жорий назорат:	40	
	маъруза машғулотларда фаоллиги, мунтазам равишда конспект юритиши учун	8	Семестр давомида
	Мустақил таълим топшириқларининг ўз вақтида ва сифатли бажарилиши	12	
	Амалий машғулотларда фаоллиги, саволларга тўғри жавоб берганлиги, амалий топшириқларни бажарганлиги учун	20	
	Оралик назорат	30	
	Оралик назорат ёзма иш шаклида олиниши режалаштирилган (амалий машғулот ўқитувчиси томонидан қабул қилинади).	30	10 ҳафта
	Яқуний назорат	30	20 ҳафта
	Ёзма иш	30	
	ЖАМИ	100	

6. Фойдаланиладиган адабиётлар рўйхати

Асосий адабиётлар

1. Ғозиев Э.Г. Онтогенез психологияси. Тошкент, 2010
2. Иванов Ф.И, Зуфарова М.Э Умумий психология.Т.,2018
3. David G. Myers Psychology, USA , 2010
4. Немов.Р.С.Психология. Книга1, 2,3. Владос.: 2000
5. Ғозиев Э.Г. Умумий психология. Тошкент. 2010

Қўшимча адабиётлар

1. Умаров Б.М. Психология.Т.,2012
2. Социал психология. Ғозиев Э.Г. “Ношир”нашриёти 2012.
3. Д.Б. Элконин Психология игры. Владос.: 1999
4. Немов.Р.С.Практическая психология. Москва 2000.
5. Давлетшин М.Г., Тўйчиева С.М. Умумий психология. Т.:ТДПУ, 2012.-2026
6. Хайдаров Ф.И., Халилова Н.И. Умумий психология. –Т.: ТДПУ, 2010. -400б

Интернет сайтлари

1. www.expert.psychology.ru
2. www.psychology.all.ru
3. www.psychology.net.ru
4. www.koob.ru

ТАРҚАТМА МАТЕРИАЛЛАР

Талабалар мавзу бўйича тарқатма материалларни олади ва изланади ҳамда амалий машғулотларга тайёргарлик кўради.

**“Ёш ва педагогик психология фанининг предмети ва вазифалари”
мавзу бўйича қўшимча тарқатма материаллар**

Ёш давлари психологияси онтогенездаги турли ёш давлари психик тараққиётининг умумий қонуниятларини, психик ривожланишини ҳамда психологик хусусиятларини ўрганади,

Онтогенез - (юнонча,. *ontos*-мавжуд, жон, зот; *genezis*-келиб чиқиш, пайдо бўлиш) - индивиднинг пайдо бўлишидан умрининг охирига ча психик ривожланиш жараёни.

Ёшнинг улғайиб бориши, психик жараёнларнинг инсон ривожланишидаги қонуниятлари, ундаги етакчи омиллар ҳамда инсон ҳаёт йўлининг турли босқичларида унинг шахсига хос хусусиятлар ёш давлари психология фанининг тадқиқот *предмети* ҳисобланади.

Ёш давлари психологияси фанининг *назарий вазифалари* шахснинг камол топиши қонуниятлари ва турли ёш даврдаги одамларда намоён бўладиган психик фаолият, ҳолат ва шарт-шароитларининг ўзаро таъсири хусусиятларини ўрганишдан иборатдир.

Ёш даврлар психологияси фанининг *амалий вазифаларини* эса психик жараёнларнинг намоён бўлиши ва ривожланиши, шунингдек инсон шахси психологик хусусиятларининг таркиб топиши қонуниятларини ўрганишда қўлга кирган илмий далилларини таълим-тарбия соҳаларига тадбиқ этиш ташкил этади.

Ёш даврлар психологиясида Ж. Пиаженинг тутган ўрна катта.

Ж.Пиаженинг “Ақлий ривожланиши” ҳақидаги фикрларига тухталамиз. Жан Пиаже назарияси билиш фикрлаш ва хотира жараёнлари ва ақлий ривожланиши узоқ муддатли ривожланиб боришини айтиб ўтган. Швейцария психолог Ж. Пиаже ўзининг назарияларида ақлий ривожланиш жараёнларидаги ўзгаришлар ёшга боғлиқ равишда эканлигини айтиб ўтган. Ж. Пиаже яратган назариясида таълим жараёнида тарбиячилар таъсирида болалар ва ёшлар аста-секин мантикий ва илмий фикрлашга қодир бўладилар. Албатта Ж. Пиаже узоқ муддатли ривожланиш ўзгариши унинг назариясини амалиётга тадбиқ этилишини белгилади, сабаби у болаларни яқиндан кузатиб сўнг, туғма хусусиятлар ҳам аниқ босқичлар орқали ривожланишини, яъни ўсмирлик даврининг охиригача эканлигини билдирган. Психолог олим Ж. Пиаже, ақлий ривожланиш кетма-кетликда тўртта асосий босқичда аста-секинлик билан ўсишини айтиб ўтган. Демак: Ж. Пиаже, билим доирасининг шаклланиши ҳам тўрт асосий босқичларини ўз ичига олади – деган таклиф ишлаб чиқди, улар (3) преоперационал фикрлаш, (2) аниқ, (1) сенсомотор разведка, тезкор фикрлаш яъни (4) расмий операцион фикрлаш жараёнларига тухталган. Бу босқичлар “Зина” моделини ривожлантириш кейинчалик улар бир-бирини тўлдириб боради. (“Ta’lim Psixologiya” китоби. Copyright 2009 Kelvin Seifert © 46-47 бетлар)

“Психик тараққиёт ва таълим” бўйича таркатма материаллар.

Ёш даврлар психологияси қуйидаги тамойилларга риоя қилади:

1. Психика юксак даражада ташкил топган материянинг хусусияти ва ёки миянинг маҳсулидир. Одатда психика ташқи дунёнинг сезги органлари орқали инсоннинг миясига бевосита таъсир этиши асосида вужудга келиб, сезги, идрок, тассавур, хотира тафаккур, нутқ хаёл каби билиш жараёнларида, шунингдек шахснинг хусусиятлари ва ҳолатларида диққати хис-туйғуси ва характер хислатларида, қизиқиши ва эҳтиёжларида ўз ифодасини топади.
2. Психиканинг негизида миянинг рефлексор фаолияти ётади. Ташқи дунёдан кириб келадиган қўзғатувчиларга ички ёки ташқи биологик органлар жавоб реакциясини билдиради. Бош мия катта ярим шарларида вужудга келадиган муваққат нерв боғланишлари психик ходисаларнинг физиологик асослари хисобланади ва улар ташқи таъсирнинг натижасида ҳосил бўлади. Бош мия пўстлоғида вужудга келадиган муваққат нерв боғланишлари И.П.Павловнинг нерв жараёнларининг иррадиацияси, концентрацияси ҳамда ўзаро индукцияси қонунлари замирида руй беради. Бу қонунлар турли йўсинда муваққат боғланишлар, ассоциациялар қандай юз бераётганини, қандай шарт-шароитда тормозланиш ва қўзғалиш содир бўлишини, муваққат нерв боғланишларининг йўқолаётгани ёки пайдо бўлаётганини тушунтириш имконини беради.

Психофизиологик қонуниятларга биноан мианинг функцияси муваққат нерв боғланишларининг бирлашиш механизми ҳамда анализаторлар фаолияти механизмлари таъсирида ҳосил бўлади. Юқоридаги таълимотга кўра ҳар иккала механизм хайвонларнинг ташқи оламга муносабатини акс эттиради. Шунинг учун психик фаолият воқеликни акс эттиришдан, олий нерв фаолиятининг ташқи оламини тимсоллар сифатида ифодаланишидан иборатдир.

3. Психикани тадқиқ этиш инсоннинг бутун онгли фаолиятини - унинг назарий ҳамда амалий ҳаёт фаолиятини ўрганишдан иборатдир. Одам зотининг онглилиги унинг турли туман фаолиятида, ҳатти-ҳаракатларида намоён бўлади. Инсон шахси ҳар хил шакл ва мазмунга эга бўлган назарий ва амалий фаолият жараёнида таркиб топа боради. Бунда муҳит, ирсий белгилар, тарбия асосий омиллар ҳисобланади.

Инсон ўзи яшаб турган даврни, моддий турмушни акс эттиради, ижтимоий-сиёсий муҳит таъсири остида билимларни ўзлаштириб боради, ижтимоийлашади, тарихан ўзгаради. Онтогенезда унинг ҳис-туйғулари, характери, қобилияти, иқтидори, тафаккури, эҳтиёжлари, эътиқодлари, уни фаолликка даъват қилувчи ҳаракат мотивлари, хохишлари, позицияси ҳам аста-секин ўзгариб боради.

4. Инсоннинг билиш фаолияти ривожланиши унга ўзини қуршаб турган борлиқни янада чуқурроқ, тўғрироқ, тўлароқ ва аниқроқ акс эттириш имкониятини яратади ва у борлиқнинг асл моҳиятини, турли йўсиндаги ўзаро боғланишлари, мураккаб муносабатлар ва алоқаларини табора аниқроқ ёритади. Шу билан бирга мазкур жараёнларда шаклланиб келаётган инсоннинг борлиққа, воқеликка, жисмларга, кишиларга ва ўзига муносабати вужудга келади.

5. Инсон онгининг ривожланиши унинг ташқи оламини фаол акс эттиришда намоён бўлади. Тарихий материализм таълимотига кўра, инсоннинг моддий турмуши, у ҳаёт кечираётган тузумнинг моддий асосигина эмас, балки уни қуршаб олган одамларнинг турмуш тарзлари, умуминсоний қиёфалари, эътиқодлари, дунёқарашлари, ижтимоий воқеликка муносабатлари, интилишлари, фаолиятлари, ижод маҳсуллари ва ҳатти-ҳаракатларининг мажмуасидир.

6. Инсоннинг борлиқни акс эттириши фаол жараёндир. Маълумки, инсон зотининг ривожланиши объектив борлиққа ва ўзига фаол таъсир кўрсатишида содир бўлади. Боланинг катта ёшдаги кишилар ташкил қиладиган амалий фаолияти, масалан уйини, кузатиши, меҳнати, ўқиши, адабий асарни мутоала қилиши ҳамда қизиқишининг барқарорлашуви, иқтидорнинг такомиллашиши ва бошқалар унинг психик ривожланишини ифодалайди.

Психологияда психик тараққиёт инсон шахсининг таркиб топиши жараёни сифатида қаралади. Психик тараққиёт бир-бири билан ўзаро узвий боғлиқ қатор босқичларда амалга ошади. Жумладан, бола ақл-заковатининг кўрсаткичи, сифати, характери унинг атрофдаги одамлар билан ўзаро кундалик муносабатлари ва у бажарадиган амалий фаолият жараёнида

вужудга келади. Бундай ўзаро таъсирлар натижасида болада турли сифатлар таркиб топа боради. Масалан, савол-жавоб, бахс-мунозара таъсирида ақлнинг ижодий махсулдорлиги, тезлиги ва теранлиги орта боради. Кун сайин ривожланиб бораётган ҳозирги даврда шахс психик тараққиётини янада жадаллаштирувчи воситалар мавжуд. Шу туфайли болаларнинг ақлий ўсиш даражасини турли даражадаги мураккабликда тузилган тестлар билан аниқлаш мумкин.

Ёш даврлари психологияси предмети таълим ва психик тараққиёт муаммосининг ўзаро муносабатини илмий асосда талқин этиб, бу икки жараён бир-бири билан узвий боғлиқ эканлигини эътироф этади. Мазкур муаммо юзасидан тадқиқотлар олиб борган олимларнинг фикрича, таълим боланинг психик тараққиётидан олдинда бориб, уни ўз ортидан эргаштириши лозим (Л.С.Выготский, Б.Г.Ананьев ва бошқалар). Аммо ҳозирги давр нуктаи назаридан таҳлил қилганимизда таълимнинг юқори босқичларида ўқувчи ва талабаларнинг ўз билим ва кўникмаларини мустақил ривожлантириш имкониятларини ишга солиши муаммога нисбатан бошқача қарашларни ҳам вужудга келтирмоқда (*Мухина В.С. «Возрастная психология» М: 2000. 12 см*) Психологлар психик тараққиётнинг биологик ва ижтимоий муносабатлари муаммоси боғлаган ҳолда психика жараёнларин ўрганади, уларни қўйидаги даражалаарга бўлиб тушунтириб беришга ҳаракат қилади: Психиканинг 4 даражаси:

- а) мотор реакциясининг ўсиши,
- б) перцептив ҳаракатнинг ўсиши,
- в) шахсий ижтимоий ҳаракатнинг ўсиши,
- г) интеллектуал содда хатти-ҳаракатларнинг ўсиши мавжуд эканлигини асослаган

Инсоннинг камол топишини бир неча даврларга ажратиб ўрганиш тавсия қилинади:

1. Бола ташқи муҳит маълумотларини қайта ишлаш даври.
2. Тафаккур:
 - а) ижтимоий давргача;
 - б) ижтимоий давр;
3. Интеллект:
 - а) ансомотор 2 ёшгача;
 - б) операционал давргача 2-7 ёшгача;
 - в) яққол операция даври 7-11 ёшгача;
 - г) формал опервция даври 11-15 ёшгача.

А.С.Выготский психологларнинг ёш даврларини табақалаш назарияларини танқидий таҳлил қилиб, муайян ривожланишни вужудга келтирувчи руҳий янгиланишларга таяниб, ёш даврларини қўйидаги босқичларга ажратади.

Биз психологлар ўқитувчилар учун, тарбиячилар учун қулай бўлган қўйидаги ёш даврлар классификациясини тавсия этамиз:

1. (0 – 1) ёш гўдаклик даври
2. (1 – 3) ёш илк болалик

3. (3 – 7) ёш мактабгача бўлган давр
4. (7 – 11) кичик мактаб ёши
5. (11 – 15) ўрта мактаб ёши. Ўсмирлик
6. (15 – 17) катта мактаб ёши. Ўспиринликка ўтиш.

Рус ёзувчиси А. М. Горький ажойиб совет педагоги. А.С. Макаренко хакида гапириб: «У, болаларга бўлган чинакам меҳр утида ёнар эди» деган.

Болаларга нисбатан хушёрлик меҳрибонлик, самимийлик, сўзсиз севиш машхур педагог В. А. Сухомлинскийнинг энг ажойиб хислатлари эди, унинг ўзи ҳам, калбининг болаларга булган меҳри лиммо-лим тулганлиги хакида ёзиб бундай деган эди: «Мамлакатимиздаги барча болаларни бағримга босгим ва эркалагим келади» (Тарбия хакида, деган китоби. 1963й).

Ж.Пиаже бола ақл-идрокини қуйидаги психик ривожланиш даврларга таснифлайди: 1) сенсомотор интеллекти - тугилгандан 2 ёшгача; 2) операциягача тафаккур даври - 2 ёшдан 7 ёшгача; 3) аниқ операциялар даври - 7, 8 ёшдан - 11, 12 ёшгача; 4) расмий операциялар даври.

Ж.Пиаженинг ақлий ривожланиш босқичлари

Ёш даврлари	Ёш таснифи	Ривожланиш даврлари
Туғилган қарийб 2 ёшга	Бола сенсоримотор орқали дунёни сезиб, ҳаракатланади (эштади, таъсирланади)	Безовталиқ Ётсираш
2-7 ёш даврларида	Преоперационал сўз ва тасвирларни сўзлаб беради,	Ўйин ўйлаб Эгоцентриқ
7-11 -12 ёш даврлари	мантиқий фикрлаши ривожланиши	Математик фикрлаш Ўзгаришларни эсда сақлаб қолиши
12 йил вояга етган давр	Тезкор формал мавхум фикрлаш даври	мавхум фикрлаш етук салоҳият, маънавий фикрлаши

(David G. Myers Psychology, © 2010 by Worth Publishers 183 page)

Болалар психологияси фанининг йирик намояндаси **А.А.Люблинская** инсон камолотини ёш даврларга ажратишда фаолият нуқтаи назаридан ёндашиб, қуйидаги даврларни атрофлича ифодалайди:

1. Чакалоклик даври - туғилгандан бир ойликкача;
2. Кичик мактабгача давр - 1 ойликдан 1 ёшгача;
3. Мактабгача тарбиядан аввалги давр -1 ёшдан 3 ёшгача;
4. Мактабгача тарбия даври - 3 ёшдан 7 ёшгача;
5. Кичик мактаб ёши даври - 7 ёшдан 11, 12 ёшгача;
6. Ўрта мактаб ёши даври (ўспирин) - 13 ёшдан 15 ёшгача;
7. Катта мактаб ёши даври-15 ёшдан 18 ёшгача.

Педагогик психологиянинг таниқли намояндаси **В.А.Крутецкий** инсоннинг онтогенетик камолотини қуйидаги босқичларда иборатлигини таъкидлайди:

1. Чақалоқлик (туғилгандан 10 кунликкача);
2. Гўдаклик (10 кунликдан 1 ёшгача);
3. Илк болалик (1 ёшдан 3 ёшгача);
4. Боғчагача давр (3 ёшдан 5 ёшгача);
5. Боғча ёши (5 ёшдан 7 ёшгача);
6. Кичик мактаб ёши (7 ёшдан 11 ёшгача);
7. Ўсмирлик (11 ёшдан 15 ёшгача);
8. Илк ўспиринлик ёки катта мактаб ёши (15 ёшдан 18 ёшгача).

Ҳозирги замон психологиясида ёш даврларини шу нуқтаи назардан табақалаш мақсадга мувофиқдир:

- 1, Илк болалик даври - тутилгандан 3 ёшгача;
- 2, Боғча даври - 3 ёшдан 6, 7 ёшгача;
- 3, Кичик мактаб ёши даври - 6, 7 ёшдан 10, 11 ёшгача;
- 4, Ўрта мактаб ёши (ўсмирлик даври) - 10, 11 ёшдан 14, 15 ёшгача;
- 5, Илк ўспиринлик (коллеж ва лицей ўқувчилари)- 14, 15 ёшдан 17, 18 ёшгача.

Ёш даврларни табақалаш ва ёш инқирозлари

“Тарбияси оғир болаларнинг ёш психологик хусусиятлари” болалар психологияси мавзуси мисолида

Таълим жараёнининг сифати ўқитувчининг ўқитиш методларини тўғри танлашига боғлиқдир. Тўғри танланган метод таълим олувчиларнинг янги билимларни онгли ва чуқур ўзлаштиришларига, уларда фаоллик ва ижодкорликнинг ривожланишига катта таъсир кўрсатади. Шу сабабли тажрибали ўқитувчи таълим самарадорлигини ошириш мақсадида ўқитишнинг кўп сонли методларидан энг қулай ва ўқувчиларнинг билим олишини фаоллаштирадиган методларни танлайди. Таълим методларини танлаш ҳар бир дарснинг дидактик мақсадига боғлиқ бўлиб, ўқитувчи мавзунинг ҳажми ва мураккаблиги, таълим олувчиларнинг ўқув имкониятлари, яъни қизиқиши ва қобилиятларини эътиборга олиб дарсни оқилона ташкил этиши керак. Ўқитувчи томонидан пухта режалаштирилиб, танланган метод таълим олувчиларни фаолликка, назарий билимларини амалда қўллашга ундаши лозим. Ана шундай фаол таълим методларидан бири “case study” – муаммоли вазиятларни таҳлил қилиш методидир.

Аниқ вазиятлар методи - кейс-стади (case инглиз.- тўпلام, аниқ вазият, study - ўрганиш) таълим олувчиларни муаммони ифодалашга ва мақсадга мувофиқроқ ечим излашга йўналтирувчи фаол таълим методлардан бири бўлиб, ҳаётдан олинган одатий вазиятларни ташкиллаштириш ёки сунъий яратилган вазиятларга асосланади.

Кейс-стади муайян ўқув мақсадли билим олиш воситаси сифатида ишлаб чиқилиши лозим. Ушбу мақсадлар кенг кўламли бўлиб, ахборот, маълумот ёки тафсилот билан таъминланишни назарда тутаяди. Кейс ўқув материални ўзлаштириш учун кўмаклашувчи ахборотни ўз ичига олади.

Кейс-стади таълим олувчиларнинг ҳамкорликда аниқ бир иш жараёнида содир бўлган вазиятни (кейсни) таҳлил қилиш орқали унинг ечимларини топиш, ишлаб чиқиш, таклиф этилган алгоритмлар –ечимларга баҳо бериш ва қўйилган муаммо ечимлари ичидан мақбулини танлашни назарда тутаяди.

Кейс-стади кўшимча ахборотлардан, жумладан, аудио, видео ва электрон етказувчилар ва ўқув-услугий материаллардан иборат бўлиши мумкин.

Кейс-стади методининг қуйидаги афзал томонларини кўрсатиб ўтиш мумкин:

- гуруҳларнинг ягона муаммоли майдонда ҳамкорликда ишлаш имконияти;
- қўшимча ахборотларни йиғиш, фаразларга аниқлик киритиш ва муаммоларни ечиш бўйича амалий фаолиятларини моделлаштириш имконини бериши;
- таҳлил қилиш, тенглаштириш йўллари қидириш ва муаммони ечиш эркинлигини бериши;
- муаммоли таълим принципларига асосланганлиги;

- таълим олувчиларда умумлаштириш, таҳлил қилиш кўникмаларини шакллантириши;
- билим ва кўникмаларнинг амалда бажариш орқалиш ўзлаштирилиши.

Кейс-стади таълим олувчиларда қуйидаги кўникмаларни ривожлантиради:

- таҳлил қилиш
- амалий фаолият
- коммуникативлик
- изланувчанлик
- ижодийлик
- ўз-ўзини таҳлил қилиш.

Кейснинг педагогик паспорти

1. аннотация

2) кейс

3) таълим олувчига услубий кўрсатмалар

4) ўқитувчи – кейсологнинг кейсни ҳал этиш варианты

5) ўқитишнинг кейс-технологияси

I. АННОТАЦИЯ

Мавзу: «неча ёшдан тарбия бериш керак?» болалар психологияси
Берилган кейснинг мақсади:

Таълим олувчиларни болалар (ўсмир)ни психологик жихатдан мукамал ўрганиш ва таҳлил қилиш (унинг психик ривожланганлик даражасини, шахсий сифатларини, характерини, темпераментини, ўқишдаги ва оиладаги шароитини, соғлиғини, ўқув гуруҳидаги мавқеини, тенгдошлари орасидаги тутган ўрнини, ёш хусусиятларини) ўрганиш. Болалар хулқ- атворининг салбий “оғиш”ига оид муаммоларни кейс асосида аниқлаш ва ечимини

топишга ўргатиш.

Кутилаётган натижалар:

- ўзлаштирилаётган мавзу бўйича билим ва кўникмаларни мустахкамлайди;
- мавзудаги асосий мақсадни аниқлай олади;
- “Тарбияси оғир” ўқувчилар билан боғлиқ муаммоларни аниқлаш ҳамда ечимини топиш бўйича билим ва кўникмаларга эга бўлади;
- мантиқий фикрлашни ривожлантиради;
- ўқув ахборотларини ўзлаштириш даражасини текшириб кўриш имкониятига эга бўлади;
- мустақил тарзда қарор қабул қилиш малакаларини эгаллайди;

Кейси муваффақиятли амалга ошириш учун таълим олувчилар қуйидаги билимларга эга бўлиши лозим:

- ёш даврлар психологияси бўйича билимга эга бўлиш;
- ёш даврлари психологиясига оид малакаларга эга бўлиш;
- мавзунинг асосий моҳиятини аниқлай билиш;
- хулқ оғишининг турлари ва уларининг бир-бирларига муносабатларини аниқлаш;
- хулқ оғишларини таҳлил қилиш ва умумлаштириш.

Таълим олувчи амалга ошириши керак:

- мавзунини мустақил ўрганади;
- муаммоларни аниқлайди;
- фаразларни илгари суради;
- ўқув маълумотлар билан мустақил ишлайди;
- маълумотларни таққослайди, таҳлил қилади ва умумлаштиради;
- маълумотларни танқидий нуқтаи назардан ўрганиб чиқиб, мустақил қарор қабул қилади;
- ўз нуқтаи назарига эга бўлиб, яқуний хулоса чиқаради.

Дидактик мақсадларга кўра тренинг кейс ҳисобланади, ўтилган мавзу бўйича кўникма ва малакалар орттиришга мўлжалланган, шунингдек бу кейс тарбиянинг психологик жиҳатларини таҳлил қилиш орқали хулқ “оғиш”ига оид ҳаётий муаммоларни ҳал этиб, таҳлил қилиш ҳамда ечимини топишга қаратилган.

Кейс эгалланган билим ва кўникмаларни ҳаётда қўллашга йўналтирилган.

Ушбу кейсдан малака ошириш курсларида “тарбия психологияси” модулида фойдаланиш мумкин.

II. Кейс топширик “Хулқ оғиши”

Бу оламда ҳеч бир нарса ўз ўзича, тасодифан ёки шунчаки пайдо бўлмайди. Дунёда содир бўладиган ҳар бир нарсанинг ўз мантиғи ва сабаби бор. Бу ҳақиқат ҳар қандай одамга маълум. Бир нарса иккинчи нарсани дунёга келтиради. Бу ҳақиқат хусусан таълим ва тарбияга ҳам тўғри келади. Баъзида болаларимизнинг тўсатдан ўзгариб қолганлигини тушунмаймиз.

Ўзимизча буни тасодиф деб ўйлаймиз. Холбуки боладаги айнан мана шу ўзгаришнинг замирида бизнинг нотўғри тарбиямизнинг натижаси ётганлигини англамаймиз. Дарҳақиқат, ота-онанинг тарбиясини қабул қилмайдиган, уларнинг ўғитларини эшитмайдиган, турли-туман нотўғри йўлларга кириб кетган болалар қаердан пайдо бўлади? Қандай қилиб шунақанги болаларнинг пайдо бўлишининг олдини олиш мумкин? Умуман, тарбияси оғир бўлган болаларни қайтадан тарбиялаб бўладими? Тарбиялаб бўлса, қандай тарбиялаш зарур? Девиант ва диленквант хулқ ҳақида нимани биласиз?

Чақалоқлик ва гўдақлик даврлари

- Бола психикасини билиш учун, она қорнида психик жараён қандай содир бўлади.
- *Ҳаётнинг илк кўриниши ҳомила пайдо бўлишидан яъни сперма хўжайраларининг тухум хўжайра билан бирикиб зигота ҳосил бўлишидан бошланади. Зигота бачадон деворига ёпишган пайтдан ҳомила органларининг ривожланиш даври бошланади. Тўққиз ҳафта ичида ҳомила деярли инсон шаклига киради. Эмбрион ривожига салбий таъсир кўрсатувчи тератоген суюқлиги(гармони) мавжуд бўлиб, у ҳомиланинг алкоголик синдромига олиб келиши мумкин.*
- Ҳаёт жинсий узатилишига эътибор берамиз. битта сперма жажжи сифат тухум ичига кириши ва бир нечта кимёвий жараёнлар бошланиши сперма ва тухум битта қафасда эришига олиб келади. Ҳаммаси яхши давом этса, бу қафас яна ва яна бўлиниб 9 ойда 100 триллион қафаслар пайдо бўлади. Ярим кун ўтар ўтмас, тухум ва сперма ўзаги эрийди. Иккита битта бўлди. Буни энг бахтли ҳолат деб ҳисобланг. 200 миллион спермалар ичидан биттаси сизни пайдо қилади, битта аниқ тухум билан чатишиш орқали, у пойгада ютди.
- Ҳомила ривожланиши, зиготалар илк 2 ҳафта давомида яшаш учун курашади. **Она қорнида 2 ҳафтада тухум хўжаларидан яъни (уруғланган тухум хўжайралари) зиготалар ўз яшовчанглигини таъминлайди (Гробштайн, 1979; Зал, 2004). Зигота хўжайралари махсус дифференциалаш жараёни юзага келади, структурасида ўз функцияларини бажаради. Айнан уша клеткалар худду “Мен мия бўламан ёки сен ичак бўласан” деярганга ухшайди.** Умумийлашишдан 10 кундан кейин зигота онанинг қорин деворига ёпишади, 9 ҳафтадан кейин эмбрион хато қилиб бўлмас даражада одамга ўхшайди, тахминан 37 ҳафта **Она қорнидаги эмбрионал ривожланишнинг 37 ҳафтасидан бошлаб инсонга хос аъзолар юзага келади.** Энди бу ҳомила (лотинчадан "илк баҳор" ёки "ёш"). Эмбрион тез суъратда ўсади ва

ривожланади 40 кунда умуртқа поғонаси, қўл ва оёқлар ўса бошлайди. Онанинг бачадонида давридаёқ миямиз ҳар дақиқада деярли 15 дан 1 қисм асаб хужайралари ташкил топади. Ривожланаётган мия пўстлоғи кўпиди 28 ҳафтада нейронларни ишлаб чиқаради ва туғилаётган пайтда уларниг сони 23 миллиарда етади. Сиз туғилган пайтизда миянгиздаги хужайралар олдинги сон ҳолатида бўлади. Аммо мия ҳали ёш ҳолатда бўлади. Туғилгандан сўнг сизни юришга, гапиришга ва эслаб қолишга етаклайдиган асаб тармоқлари ҳали тарқоқ ҳолатда бўлади. Ўйлаш билан боғлиқ бўлган қатламлар, хотира ва тил мия қобиғининг энг охири ривожланадиган қатламидир.

Мактабгача ёшдаги болалар психологияси

Уч ёшгача бўлган болаларнинг психик ривожланишидаги асосий янги ўзгаришлар

Ёш даврлари	Билиши	Ҳаракати	Мулоқоти
3 ёш	Нутқнинг шаклланиши. Образли тафаккурнинг дастлабки нишонлари. Атроф муҳитдан ўзини ажратиши. Қатъийликни англаши	Қўл предметли ҳаракатларнинг ривожланганли-ги. Ўз хатти-ҳаракатлари-ни иродавий бошқариш-нинг кўринишлари	Ўз-ўзини англашни юзага келиши. Дастлабки ахлоқий қоидаларни эгаллаши
2 ёш	Фаол нутқни тушуниши ва ўзида юзага келиши	Қўл ва оёқ функциялари-нинг аниқ белгиланиши	Характер асосларини шаклланиши.
1 ёш	Нутқни тушунишнинг дастлабки белгилари	Мустақил ҳолда тик туриш ва юриш	Нутқни куллашнинг дастлабки белгилари
10 ойлик			Боғлиқлик реакциясини юзага келиши, бегона муҳит ва бегоналар орасида хавотирлик
8 ойлик	Сенсамотор интеллектнинг юзага келиши	Таяниб юриши	Жест, мимика ва пан-томимика ёрдамида новербал мулоқоти
7 ойлик		Ёрдам билан туриши	
5 ойлик		Ёрдам билан ўтириши	
3 ойлик	Куриш қобилятининг шаклланиши	Ён томонига ўгирилиши	Онанинг жилмайишига жавоб қайтариши
2 ҳафта	Онанинг товушини бошқа товушлардан фарқлаши		
1 ҳафта	Ҳаракатларни кузатиши		

Мактабгача ёшдаги болаларнинг исихик тараққиёти

Мактабгача ёшдаги болаларнинг хотираси кўплаб таъсир кўрсатаётган ахборотларни яхши ўзида сақлаб қолади. Ҳодисалар содир бўлишини олдинги ва ҳозирги ҳолатини яъни эмоционал ташвишланган ҳолатларини солиштириш имкониятлари ҳам бўлади. (Л.Ф.Обухова Возрастная психология. 1994. 228 стр)

Онтогенезда 3 дан 7 ёшгача бўлган давр боғча ёши даври ҳисобланади. Мактабгача ёшдаги болалар психологиясида жуда тез сифат узгаришлари бўлишини инобатга олган ҳолда 3 даврга (3-4 ёш) кичик мактабгача даври (4-5 ёш) кичик боғча ёши ўрта мактабгача давр (урта, боғча ёши) 6-7 ёш ва катта мактабгача давр катта боғча ёшиларга ажратиш мумкин. Бола ривожланиш жараёнида кишилиқ авлоди томонидан яратилган предмет ва ҳодисалар олами билан муносабатга киришади.

Боланинг мактабга психологик тайёргарлиги

Боланинг мактабда муваффақиятли ўқиши кўп жиҳатдан уларнинг мактабга тайёргарлик даражаларига боғлиқ. Бола аввало мактабга *жисмоний* жиҳатдан тайёр бўлиши керак. 6 ёшли болаларнинг анатомик-физиологик ривожланиши ўзига хос тарзда кечади. Бу ёшда бола организми жадал ривожланади. Унинг оғирлиги ойига 150 дан 200 гача, бўйи эса 0,5 см гача кўпаяди, 6 ёшли болалар турли тезликларда, тез ва енгил югура оладилар. Улар сакраш, конькида югуриш, чангида учиш, сузиш сингари ҳаракатларни ҳам бемалол бажара оладилар. Мусиқа бўйича машгулотларда бу ёшдаги болалар хилма-хил ритмик ва пластик ҳаракатларни бажарадилар, турли машқларни аниқ, тез, енгил ва чаққон бажара оладилар

Боланинг унинг атрофидаги кишилар билан хилма-хил муносабатлари юзага келиб, бу муносабатлар асосида турли хил мотивлар ётади. Буларнинг ҳаммаси боланинг индивидуаллигини ташкил этиб, унинг бошқа болалардан нафақат интеллекти, балки ахлоқий мотивацион жиҳатдан фарқланадиган шахсга айлантиради.

Мактабгача ёшдаги болалар шахси ривожланишининг асосий узгаришлари, уларнинг ўз шахсий сифатлари, лаёқатлари, муваффақият ва муваффақиятсизликларини англаш, ўзини-ўзи англаши каби хисларнинг юзага келиши ҳисобланади.

Кичик мактаб ёши даврида психик ривожланиш хусусиятлари

Кичик мактаб ёши даврида психик ривожланиш хусусиятлари бўйича жуда кўплаб психолог олимлар илмий изланиш тадқиқот ишларини олиб борди ва дарсликлар, ўқув кўлланмаларини чоп эттирди. Уша дарсликларда айнан кичик мактаб ёшга оид турли хил ўзларининг илмий назарияларини қолдиришган.

Кичик мактаб ёши болалиқ даврининг энг катта чуққиси. Бу даврда бола ёши катталардан барча сифатларни ўзида акс эттира бошлайдиган давр. Бола кичик мактаб ёшига келганда мантиқий фикрлаши ўзгариб бориши билан кўзга ташланади. Ўқиш унинг учун аҳамиятли фаолият ҳисобланади. Унда кизиқишлар ўзгариб туради. Шундай бўлсада 7 ёшда психологик кризис учраб туради. (*Психология развития и возрастная психология, Болотова А.К.*

Молчанова О.Н. 2003. 84 стр)

Кичик мактаб ёшидаги болаларнинг психик ривожланиши

Кичик мактаб даври 6-7 ёшдан 9-10 ёшгача давом этади. Бу даврда бола мактаб ўқувчиларига қўйиладиган турли талаблар билан танишади, фан асосларини ўрганиш учун биологик ва психологик жиҳатдан тайёрланади. Унинг психикаси билим олишга етадиган даражада ривожланади. Шу ёшдаги бола идрокининг ўткирлиги, равшанлиги, софлиги, аниқлиги, ўзининг кизиқувчанлиги, ишонувчанлиги, хаёлининг ёрқинлиги, хотирасининг кучлилиги, тафаккурининг яққоллиги билан бошқа ёшдаги болалардан ажралиб туради. Мактаб таълимига тайёрланаётган болада диққат нисбатан узоқ муддатли ва шартли барқарор булади. *Кичик мактаб ёшидаги болаларнинг асосий фаолияти ўқиш ҳисобланади*

Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг билим жараёнларини ва уларнинг фаолиятида тараққий этишини ҳарактерлаб берамиз.

Идрок. Кичик мактаб ёшидаги болалар идрокининг ўткирлиги софлиги билан фарқ қиладилар. Ўқувчиларнинг идроки ўзига хос билимга томошабин тариқасида берилганлик билан фарқ қилади.

Диққат. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар диққатининг асосий хусусиятлари ихтиёрий заифлигидадир. Кичик мактаб ёшида диққатни ирода кучи билан мослаш ва уни бошқариш имконияти чекланган бўлади.

Хотира. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларда хотира таълимининг таъсири билан икки йўналишда ривожланади. Сўз мантиқ хотирасининг ва маҳносига тушуниб эсда олиб қолишнинг ролғи ва унинг салмоғи кучаяди, тартибга солиш имкониятларига бўлади.

Биринчи сигнал системасининг фаолиятининг нисбатан устунлиги туфайли кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларда сўз мантиқ хотираси деб аталган хотирага қараганда кўрғазмали-образли хотира кўпроқ ривожланган бўлади. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар қоида ва тушунтиришларга қараганда конкрет маълумотларни, воқеликларни, қиёфаларни нарсаларни ва фактларни яхши тез эсда олиб қоладиган ва хотираларида мустаҳкам сақлайдилар.

Ҳаёл. Ҳаёл муҳим психик билиш жараёнларидан биридир. Ҳаёлнинг фаолиятсиз ўқитувчи гапираётган ва дарсларда ёзилган нарсаларнинг тассавур қилишни ҳамда кўрғазмали образлар билан ишлашни билмай туриб, ҳеч қандай ўқув предметни чинаккам ўзлаштириши мумкин эмас.

Кичик мактаб ёшидаги ўқувчининг хаёли унинг ўқув фаолиятининг таъсири ва талаблари билан таркиб топади. Шунинг билан бир қаторда бевосита тахсуротлар (мўзей, виставкаларнинг бориб кўриш, кинокартиналарни кўриш, экскурсияларга бориш, мактаб ер участкасида ишлаш ва бошқалар) ҳам хаёлни ривожлантиради.

Ҳарактер. Кичик мактаб ёшдаги болаларда намаён бўлган характеролғғогик хатти-ҳаракатларни ҳамма вақт ҳам муносабатлар амалга ошириладиган барқарор ва мустаҳкам хатти-ҳаракат формалари деб бўлавермайди. Кичик мактаб ёшидаги болаларда характер жиддийгина таркиб топа бошлайди. Кичик мактаб ёшидаги болалар характери, хатти-ҳаракатлари ўзининг беқарорлиги ва қарама-қаршилиги билан фарқ қилиши мумкин. Шу муносабат билан баъзан улардаги ўткинчи психик ҳолатларни хато ривишда ҳислатига қўшиб юбориш мумкин.

Қизиқишлар. Мактаб таълимининг дастлабки йилларида қизиқишлар, хусусан билишга бўлган қизиқиш, теварак-атрофдаги оламни билишга бўлган қизиқиш кўпроқ билимга бўлган ташналик ва интеллектуал қизиқувчанлик жуда сезиларли ривишда ривожланади.

Ўсмирлик даври психологияси

“Ўсмирлик даври психологияси” мавзусига оид тарқатма материаллар

Ёшлар ижтимоий маънода ҳам кучли, ҳам заиф жиҳатларни ўзида мужассамлаштиргани учун уларга, бир томондан, ижтимоий фаоллик, юқори даражада таъсирчанлик ва янгиликларга интилувчанлик, идеалларга бўлган эҳтиёж, оламни, борлиқни ижодий қайта қуришга ташналик, қизиққонлик хос бўлса, иккинчи томондан сабрсизлик, бемулоҳаза танқид қилувчанлик, барча нарсани инкор этиш жиҳатлари кўзга ташланади. Ёшлар турмуш тарзи – бу энг аввало, унинг реал борлиқ тавсифи, уларнинг нималарни бажара олиши мумкинлигининг тавсифидир. Ёшларнинг ички дунёси уларнинг турмуш тарзига фаол таъсир кўрсатади, шу боис ёшлар психологиясини, ички дунёсини билмай туриб уларнинг ҳаёт услубларини башорат қилиб бўлмайди. Ўсмирлик – болаликдан катталиққа ўтиш даври бўлиб, физиологик ва психологик жиҳатдан ўзига хос хусусиятлари билан характерланади. Бу босқичда болаларнинг жисмоний ва психик тараққиёти жуда тезлашади, ҳаётдаги турли нарсаларга қизиқиши, янгиликка интилиш ортади, характери шаклланади, маънавий дунёси бойиб боради, зиддиятлар авж олади. Ўсмирлик балоғатга етиш даври бўлиб, янги ҳислар, сезгилар ва жинсий ҳаётга тааллуқли чигал масалаларнинг пайдо бўлиши билан ҳам характерланади. Булар таъсирида ўсмирнинг характери, атрофдаги кишилар билан муомаласи, жамиятда содир бўлаётган воқеаларга муносабати тез ўзгариб боради. Баъзан ижтимоий масалалар тўғрисида нотўғри тасаввур ва янглиш фикрлар ҳосил бўлиши туфайли у муайян тартиб-қоидаларга танқидий кўз билан қарайди. Ўсмирда психик жараёнларнинг кескин ўзгариши билан ақлий фаолиятида ҳам буришлар сезилади. Шунинг учун шахслараро муносабатда, ўқувчи билан ўқитувчи мулоқотида, катталар

билан ўсмирларнинг муомаласида қатъий ўзгаришлар жараёнида кийинчиликлар пайдо бўлади. Булар аввало, таълим жараёнида рўй беради: янги ахборот, маълумотларни баён қилиш шакли, услуби ва усуллари ўсмирни қониқтирмай кўяди. Одоби, дилкаш ўсмир кутилмаганда қайсар, интизомсиз, кўпол, серзарда бўлиб қолади. Ўсмир хулқидаги бундай ўзгаришлар тажрибасиз ўқитувчи ва ота-онасини қаттиқ ташвишга солади. Хўш, ўсмирларнинг психик ўсишини ҳаракатга келтирувчи куч нима? Ўсмирнинг психик ўсишини ҳаракатга келтирувчи куч — унинг фаолиятини вужудга келтирган янги эҳтиёжлар билан уларни қондириш имкониятлари ўртасидаги қарама-қаршиликлар тизимининг намоён бўлишидир. Вужудга келган зиддиятларни психологик камолотни таъминлаш, фаолият турларини мураккаблаштириш орқали ўсмир шахсида янги психологик фазилатларни таркиб топтириш билан аста-секин йўқотиш мумкин. Ҳозирги ўсмирлар ўтмишдошларига нисбатан жисмоний, ақлий ва сиёсий жиҳатдан бир мунча устинликка эга. Уларда жинсий етишиш, ижтимоийлашув жараёни, психик ўсиш олдинроқ намоён бўлмоқда. 10-11 ёшдан 14-15 ёшгача ўсмирлик даври ҳисобланади.

Ўсмирда рўй берадиган биологик-жисмоний ўзгариш натижасида унинг психик дунёсида туб бурилиш нуқтаси вужудга келади. Бўйга ўсиш бир текис бормайди: қиз болалар 5-7 см ўссалар, ўғил болалар 5-10 см ўсадилар. Бўйига қараб ўсиш пайсимон илк суякларнинг узунлашиши ва умуртқа қисмининг катталлашиши ҳисобига рўй беради. Оғиз бўшлиғи ва ҳалқумдаги ўзгаришлар оқибатида товуш тембри ҳам ўзгаради. Бу ўғил болаларда қиз болаларга нисбатан кўпроқ даражада содир бўлади. Ўғил болаларнинг товуши вазминроқ бўлиб қолади, дўриллайди. Гарчи бу даврда мушаклар тез суръат билан ўсса ҳам, мустаҳкамлашса ҳам, лекин барибир оёқ ва қўл суякларининг ўсиш суръати орқада қолади. Ўсмирларда бу хусусият уларнинг бесўнақай хатти-ҳаракатларида, юриш-туришларидаги кўполликка, катта-катта одим ташлашларига сабаб бўлади. Кўкрак қафаси ҳам гавданинг бўйга ўсишига нисбатан секин ривожланади. Бунинг натижасида айрим ўсмирларнинг елкаси, кўкраги тор бўлиб қолади, бу эса ўз навбатида кислород етишмаслигига, нафас қисишига олиб келади. Кислород етишмаслиги натижасида руҳий фаолиятга путур етади. Бу даврда юрак кенгайиши билан қон томирлари ҳам йўғонлашади. Қон айлашиш системасининг қайта қурилиши, вегетатив нерв системасидаги барқарорлик қон айланишини бузади ва ўсмирда баъзи қон босимининг ортиши рўй беради.

Бу даврда айниқса, жинсий безлар фаолияти кучаяди. Гоҳо ўсмирлар орасида ахлоқан тубанлашув холлари рўй бериши мумкин. Ижтимоий ҳаётда ярамас одатларни келтириб чиқарувчи анчагина сабаблар бор: биринчидан кинозаллари ва телевидениядан ўсмирларга тўғри келмайдиган фильмларни

кўрсатилиши, иккинчидан, жамоат жойларида катталарининг ножоиз ҳаракатларни кўрсатишлари, учинчидан, таълимда биологик ўсиш тўғрисида етарли билимлар берилмаслиги, тўртинчидан, ота-оналарда физиологик ва психологик билимлар етишмаслиги ва ҳоказалар. Ўсмир ўзининг қобилияти ва кучини тўғри баҳоламай туриб, мураккаб ҳаётий масалаларни ҳал қилишга уринади, аммо фикр юритиш қобилияти юзаки бўлганлиги сабабли кундалик ҳаётида қатор камчиликларга йўл қўяди. Лекин у ўз хотосини тан олишдан кўра катталар билан бахслашишни афзал кўради. Танқид қилган кишиларни ёқтирмайди, ҳар бир танқид гўёки уни менсимаслик белгиси, атайин қилинаётган иш бўлиб кўринади. Бунинг натижасида ўсмирнинг психик фаолиятида салбий ўзгаришлар юзага келади. У мустақил, ўзбошимчалик билан иш тутишга уринади, катталарнинг маслаҳатига эътибор бермайди. Айрим ўсмирлар ўзининг катталар сафига қўшилганлигини намойиш қилиш учун турли хил одатларга ўргана бошлайдилар. Ота-оналар ва педагоглар ўсмирлар билан алоҳида ишлаб, уларнинг кўнглини топиши ва хатти – ҳаракатларини ўз вақтида тўғри йўлга солишлари лозим. Ўсмирлик ёшида дунёқараш, эътиқод, принцип, ўзлигини англаш, баҳолаш каби хусусиятлар шаклланадиган давр ҳисобланади. Ўсмир ўз фаолиятини муайян принцип, эътиқод ва шахсий нуқтаи назари асосида ташкил қила бошлайди. Ўсмир шахсини таркиб топширишда унинг атроф муҳитга, ижтимоий ҳодисаларга, кишиларга муносабатини ҳисобга олиш лозим. Психологлар ўтказган тадқиқотлардан кўринадики, ўсмирларнинг кўпчилигини қатъиятлилиқ, камтарлик, мағрурлик, самимийлик, дилкашлиқ каби маънавий, ахлоқий тушунчаларни тўғри англайди. Уларнинг турмуш тажрибасида фан асосларини эгаллаш натижасида барқарор эътиқодий ва илмий дунёқараш таркиб топади, шулар замирида ахлоқий идеаллар юзага кела бошлайди. Ўсмир ўғил-қизлар шахсининг камол топишида ўзини англаш жараёнида ўзига баҳо бериш майли ва истаги ўзини бошқа шахслар билан таққослаш, ўзига биноқўйиш эҳтиёжи пайдо бўлади. Булар эса ўсмирнинг психик дунёсига ақлий фаолиятига, теварак-атрофга муносабатининг шаклланишига таъсир қилади. Ўсмирлик ёшида психологик жиҳатдан энг муҳим хислат — вояга етиш ёки катталиқ хиссининг пайдо бўлиши алоҳида аҳамиятга эга. Катталиқ хисси ижтимоий-ахлоқий соҳада, ақлий фаолиятда, қизиқишда, муносабатда, кўнгил олиш жараёнида, ҳулқ-атворнинг ташқи шаклларида ўз ифодасини топади. Ўсмир ўз кучи ва қуввати, чидамлилиги ортаётганини, билим савияси кенгаяётганини англай бошлайди. Ўсмирлик даври хусусиятларини талқин қилган П.И.Левентуев, Д.Б.Эльконин, Т.В.Драгуновнинг таъкидлашича, ўғил ва қизларнинг бу ёшда ўртоқлари билан муносабатларга интилиши, тенгдошлари жамоасининг ҳаётига қизиқиши эркин намоён бўлади. Ўсмирларнинг жисмоний ўсиши ва жинсий етилиши уларнинг психикасида кескин ўзгаришларни вужудга

келтиради. Ўқув фанларнинг кўпайиши, ахборотлар, маълумотлар тармоғининг кенгайиши уларнинг фикр юритишини шакллантиради. Ўсмир ўқувчилар ўрганаётган фан асослари уларнинг мавҳум тафаккурини ўстиришга қаратилади. Уларнинг ақлий фаолияти хусусиятларидан бири – мавҳум тафаккурининг ривожланишидир. Мактаб таълимини ва мустақил билим олиш фаолияти таъсири остида ўсмирда аналитик-синтетик фаолият жадал суръат билан ривожлана бошлайди. Ўсмирнинг энг муҳим хусусиятлардан яна бири мустақил фикрлаш, ақлнинг танқидийлиги тез ривожланишидир. Бу эса ўсмирнинг ақлий фаолиятида янги давр бошланганини бирдиради. Ақлнинг танқидийлиги айрим ҳолларда ўқитувчи билан ўқувчи ўртасида «англашилмовчилик ғови»ни вужудга келтиради. Ақлнинг танқидийлиги ўсмирнинг асосий хусусиятларидан бири бўлиб, ўзгалар мулоҳазасидан, дарсликдан хато ва камчиликлар топишга, ўз гапида туриб, айрим фикрларга қатъий эътироз билдиришга уриниб, бахслашишга мойил бўладилар. Тафаккурнинг мустақиллиги инсон учун катта аҳамиятга эга. Ўқитувчи дарс жараёнида ва дарслардан ташқари вақтларда, ҳар қандай оғир шарт-шароитларда ҳам турли усуллар билан бу хислатни қўллаб қувватлаши, унинг ривожланиши учун имконият яратиши керак. Бу даврда ўсмир ўзига нисбатан кўпроқ диққат-эътиборни талаб қилади. У ўзини катта одам деб ҳисоблайди ва шахсига нисбатан катталардек муносабатни талаб қилади. Лекин мактабда, коллеж ёки лицейда ва уйда унинг мавқеи аввалгидек қолаверади. Натижада болада ўсмир ёши инқирози бошланади. Ўсмирлик ёши инқирози эмансипация, тенгдошлар билан гуруҳлашиш ва хобби реакцияларини келтириб чиқаради. Эмансипация реакцияси ҳолатида бола катталар назоратидан чиқиш ва мустақилликка эришишни хоҳлайди, унда ўзининг «мен»и пайдо бўлади. Катталар томонидан ўтказилмоқчи бўлган кичкина таъқиб ҳам ўсмир хулқининг бузилишига сабаб бўлиши мумкин. Тенгдошлар билан гуруҳлашиш ўсмирда ўзаро ҳаракат, жамоа тартибига бўйсиниш, ҳурматга эга бўлиш ва ўз хоҳишидаги мавқега эга бўлиш қобилиятларини шакллантиради. Ўсмирда ўз-ўзини баҳолаш хусусияти ўсади. У тенгдошларининг фикрларини катталарнинг танқидига нисбатан кўпроқ қадрлайди. Ўсмирларнинг қизиқишларини билиш, улар ва катталар орасидаги бир-бирларини ўзаро тушунишларини яхшилайти.

Ўсмир психологиясида пайдо бўладиган янги ҳиссиёт бу – ўз-ўзини англашидир. Ўз-ўзини англаш, ўсмир ёшининг асосий якунидир. Бу пайтда инсон ўзининг янги «мен»ини очади, кучли ва кучсиз тарафларини ўрганишга ҳаракат қилади. Ўзини бошқа одамлар билан солиштира бошлайди, ўзига нисбатан қизиқиш уйғонади, ўзига мос дўст қидиради. Қоидага кўра ўсмирда ўқитувчи ёки ота-онага нисбатан жамоанинг болага берган баҳоси кўпроқ аҳамиятга эгадир. Бу ёшда болада ташкилотчилик,

ишбилармонлик ва бошқа шахсий қобилиятларини шакллантиришга яхшигина шароит яралади.

В.Сухомлинский асосий шахс хусусиятларини қуйидагича таърифлайди.

1. Бир томондан жоҳилликка бўйсунмаслик, уни эмоционал қабул қилмасликнинг иккинчи томондан ҳаётдаги қийин ҳолатларда ҳал қила олмаслик қобилияти билан уйғунлашади.
2. Ўсмир яхши бўлишни хоҳлайди, идеалга интилади, лекин уни тўғри тарбиялашлари ёқмайди.
3. Ўсмир шахс бўлишни хоҳлайди. Қандайдир қаҳрамонлик, романтик, ноодатий нарсаларни қилишни истайди. Жараёнга талабнинг борлиги ва ўзида ишонч ҳосил қилиш хоҳишининг мавжудлигига қарамай, ўсмир ҳали бунга қандай эришишни билмайди.
4. Ўсмирда хоҳишнинг бойлиги ва кучнинг чегараланганлиги қарама-қарши кўйилган. Қизиқишларнинг турли-туманлиги ва доимий эмаслиги мана шундан келиб чиқади. Ўсмир ўзининг қобилиятли эмаслигини билиб қолишдан қўрқади. У ўзини жуда яхши кўради ва ортида ёрдамга мухтожлиги яширинган. Кўргазмали ишончлилиқ ва қатъият ортига яшириниши мумкин.
5. Ўсмирда романтик ҳиссиёт ва дағал қилиқлар уйғунлашган. Гўзалликдан завқланади ва унга сурункали муносабатда бўлади. Лекин ўз ҳиссиётларидан уялади. Бу туйғуларни ёш болаларга хос деб ҳисоблайди. У уни ўта ҳиссиётли деб ҳисоблашларидан қўрқади ва дағаллик ортига беркинади. Жисмоний кучнинг қуйилиб келиши уни фаолиятга бошлайди.

Ўсмирлар билан ишлаганда уларнинг ёш ва шахсий хусусиятларини, бу ёшнинг асосий психологик янгиланишини инобатга олиш зарур. Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, Ўсмирлар психологиясининг моҳияти ва ўзига хослиги шундаки, уларнинг онги ва пси-хологияси умуман мослашувчан, берилувчан, таъсирчан, кўплаб ахборотни ўзлаштиришга қодир бўлади. Ўсмирлик даврида иқтисодий ва сиёсий қарашлар, эстетик дунёқараш барқарорлик касб этади, ўзлигини англаши, фикрлаш қобилияти ривожланади. Эстетик дунёқараш билан боғлиқ қоидалар, миллий урф-одатлар, анъаналар ва кадрият ҳам ўсмирларнинг ижтимоий психологиясига таъсир кўрсатади. Айни пайтда ўсмир ёшларимизнинг бадий дид, ижодий тафаккур орқали яратган бадий асарлари, мақолалари, илмий чиқишлари, ишлаб чиқаришдаги рационализаторлик таклифлари халқ хўжалигини юксалтириш, мустақил республика фан ва техникасини ривожланган мамлакатлар даражасига кўтариш учун хизмат қилмоқда.

Ўспиринлик даври ва касб танлаш психологияси

Ўспиринлик даври. Юқори синфга ўтган ўспирин психологиясининг ўзига хослиги шундаки, у ҳозирги пайтини, бугуни ва эртасини келажак нуқтаи назаридан, истиқболга назар билан қабул қилади. Айнан шу даврга келиб, ўспирин турли касбларга қизиқа

бошлайди, ўзининг келажакда ким бўлишини тасаввур қила бошлайди. Демак, ўз-ўзини профессионал нуқтаи назардан ажратиш, тасаввур қилиш - ўспиринликнинг энг муҳим янгилигидир. Профессионал тараққиётнинг асосий босқичларини ажратар экан, Е.А. Климов (1996), алоҳида «*оптация*» (лотинча сўз: optatio - хохиш, танлов) босқичини ажратади ва унинг характерли томони - одам томонидан профессионал тараққиётнинг босқичи танланишидир, деб эътироф этади. Оптация босқичи 11 - 12 ёшдан 14 - 18 ёшгача бўлган тараққиёт даврини ўз ичига олади.

Бирор аниқ касб - хунарни танлаш ва ўз фаолиятини шунга йўналтириш ўспирин шахси учун жуда катта аҳамиятга эга. Ана шундай танловнинг адекват ва тўғри бўлиши ўспириндаги билиш билан боғлиқ қизиқишлар ва профессионал йўналишнинг шаклланишига боғлиқ бўлади. Профессионал қизиқишларнинг шаклланишининг ўзи олимлар томонидан тўрт босқичли жараён сифатида қаралади. Унинг **биринчи босқичи** 12-13 ёшларга тўғри келади ва ўта ўзгарувчанлиги, шахсдаги билиш жараёнлари ва асл иқтидор билан боғланмаганлиги билан характерланади. 14-15 ёшларга тўғри келадиган **иккинчи босқичда** қизиқишлар пайдо бўлади, улар кўп бўлиб, бевосита боланинг билиш имкониятлари ва шахсий хусусиятлари билан боғлиқ бўлади. **Учинчи босқичда** - 16-17 ёшларда қизиқишларнинг шундай интеграцияси рўй берадики, улар аввало жинсий хусусиятлар ва шахсдаги индивидуал хусусиятлар билан боғлиқ холда ривожланади. Масалан, қизлар ва ўғил болалар ўзларига мос ва ярашадиган касб-хунарни танлай бошлайдилар. Л. Головей (1996) фикрича, **тўртинчи** - ҳал қилувчи босқичда қизиқишлар доираси сезиларли даражада торайиб, профессионал йўналиш шаклланаиб бўлади ва у касб танлаш билан яқунланади.

Ўзининг юқори поғонасига кўтарилган қизиқишлар ўспириннинг профессионал йўналиши ва тўғри касб-хунарни танлашига замин яратади. Улар боладаги индивидуал - психологик хусусиятлар ва жинсий фарқлар билан боғлиқ бўлгани учун ҳам ўғил болалар кўпроқ - техник ва иқтисодий йўналишларни, қизлар эса - ижтимоий-гуманитар ва бадиий соҳалар билан боғлиқ касбларни танлайдилар.

Умуман, инсон ҳаётида *профессионал ўз-ўзини англаш* катта ўрин тутади ва у жуда ёшлик пайтиданоқ шакллана бошлайди. Бу жараённи босқичларда тасаввур қилиш мумкин. Биринчи босқич: болалар ўйини, бунда бола илк ёшликданоқ у ёки бу касбга боғлиқ профессионал ролларни қабул қилади ва унинг муҳим элементларини ўзича «ўйнайди» («ўқитувчи», «доктор», «тракторчи», «футболист», «артист» ва шунга ўхшаш).

Иккинчи босқич: ўсмирлик фантазияси - бунда ўсмир ўзига жуда ёққан профессионал ролни ҳаёлан эгаллайди.

Учинчи босқич: касб-хунарни дастлабки танлаш - ўсмирлик ва илк ўспиринлик даврига тўғри келади. Турли-туман фаолият турлари дастлаб ўсмирнинг қизиқишлари нуқтаи назаридан («прокурорликка қизиқаман, демак, юрист бўлишим керак»), кейин унинг қобилиятлари нуқтаи назаридан («математикани осон ечаман, математик ёки муҳандис бўлсаммикан?»), ва ниҳоят, ўсмирдаги қадриятлар тизимидаги аҳамиятига қараб («ночор касалларга ёрдам бергим келади, врач бўламан») тоифаларга бўлинади ва ажратилади.

Тўртинчи босқич: амалий қарор қабул қилиш - касбни танлаш. Бунда иккита муҳим жиҳат бор: конкрет ихтисосликни унинг квалификацияси хусусиятлари, ишнинг ҳажми, оғирлиги, масъулиятлилиги ва унга етарли тайёргарликнинг борлиги. Лекин охириги социологик маълумотларга кўра, олий ўқув юртини танлаш, конкрет касб-хунарни танлашдан олдинроқ юз бермоқда. Масалан, ўспирин қиз «Мен барибир Низомий номли университетга кираман», дейди ва сўнгра конкрет факультет танланади. Шунинг учун ҳам кўпинча, ихтисосликдан, кейинчалик профессиядан «совиб қолиш»лар ана шундай установакалар билан тушунтирилади.

Бундан ташқари, касб танлашга таъсир қилувчи яна бошқа омиллар ҳам борки, уларнинг ҳисобга олиниши ҳам баъзан ёшларнинг тўғри, ўз имкониятлари ва қобилиятларига мос касб-ҳунарнинг танланмаслигига сабаб бўлади. Масалан, бундай омилларга оиланинг моддий шарт-шароити, ўқиш жойининг уйдан узоқлиги, ўқув тайёргарлигининг савияси, эмоционал етуклик, соғлиқнинг ҳолати ва бошқалар.

Ўзбекистон Республикасида кадрлар тайёрлаш Миллий дастурининг 1997 йилда қабул қилиниши Президентимиз таъбири билан айтганда, мустақил фикрлайдиган, юксак малакали кадрлар тайёрлашга хизмат қилади. Жойларда ташкил қилинаётган касб-ҳунар коллежлари, академик лицейлар, вилоятлар марказлари ва Тошкент шаҳрида ташкил этилган Ташхис марказлари 9-синфни тамомлаган ёшларнинг иқтидори ва лаёқати, қизиқишларини ўз вақтида аниқлаш, уни психологик методлар ёрдамида диагностика қилишни амалга оширади. Бу тадбирлар ёшлардаги касб-ҳунарга бўлган йўналишни адекват қилиш, ўз яшаш жойидан узоқ бўлмаган шароитда зарур, ўз лаёқатига мос ҳунар эгаси бўлиб етишишга ёрдам беради.

8.4. Ёшлардаги аттракция ва эмоционал муносабатлар

Ҳиссиёт борлиққа, турмушга, шахслараро муносабатга нисбатан шахсни субъектив кечинмаларининг акс эттирилишидир. Субъектив муносабатларнинг инсон миясида ҳис-туйғулар, эмоционал ҳолатлар, юксак ички кечинмалар тарзида акс этиши ҳиссиёт ва эмоцияни юзага келтиради. Ҳиссиёт- яққол воқелиқнинг эҳтиёжлар субъекти бўлмиш шахс миясида объектларга нисбатан унинг учун кадрли, аҳамиятли бўлган муносабатларининг акс эттирилишидир.

Ўсмирлик ва ўспиринлик даврлари нафақат профессионал танлов ва касб эгаллаш учун мақбул давр бўлмай, бу давр ёшларнинг ўзлигини англаш, ўз кадр - қимматини билиш ва бошқаларга нисбатан муносабатда бўлиш тажрибасини эгаллаш даври ҳамдир.

Ўсмир ҳам ўспирин ҳам қанча ички руҳий изтироб, қарама-қаршилик, масъулият онларини бошидан кечирмасин, унинг эмоционал олами, атроф - муҳитда рўй бераётган ҳодисаларни онгида акс эттириши катта ўрин тутди. Айнан ўсмирлик даври бола қалбида ким биландир сирлашиш, кимнидир ўзига энг яқин киши сифатида тан олиш, уни руҳиятида кечаётган барча ўзгаришлардан вофиқ этиш истаги ва эҳтиёжини уйғотади. Биринчи марта «дўстлик», «муҳаббат», «севги» тушунчалари ҳам айнан шу даврда пайдо бўлади. Шунинг учун ҳам етуклик ва кексалик давридаги кишилар ҳам ўсмирлик ва ўспиринлик йилларини энг беғубор, жозибали ва ёқимли сифатида хотирлайдилар.

Бу тараккиёт даври **аттракция** деб аталмиш ҳиссиётнинг пайдо бўлиши учун энг мақбул даврдир. *Аттракция* (лотинча *attrahere* - ёқтиририш, ўзига жалб этиш)- *бу бир инсоннинг бошқа бир инсонга ижобий муносабати асосида ёқими ва ёқтириши, ўзаро мойилликни тушунтирувчи эмоционал ҳисдир.* Бу бир одамда бошқа бир одамга нисбатан шаклланадиган ижтимоий установканинг бир кўриниши бўлиб, симпатия - ёқтиришдан тортиб, то сеvgи муҳаббат каби чуқур эмоционал боғлиқлик ҳам шу ҳис асосида пайдо бўлади. Ижтимоий психологияда ушбу ҳиссиётнинг асл сабаблари ижтимоий мотивлар - шерикларнинг бевосита битта макон ва замонда эканликлари, уларнинг тез - тез учрашиб туришлари, учрашувлар тезлиги, суҳбатдошлар ўртасидаги масофа, ҳиссиётларнинг

тарбияланганлиги каби омиллар таъсирида пайдо бўлиши ва унинг кечиш механизмлари ўрганилади. Тадқиқотлар бу каби эмоционал муносабатлар айнан балоғат ёши арафасида ривожланишини исбот қилган. Шуниси аҳамиятлики, аттракциянинг намоён бўлиши, унинг кучи ва мазмуни ўсмир - ёшнинг шахс сифатида ўзини идрок қилиши, ўз-ўзини хурмат қилиши ва ўзгаларга нисбатан муносабатларда тоқатлироқ бўлишига бевосита таъсир кўрсатар экан. Шунинг учун ҳам ана шу даврда ўсмир ва ўспирин атрофида у ёқтирган ва уни ёқтирадиган одамларнинг бўлиши жуда катта тарбиявий аҳамиятга эга бўлиб, унинг акси бола руҳий азобланишининг сабабларидан ҳисобланади.

Дўстлик. Ўсмирлик ва ўспиринлик ёшида пайдо бўладиган барча муаммоларни ечиш ва у билан ўртоқлашиш учун болага дўст керак. Психолог тили билан айтганда, дўст - бу «алтер-Эго», яъни иккинчи «Мен» бўлиб, у ўша пайтдаги «Мен»нинг бир қисми сифатида идрок қилинади. Бу шундай одамки, шахс у билан барча дарду-ҳасратларини муҳокама қилади, муаммоларини унинг олдига тўкиб солади. Дўстликнинг бошқа интим, эмоционал ҳиссиётлардан фарқи шуки, у одатда бир жинс вакиллари ўртасида бўлади ва дўстлар одатда 2 киши, айрим ҳолларда 3-4 киши бўлиши мумкин.

Дўстликнинг ҳам кўзлаган *мақсадлари* бўлади: у амалий, иш - фаолият билан боғлиқ, соф эмоционал (яъни, мулоқот эҳтиёжларини қондириш), рационал (интеллектуал муаммоларни ҳал қилишга асосланган), ахлоқий (ўзаро инсоний сифатларни такомиллаштиришга хизмат қилувчи) бўлиши мумкин. Дўстликнинг асосий шarti - *ўзаро бир-бирини тушуниш*. Шу шарт бўлмаса, дўстлик ҳақида гап бўлиши мумкин эмас. Агар ана шундай тушуниш бўлса, дўстлар гап-сўзсиз ҳам қилиқлар, юз ифодаси, юриш - туришга қараб ҳам бир - бирларини тушуниб олаверадилар.

Икки жинс вакиллари ўртасида ҳам дўстлик бўлиши мумкин, фақат у кўпинча танишув билан севги-муҳаббат ўртасидаги ораликни тўлдиришга хизмат қилади. Дўстларга хос бўлган сифатларга бир-бирини аяш, ғамхўрлик қилиш, ишонч, шахсий муаммоларга бефарқ бўлмаслик, қўллаб-қувватлаш, меҳр қабилар киради. Уларнинг ардоқланиши дўстликнинг узоқ давом этиши ва иккала томон манфаатига мос ишларни амалга оширишга ундайди. Дўсти йўқ ўсмир ёки ўспирин ўзини жуда бахтсиз, ночор ҳисоблайди. Айниқса, агар дўсти хоинлик қилса, унинг кутишларига зид иш қилса, бу ҳолат жуда каттиқ руҳий изтиробларни келтириб чиқаради. Шунинг учун ҳам ҳар бир ёш ўз дўстини ҳафа қилиб қўймаслик, унинг кўнглига қараб иш қилишга ҳаракат қилади. Агар илк ўспиринликда дўстлик мазмунан анча юзаки, бевосита мулоқот мақсадлари асосида ташкил этилган бўлса, ёш ўтган сари у ҳаёт мазмуни ва юксак қадриятига айланиб боради.

Севги. Агар дўстлик аттракция намоён бўлишининг биринчи кўриниши бўлса, севги қалблар яқинлашувининг муҳим аломатидир. *Севги* - бу нафақат ҳиссиёт, балки бошқаларни сева олиш қобилияти ҳамда севимли бўла олишдир. Шунинг учун ҳам ўсмирлар ва ўспиринлар учун бу ҳиссиётнинг борлиги жуда катта аҳамиятга эгадир. Айнан ўсмирлик ва илк ўспиринликдаги севги беғубор, тиниқ, самимий бўлиб, ёш ўтган сари унинг мазмуни бойиб, бошқа қадриятлар ҳам ўрин эгаллай бошлайди. Тўғри, ўсмир билан ўспирин севгисида ҳам сифат фарқлари бор. Масалан, ўсмирлар бир-бирларига меҳр қўйишганда кўпроқ шерикларнинг ташқи қиёфалари, интеллектуал имкониятлари ва ижтимоий мавқеларига эътибор берадилар. Ҳақиқий севги ўспиринлик йилларининг охирларида пайдо бўлиб, унинг асосий мезони энди ташқи белги ва афзалликлар эмас, балки инсоний фазилатлар бўлиб хизмат қилади.

Севги - бу шундай туйғуки, у бир шахснинг иккинчи шахс устидан мутлоқ устунлиги ёки афзаллигини инкор этади. Бундай ҳиссиёт эса севги бўлмайди. Шунинг учун ҳам ўспиринлик ёшидаги йигит ва қизлар гуруҳда мулоқотда бўлишни ва бунда тенг ҳуқуқли муносабатлар бўлишни хоҳлайдилар. Бу талаб севишганлар учун ҳам қонун ҳисобланади. Дўстликдан фарқли, бу ерда турли кўринишлар ёки турларни ажратиш мумкин эмас. Бу ҳиссиёт шундайки, у томонларни фақат ахлоқан ва маънавий жиҳатдан яқин бўлишни тақозо этади. Севган юрак маънавий жиҳатдан яхши, улуғ ва ижтимоий жиҳатдан манфаатли ишларни қилишга қодир бўлади. Тўғри, кўпчилик ота-оналар ўқувчилик йилларида пайдо бўлган севги ҳиссидан бироз чўчийдилар, уни чеклашга, ҳаттоки, қизларга таъқиқлашни ҳам афзал кўрадилар. Лекин айнан шу ҳиснинг борлиги ёшларни улуғворроқ, самимийроқ, ҳар нарсага қодир ва кучлироқ қилади. Севгида «иши юришмаганларнинг» эса бошқа соҳаларда ҳам иши юришмайди. Улар ўзларини тушкун, бахтсиз, омадсиз ҳисоблайдилар.

Олимлар севгининг ёшларда намоён бўлиши ва унинг психологик таҳлилини ўрганишган. Маълум бўлишича, севгининг дастлабки босқичи - ўзаро ёқтириб қолиш - **симпатия** бўлиб, бунда асосан севги объектининг ташқи жозибаси роль ўйнайди. Масалан, ўзбек хонатласини чиройли қилиб тиктириб олган қизчанинг даврада пайдо бўлиши, табиий кўпгина йигитларнинг эътиборини беихтиёр ўзига тортади. Улардан кўпчилиги бирданига, бир вақтда айнан шу қизчани «ёқтириб» қолишади. Лекин даврадаги қайси йигит унга ҳам маълум жиҳатлари билан ёқиб қолса, ўзаро симпатия шу икки шахс ўртасида рўй беради. Вақтлар ўтиб, бу икки ёш бир неча марта учрашиб туришса, оддий ёқтириш севгига, жиддийроқ нарсага айланиши мумкин. Шу нарса маълумки, айнан шу қонуниятни билгани учун ҳам кўпчилик ўспиринлар биринчидан, давраларда бўлишни, қолаверса, бировларга ёқиш учун ташқи кўринишларига алоҳида эътибор беришга ҳаракат қиладилар. Ёқимтой бўлишга ҳаракат қилса-ю, бирортанинг эътиборини ўзига тортолмаган ўспирин эса бу ҳолатни жуда чуқур қайғу билан бошдан кечиради. Агар худди шундай нарса бир неча марта сурункалик такрорланса, ўша ёш давраларга ҳам бормай кўядиган, ўзи ҳақида ёмон фикрларга борадиган, фақат айрим ҳоллардагина ҳаммани ўзига «душман» билиб, ҳафа бўладиган бўлиб қолади.

Экспериментал изланишларнинг кўрсатишича, севишганлик ўспирин ёшларнинг шахс сифатларига бевосита таъсир кўрсатиб, унинг ҳатти - ҳаракатларида намоён бўлади. Масалан, севишганлар бошқалардан фарқли, икки марта зиёд ўзаро гаплашишар, гаплари сира адо бўлмас экан. Бундан ташқари, бундайлар саккиз (!) марта ортиқ бир - бирларининг кўзларига қараб вақт ўтказишаркан.

Яна шу нарса аниқланганки, севги билан боғлиқ ҳиссиётлар ҳар бир жинс вакилида ўзига хос хусусиятларга эга экан. Масалан, ўспирин ёшлар қизларга нисбатан романтизмга берилувчан, тезгинада яхши кўриб қоладиган бўлишаркан. Уларнинг тасаввуридаги севги анча романтик, идеал кўринишга эга бўлади. Қизлар эса йигитларга нисбатан секинроқ севиб қолишади, лекин севгини унутиш, ундан воз кечиш уларда осонроқ кечаркан. Агар йигитлар бир кўришдаёқ ёқтириб қолган қизни севиб ҳам қолиши эҳтимоли юқори бўлса (экспериментларда севги билан симпатиянинг корреляцион боғлиқлиги кучли), қизларда бундай боғлиқлик анча паст экан, яъни ҳамма ёқтирганларини ҳам севмас экан, умуман симпатиянинг пайдо бўлиши ҳам бироз қийин экан.

Етуклик даври психологияси

Ёшлик даври 23-28 ёшлардан иборат бўлиб, бу даврнинг ўзига хос бўлиб, бу даврнинг ўзига хос хусусиятларидан бири ижтимоий ҳаётнинг барча жабхаларида камолга эришган шахс сифатида фаол иштирок қилиш ва ишлаб чиқаришда меҳнат фаолиятини амалга оширишдан

иборатдир. Ёшларнинг меҳнат фаолияти куйидаги учта муҳим белгиси билан бошқа ёш даврлардан фарқланади:

Мутахассисликнинг моҳиятига, ишлаб чиқариш шарт-шароитига, меҳнат жамоаси аъзоларининг хусусиятига мослашиш (кўникма) меҳнат фаолиятининг дастлабки йиллари (таъминан 1 йилдан 3 йилгача) жамоада ўз ўрнини топиш ва кадр қимматга эришиш;

Мутахассис сифатида ўзини такомиллаштириш учун ижодий изланишни амалга ошириш ёки касб-корлик маҳоратини эгаллаш;

Маҳорат сирларидан фойдаланиш, ташаббус кўрсатиш, ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишда ижтимоий етукликни намойиш қилиш ёки ижод фаолиятидаги барқарор ижод босқичида бир текис 10 йиллаб ишлаб сифатли маҳсулот яратиш намунасини кўрсатиш.

Етуклик даври 36-55 (60) ёшлардаги эркак ва аёлларни ўз ичига олади. Мазкур даврда ижодий фаолиятни қайтадан баҳолашда ўз ифодасини топувчи янги хислат намаён бўлади. улар шу кунгача меҳнат фаолиятида миқдор кетидан қувиб юрган бўлсалар, энди меҳнат маҳсулининг сифати устида бош қотира бошлайдилар. Оилавий турмушга ижтимоий ҳаётга, яшашнинг мақсадига, инсон кадр-

қимматиغا, теварак-атрофга, ўзларига ва бошқа одамларга янги мезон билан қарай бошлайдилар. Турмушнинг икир-чикирлари, ижтимоий-ходисаларга вазмин, сабр-тоқат билан ҳаёт тажрибасига суянган ҳолда муносабатда бўладилар, ҳар бир нарсанинг нозик томони ёки ёмон оқибати ҳақида ўз фикрларини биладирадилар. Ҳаётда қўлдан бой берган имкониятлари, хато

ва камчиликлари уларда етти ўлчаб, бир кес қабилада иш тутиш туйғусини вужудга келтиради. Шунинг учун улар умрининг бирор дақиқаси бекор ўтишига ачинадилар. Ёшлик йилларида йўқотганларини ақл-заковат, донишмандлик билан тўлдиришга интиладилар. Етуклик даврининг иккинчи босқичида қарилик аломатлари кўпроқ ўрин эгаллай боради, унинг бошланиш нуқтаси 45-50 ёшлардир. Лекин одамларнинг ўзига хос хусусиятларига кўра бу чегара турлича, масалан, бу бир кишида 60 ёшда, бошқа бирида эса 70 ёшда бўлиши мумкин. Шу сабабли ёш даврининг чегаралари фақат шартли белгиланади. Бу омил одамлар яшаётган оила муҳитига, тарихий-ижтимоий шарт-шароитга жўғрофий иқлим ва хокозоларга ҳам боғлиқдир.

Таълим психологияси мавзусидан тарқатма материаллар

Таълим сифати педагогик фаолиятни тўғри ташкил этиш билан боғлиқ. Шахснинг ривожланиш жараёни ҳам айнан шу педагогик фаолиятнинг тўғри ташкил этилишини кўрсатиб беради. (*“Education psychology” китоби. Copyright 2009 Kelvin Seifert © 41 p*)

Педагогик фаолият биринчидан педагогик йуналишнинг активлигини, иккинчидан ижтимоий буюртмаларнинг кандай бажарилишини, учинчидан шахсни ўз ичига олади. Педагогик фаолият бошқа фаолиятлар орасида энг мураккаб ва таълим-тарбия беришдан олий мақсадга қаратилган фаолиятдир. Шунинг учун бу фаолиятнинг тури, тузилиши ҳам ўқитувчи шахси олдида куйилган ижтимоий талабларнинг қанчалик мураккаблигини кўрсатиши мумкин.

Педагогик фаолият турларига:

- Таълимий фаолият.
- Тарбиявий фаолият.
- Ташкилотчилик фаолияти.
- Ташвиқотчилик фаолият.
- Уз устида ишлаш фаолияти
- Маслаҳат бериш, болаларга йул-йурик курсатиш фаолияти.

Педагогик фаолият структурасига:

- таълим-тарбиявий ишларнинг мақсад ва вазифаларининг мотивларини аниқлаш;
- ўқувчиларга таълим-тарбиявий таъсир курсатиш усулларини танлай олиш;
- ўқувчиларни назорат қилиш ва уларнинг фаолияти, билимларини баҳолай олиш қиради.

Педагогик фаолиятнинг бу структурасида бевосита унинг компонентлари:

- 1) конструктив,
- 2) ташкилотчилик,
- 3) коммуникатив фаолиятлар ётади. Чунки, таълим-тарбиянинг мақсад

ва вазифаларининг мотивларини белгилаш, унга таъсир этувчи усулларни танлаб олиш, куллаш; ўқувчиларни назорат килиш ва билимларни баҳолаш бевосита ўқитувчининг конструктив, яъни таълим жараёнини ташкил этишга, унинг ташкилотчилиги ва таълимни бошқариши, ўқувчилар билан ўзаро муносабати ва уларнинг билимлари, имкониятларини баҳолай олишига, ўқувчилар калбига кира олишига боғлиқдир.

Ўқув фаолиятининг психологик моҳияти

Ўқув фаолияти бу шундай фаолиятки, унда шахснинг психик жараёнлари шаклланади ва ривожланади, унинг асосида янги фаолиятлар юзага келади,

Ўқув фаолияти инсоннинг бутун ҳаёти давомида намоён бўлувчи узлуксиз жйраёндир.

Рус психологи *А.Н.Леонтьев* инсон фаолиятининг психик ва амалий шакллари мавжудлигини, бола онги айнан ўқув фаолиятида ўсишини таъкидлайди.

Тарбия психологиясига тарқатма материаллар

Тарбия психологияси мақсадга мувофиқ равишда ташкил этилган педагогик жараён шароитида инсон шахси шаклланишининг қонуниятларини ўрганади, Тарбия ҳар қандай жамиятнинг муҳим вазифасидир.

Тарбия - бу шахснинг ижтимоий, маънавий ва ишлаб чиқариш фаолиятига тайёрлаш мақсадида унинг маънавий, жисмоний камолотига мунтазам равишда таъсир курсатиш жараёнидир.

«Тарбияси қийин» болалар психологияси

«Тарбияси қийин» болалар педагогик қаровсизлик натижасидир.

Л.СВиготтский фикрича, «қийин» ўсмир ҳаёти муносабатлар характерининг натижасидир.

Булар аввало қайсар, инжиқ болалар, уларни қизиқарли фаолият турига тортиш уларни тарбиялашнинг асосий усулларидан биридир.

Уларнинг маълум бир қисми интизомсиз, қўпол болалардир. Уларнинг активлигини мақсадга мувофиқ ўзгартириш, уларга баъзи ҳуқуқларни бериш йўли билан уларга таъсир ўтказиш мумкин, Психологияда *тарбияси қийин* болаларнинг бир қанча классификациялари мавжуд.

Биринчи гуруҳ - ижтимоий салбий мустаҳкам қарашлари эга болалар;

Иккинчи гуруҳ - қонунбузарларга тақлид қилувчилар.

Учинчи гуруҳ - ижобий ва салбий ҳу.ғқ - атвор стереотиплари ўртасида иккиланувчи, ўз хатоларини Тўшунувчи болалардир,

Тўртинчи гуруҳ - иродали болаларга бўйсунувчилар.

Бешинчи гуруҳ - қонунбузарлик йўлига тасодифан кириб қолганлар.

Шўни айтиш лозимки, тарбияси оғир болалар учун улар яшаётган муҳит, оила, улар ўқиётган жамоа, синфнинг роли жуда каттадир.

Ўқитувчи психологияси **Жамиятда ўқитувчининг тутган ўрни ва вазифалари. Ўқитувчига қўйиладиган талаблар**

Ўқитувчининг ўрни ва унинг вазифалари, ўсиб келаётган ёш авлодни тарбиялаш ишига жамият ва жамоатчилик томонидан эъгибор қаратилишининг нақадар муҳим аҳамиятга эгалиги аниқланади. Мамлакатимизда **«Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»**ниҳаётга татбиқ этиш жараёнида ўқитувчининг ёш авлодга таълим ва тарбия беришида жамият оддида жавобгарлиги янада ортиб бораверади.

Ҳозирги шароитда жамиятнинг мактаб олдига қўяётган талаблари кун сайин ортиб бормоқда ва бу талабларни амалда тўғри ҳал қилиш вазифаси ўқитишчига боғлиқдир.

Замонавий мактаб ўқитувчиси қатор вазифаларни бажаради. Ўқитувчи - синфдаги ўқув жараёни ташкилотчисидир. Ўқитувчи ўқувчилар учун дарс пайтида, қўшимча дарсларда ва шу билан бирга дарсдан ташқари ҳолларда ҳам керакли маслаҳатлар беришда билимлар манбаидан биридир. Кўпчилик ўқитувчилар синф раҳбари вазифасини бажариб, тарбия жараёни ташкилотчилари бўлиб ҳисобланадилар.

Замонавий ўқитувчи ижтимоий психолог бўлмаслиги мумкин эмас. Шунинг учун ҳам ўқувчилар ўртасидаги ўзаро муносабатларни йўлга сола олиши, болалар жамоасида ижтимоий-психологик механизмлардан фойдаланишни билиши зарурдир.

Ўқитувчининг касбига хос хислатлари

Ота-оналар ўқитувчидан унинг иш стажи ва ёши қандай бўлишидан қатъий назар, фарзандларини тарбиялаш ва ўқитиш маҳоратини кутадилар, ўқувчилар эса ўқитувчиларни уч хил хислатлари бўйича характерлаб берадилар. Жумладан, биринчидан, ўқитувчининг одамгарчилиги, адолатлилиги, соф виждонлилиги, болаларни яхши кўриш хислатлари; иккинчидан, ўқитувчининг сезгирлиги, талабчанлиги билан боғлиқ ташқи хислатлари ва хулқ-атвориға қараб; учинчидан, ўқитувчининг ўз фанини билиши, уни тушунтира билиши каби таълим жараёни билан боғлиқ хислатларига қараб характерлаб берадилар.

Ўқитувчининг шахсий хислатлари:

- болаларни яхши кўриш, уларни севиш;
- амалий-психологик ақл-фаросатлилиқ;
- меҳнатсеварлиқ;
- жамоат ишларида фаоллиқ;
- меҳрибонлиқ;
- камтарлиқ; ∴
- одамийлиқ, дилкашлиқ;
- уддабуронлиқ, мустаҳкам характерга эга бўлиш;

Мулоқот ва шахслараро муносабатлар психологияси. Жамият ҳаётида мулоқотнинг тугган ўрни

Замонавий рахбарлик мулоқотсиз амалга ошмайди. Инсон жамиятда яшар экан, у доимий ижтимоий муҳитда бўлиб, ишлаб чиқариш фаолиятига жалб қилинар экан, бу жараёнда у мулоқотсиз яшай олмайди. Бу йўналишда мулоқот ва унинг турлари жуда кўп, фақат сиз ишлаб чиқаришда муваффақиятга эришиш учун ва айниқса, рахбарлик фаолият ингизда юксак поғоналарга эришишда улардан қайси бирини танлашингизга боғлиқ. Шундай экан, биз ўзимизнинг мулоқот махоратимизни, бошқаларни мулоқотга торта олиш санъатимизни билишимиз зарур.

Педагогик жамоада меҳнат фаолиятини бошқариш ҳар қандай тизимда ва ҳар қандай шароитда ҳам кўзни ўйнатиб, оғзини кўпиртириб бақириб-чақиришни мутлоқ инкор этади. Педагогик Рахбарликда ҳам ўқитувчи қобилияти ва ўқувчи иқтидорини ўз вақтида аниқлаб, педагогик қобилиятини ёрқинроқ очилишини таъминлашда психологиянинг роли катта. Айни ҳолда, рахбарнинг умумий дунёқараши, фикр доирасининг кенглиги, унинг касбий билимидан ташқари гуманитар фанлар, тарих, адабиёт ва санъатдан нақадар хабардорлиги ёрқин ва енгил сезилиб туриши лозим.

Бошқарувда мулоқотни моҳирона олиб боровчи рахбарда ўз вазифаларини самарали тарзда ташкил этиш имконияти ошилади. Ходимларга таъсир этиш, уларга ғайрат бағишлаш, ташкилот мақсади сари етаклаш каби ташкилий вазифалар ҳам малакали мулоқот орқали таъминланади.

Айтиш лозимки, рахбарлик кўпинча муомила ва мулоқот орқали олиб борилиб, инсоннинг рухий томонига таъсир қилиш ва уни маълум фаолият билан маълум йўналишда машғул қилишга қаратилган бўлиб, кўпинча нафақат психология билан боғлиқ бўлиб қолмай, айни ҳолда қонун доирасида бўлишини талаб қилади. Шундай экан, рахбарнинг давлат қонунлари, фуқоролик қонун-қоидаларини маълум даражада билиши ҳозирги замон талабларининг асосий қисмини ташкил қилади. Маънавият талаблари доирасида бўлиш билан бир вақтнинг ўзида амалдаги қонунлар талаби доирасидаги ва уларнинг тартибларига асосланган буйруқни ходимларнинг бажаришлари осон ва енгил кўчади.

Педагогик мулоқот-педагогик таъсирнинг ажралмас сифатидир. Бу ўқитувчи ва ўқувчининг таълим-тарбия жараёнидаги профессионал мулоқоти бўлиб, унда маълумот алмашинади ва ўқувчиларга ўқув-тарбиявий таъсир ўтказилади. Бунда икки ёқлама мулоқот юзага келиши лозим. Унинг асоси сифатида ўзаро ҳурмат ва ишонч хизмат қилади. Педагог ўқувчилар билан мулоқотга киришиш жараёнида улардан ҳурмат кутади. Ўқувчилар ҳам ўқитувчидан ҳурмат ва ишончни талаб этадилар. Бу педагогик таъсирнинг самарали йўли бўлиб, тажрибали педагоглар болани ўз-ўзини ҳурматлашга асосланган ҳолда муносабатларни ташкил этадилар ва шу орқали ўзаро муносабатларни амалга оширадилар. Мулоқотнинг ўзига хос 3 та даражалари мавжуд. Булар: **макро** даражада (катта)-инсонлар билан мулоқот қилиш барча одоб-ахлоқ нормаларига суянган ҳолда амалга оширилади. **Мезо** даражада(ўрта)-мулоқот маълум мавзу асосида кечади (масалан, аскияда маълум мавзудан чекинмаслик). **Микро** даража (кичик) -мулоқотнинг оддий шакллари, савол-жавоб тариқасида юз беради. Мулоқотнинг турлари: шахслараро (инсон-инсон), шахсий-гуруҳий (гуруҳ-гуруҳ), оммавий коммуникация (радио,

телевидение, рўзномалар ва журналлар) каби турлари мавжуд. Ижодийлик ўзаро муносабатлардан бошланади. Ҳар бир педагог ўз тажрибасидан, услубидан келиб чиқиб болалар билан мулоқотда бўлиши лозим. Яъни ностандарт усулларни излаб топиши керак. Педагогик таъсир ҳам педагогик мулоқотдаги ижодийлик орқали амалга оширилади. Ижодийликни амалга ошириш учун қуйидагиларга аҳамият бериш лозим:— бир неча ўқитувчиларнинг дарсларини кузатиш, унда ўқувчиларнинг кайфиятини, ўқитувчининг болалар билан бўладиган муносабатларини аниқлаш;— ўқитувчининг дарсда қандай усулларни қўллаши, мулоқотни қандай ташкиллаштириш, ўқув-тарбиявий муаммоларни ечишини аниқлаш;— ўзининг мулоқот технологиясини бошқа ўқитувчининг «технологияси»га таққослаши;— тажрибали ўқитувчиларнинг тарбиявий соатларида қатнашиш орқали мулоқот жараёнидаги ўқувчиларнинг индивидуал хусусиятларини аниқлаш;— ўзининг дарсидаги муҳити билан бошқа тажрибали ўқитувчининг дарсидаги муҳитни таққослаш орқали хулоса чиқара олиш

Касбий-педагогик мулоқот-мураккаб ҳодиса. Шахс касбий- педагогик мулоқот қилишдан аввал ўз олдига бир неча вазифаларни қўяди. Жумладан, мақсад қўяди, мулоқот қачон, қаерда, неча ёшлар билан ўтказилишини режалаштиради. Педагогик мулоқотнинг энг муҳим босқичи — бу моделлаштириш ҳисобланади. Бу босқичдан муҳим, масъулиятли муаммони ҳал қилишда фойдаланилади. Масалан, дарсга тайёрланиш, маърузани режалаштириш ҳам шу босқичга киради. Биринчидан, дастурга мос равишда дарс лойиҳаси тузилади. Иккинчидан, ўқувчиларнинг индивидуал хусусиятлари ҳисобга олинади. Учинчидан, дарс жараёнида қўлланиладиган таълим-тарбия усуллари танланади. Тўртинчидан, болани ақлий ривожланиш қобилияти ҳисобга олинади. Иккинчи босқич-бу бевосита мулоқот босқичи. Буни «коммуникатив ҳужум»деб аташ мумкин. Чунки ўқитувчи тўлиқ ташаббусни ўз қўлига олиб дарс бошлайди. Учинчи босқич эса-бу мулоқотни бошқариш босқичи бўлиб, касбий коммуникациянинг муҳим таркибий қисмидир. Касбий-педагогик мулоқотнинг вазифаси-технологияни ўзлаштириш бўлиб, унда ўқитувчи илиқ муносабатларни қўллай олади, натижада педагог шахси намоён бўлади. Касбий-педагогик мулоқотнинг муваффақиятли бўлишида ўқитувчининг коммуникатив маданияти муҳим ўрин эгаллайди. Бола ўқитувчининг дилдан гапираётганлигини ҳис қилиб туриши керак. Бўлмаса кўнгилдагидек мулоқот амалга ошмайди. Айрим педагоглар болалар билан уларнинг ёшини ҳисобга олмасдан мулоқотда бўладилар. Ўқитувчи бола катта бўлаётганлигини сезиб турса, бу унинг мулоқот маданиятини шаклланаётганлигидан далолат беради. Педагог коммуникатив маданиятга эришиш учун қуйидагиларга аҳамият бериши лозим:— болани сабр-тоқат билан тинглаш маданияти;— унга қизиқарли бўлмаса ҳам болани диққат билан тинглаш;— бола зерикаётганлигини сезиб, мавзунини бошқа қизиқарли томонга буриб юбориш;— суҳбатлашишдан аввал боланинг кайфиятини кўтаришга ҳаракат қилиш;— бозор иқтисодиётига мос келадиган мулоқот маданиятини ўзлаштиришни таъминлаш каби мақсадлар қўйилади. Ўқитувчи ўзи учун бошқалар билан бўладиган мулоқотни яхлит портретини тузиб олиши керак. Бу аудитория билан бўладиган муносабатларни ташкил қилишига ёрдам беради. Педагогик мулоқот-ўқув жараёнининг муҳим қисми. Ўқитувчи, тарбиячи ва педагог коммуникатив фаолияти педагогик фаолиятдаги мулоқотда муҳим рол ўйнайди. Коммуникатив кўникма қуйидаги шаклларда намоён бўлади:

1. Кишилар билан мулоқотда бўлиш кўникмаси;
2. Ўқувчилар билан биргалликдаги ижодий фаолиятни ташкиллаштириш кўникмаси;
- 3.

Мақсадга йўналтирилган мулоқотни ташкиллаштириш ва бошқара олиш кўникмаси (уқуви). Коммуникатив қобилиятларнинг асосий таркибий қисми мулоқотчанликнинг турлича намоён бўлишидир. Биз биламизки, мулоқотманд кишилар осон, тез, зудлик (оператив) билан мулоқотни ташкиллаштирадilar. Бундай кишилар ҳар доим коммуникативликнинг энг марказида туради. Педагогик фаолиятдаги мулоқотчанлик шахсий фазилат сифатидагина эмас, балки касбий-шахсий фазилат сифатида юзага чиқади. Мулоқотчанлик кўп қатламли бўлиб, уни қуйидаги таркибий қисмларга бўлиш мумкин: 1) мулоқотга киришувчанлик-коммуникация жараёнидан қониқишни ҳис қила олиш қобилияти; 2) ижтимоий яқинлик-жамиятда бўлишга хоҳиш, кишилар орасида бўлиш истаги; 3) альтруистик (бошқалар манфаати учун ҳаракат қилиш, ёрдам бериш) йўналишлар.

Жамоани бошқариш психологияси. Ходимлар психологияси

Педагогик жамоа психологияси. Психология соҳасида жамоани бошқариш психологияси бошқарув психологиясининг асосида ўрганилади. Бошқарув психологияси психология фанининг бошқа соҳалари билан узвий боғлиқда ўзи туплаган маълумотларни чуқур ва илмий жихатдан оқилона таҳлил қилиш имкониятига эга бўлади. Бошқарув илмининг мазмун ва моҳияти кишиларни ёки жамоа меҳнат фаолиятини бир жойга номлаш, бошқариш билан ҳам боғлиқдир. Жамоа йириклашган сари бошқарувнинг вазифалари мураккаблашиб боради. Бошқарув жараёнининг мураккаблашуви бошқарув илмидан фойдаланиш заруриятини келтириб чиқаради.

Бошқарув санъат ёки фан сифатида қачон вужудга келганлигини кўрсатиб ўтиш жуда мушқил. Аммо шу аёнки, қайерда инсон фаолият (меҳнат) билан шуғулланган бўлса, ўша жойда бошқарув мавжуд бўлган. Бу жамиятни учта соҳасида яққол ифодаланган. Булар:

Ижтимоий соҳада. Гуруҳ ва жамоаларда тартиб ва тарғиботни жорий этиш ҳамда назорат қилиш учун.

Иқтисодий соҳада. Ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш учун ва ресурсларни тақсимлаш учун.

Мудофаа соҳасида. Душманлардан ва ваҳший ҳайвонлардан, табиат офатлари кабилардан ҳимояланиш учун.

Бу ҳолатни инобатга олиб, таъкидлаш мумкинки “Бошқарув деб, белгилаб олинган аниқ мақсадга мувофиқ, у ёки бу натижага эришиш учун институционал тарзда тартибга келтиришга, барпо этишга, такомиллаштиришга, қисқартиришга ёки объект тузилишини ўзгартиришга қаратилган, субъектнинг объектга турли кўриниш ва даражаларда таъсир этиш жараёнига айтилади.

Бошқарувни турли назариялар асосида таснифлаб, бир қатор даражаларини аниқлаш мумкин, аммо амалиёт нуқтаи назаридан келиб чиққан ҳолда унинг мазмундорлигини инобатга олиб, **икки даражага** ажратиш мақсадга мувофиқ:

- **бошқарувнинг биринчи даражаси**-жамият ривожланишининг турли даврий босқичларида институтлар фаолият механизмини аниқ тушунтира олишга қодир бўлган фалсафий, педагогик, сиёсий, иқтисодий ва социологик концепцияларнинг мажмуасидан таркиб топган бошқарув назарияси;

- **бошқарувнинг иккинчи даражаси**-бошқарув объектларининг йиғиндиси, амалий билим ва кўникмаларни, аниқроқ айтганда, жамият тараққиётини таъминлаш мақсадида фундаментал илмий назарияларни (математика, мантик, психология, акмеология) қамраб олган амалий фан”.³

Бошқарувнинг мақсади, соҳалари, йўналтирилганлиги, қўлланиладиган усул ва техникаларини инобатга олган ҳолда уни **умумий, хусусий, шошилинч, тактик ва стратегик** каби турларга ажратиш мумкин.

Бошқарув масалаларида тадқиқот олиб борган немис олимлари В. Зигерт ва Л. Ланг бошқарувга қуйидагича таъриф берганлар: **“Бошқарув – бу одамларни бошқариш ва маблағлардан фойдаланишнинг шундай турики, у қўйилган мақсадга инсоний, иқтисодий ва рационал равишда эришишни таъминлайди”**. Америкалик олим П. Друкернинг нуқтаи назари бўйича, **“бошқарув, бу фаолиятнинг мужассамлашмаган, оломонни самарали, мақсадга йўналтирилган ва ишлаб чиқарувчи гуруҳга айлантирувчи туридир”**.

Бошқарув даражалари, одатда учта асосий категорияларга бўлинади:

1. институционал босқич;
2. бошқарув босқичи;
3. техник босқич.

Уларни кўриб чиқамиз:

Институционал босқичда стратегик, яъни истиқбол режалар ва мақсадлар тузилади. Буда бошқаришнинг бошқа категорияларига қараганда кам сонли ҳисобланади ва ўзида юқори бўғин бошқарувчиларини: – вазирлар, ректорлар, компания директорлар Кенгаши раиси, генераллар ва бошқаларни қамраб олиши мумкин.

Юқори бўғин бошқарув раҳбарлари шундай шахсларки, улар ташкилотнинг муҳим қарорларини қабул қилинишида масъул ҳисобланишади. Уларнинг иши жуда катта босимга эга, қизғин ва ушбу ташкилот мавжуд экан, аниқ бир чегаралар мавжуд эмас.

Ўрта бўғин бошқарув раҳбарлари юқори бўғин бошқарувчиларига бўйсундилар ва қуйи бўғин (техник) раҳбарларининг ишини йўналтирадилар ва назорат қиладилар. Агар муассаса/ташкилот кенг тарқалган тузилмага эга бўлса, унда ўрта бўғин бошқаруви раҳбарлари икки кўшимча даражага бўлинадилар (юқори даражадаги ўрта бўғин бошқаруви раҳбарлари ва қуйи даражадаги ўрта бўғин бошқаруви раҳбарлари). Ўрта бўғин бошқаруви раҳбарларига энг кенг тарқалган мисол қилиб қуйидагиларни кўрсатиб ўтиш мумкин: декан (олий таълим муассасида), бўлим бошлиқлари (агар гап бизнес ҳақида борса), сектор бошлиғи ва бошқалар.

³ Самаров Р. Ижтимоий тараққиётни таъминлашнинг назарий-амалий жиҳатлари // Ж. Муҳофаза +, 4 – сон. 2011 (78). - Б. 4.

Қуйи бўғин бошқаруви раҳбарлари ишлаб чиқариш вазифаларининг бажарилишини назорат қилишади. Булар - ташкилий даража, яъни бевосита кадрлар/ишчилар ёки ёш кадрлар билан ишлайдилар. Қуйи бўғин бошқаруви раҳбарлари жуда хилма-хил бўлган ҳаракатлар мавжуд бўлган қизғин ишни бажарадилар. Улар бир вазифадан иккинчисига ўтишларига тўғри келади.

Шундай қилиб, педагогик бошқарув Ижтимоий бошқарувнинг муҳим қисми ҳисобланиб, ўз мақсади, предмети, манбалари ва таркибларига эгадир.

Педагогик бошқарувнинг мақсади: таълим–тарбия самарадорлигини ошириш ва тизим фаолиятини таъминлаш, жамият томонидан таълим тарбияга қўйилаётган талабларни бажаришини таъминлаш учун тизимнинг такомиллашувини ошириш йўллари ишлаб чиқишдан иборат.

Педагогик бошқарувнинг предмети: таълим–тарбияни режалаштириш, амалга ошириш каби вазифаларни бажариб келаётганларнинг фаолияти.

Педагогик бошқарув манбалари: таълим–тарбия соҳасига оид бўлган илм–фаннинг ютуқлари: –таълим фалсафаси, таълим социологияси, таълим психологияси, таълим ва тарбия назария, таълим иқтисоди, таълим ҳуқуқи, таълим медецинаси кабиларнинг натижалари.

Педагогик бошқарувнинг таркиби:

Ўқитувчи → Ўқувчи → Педагогик жамоа → Билим → Жамият
Ўқувчи → Оила → Ўқитувчи → Педагогик жамоа → Ўқувчилар жамоаси
Таълим (Касбий таълим) → Жамият каби тизими.

Педагогик бошқарувни учта **асосий типини ажратиш мумкин:**

—**таълим-тарбиянинг концептуал режадаги масалалари** (таълим-тарбияни узоқ муддатли режалаштириш, истикболи билан боғлиқ стратегик вазифалар (дарслик, ўқув услубий қўлланма кабиларни яратиш));

—**таълим тарбия жараёнини техник-технологик таъминоти билан боғлиқ масалалар** (янги таълим техникаси ва технологияларни яратиш, жорий қилиш);

—**педагогик фаолиятни таъминлаш билан боғлиқ масалалар** (кадрлар масаласи, педагогик жамоалардаги ижтимоий-психологик муҳитни ҳисобга олиш ва бошқалар).

Фойдаланиладиган адабиётлар рўйхати

Асосий адабиётлар

1. Ғозиев Э.Г. Онтогенез психологияси. Тошкент, 2010
2. Иванов Ф.И, Зуфарова М.Э Умумий психология.Т.,2018
3. David G. Myers Psychology, USA , 2010
4. Немов.Р.С.Психология. Книга1, 2,3. Владос.: 2000
5. Ғозиев Э.Г. Умумий психология. Тошкент. 2010

Қўшимча адабиётлар

1. Умаров Б.М. Психология.Т.,2012
2. Социал психология. Ғозиев Э.Г. “Ношир”нашриёти 2012.
3. Д.Б. Элконин Психология игры. Владос.: 1999
4. Немов.Р.С.Практическая психология. Москва 2000.
5. Давлетшин М.Г., Тўйчиева С.М. Умумий психология. Т.:ТДПУ, 2012.-202б
6. Хайдаров Ф.И., Халилова Н.И. Умумий психология. –Т.: ТДПУ, 2010. -400б

Интернет сайтлари

1. www.expert.psychology.ru
2. www.psychology.all.ru
3. www.psychology.net.ru
4. www.koob.ru

